

TUDÓSLEVELEK

MŰVELŐDÉSÜNK KÜLFÖLDI KAPCSOLATAIHOZ

1577–1797

SZEGED

1989

TUDÓSLEVELEK

MŰVELŐDÉSÜNK KÜLFÖLDI KAPCSOLATAIHOZ

1577–1797

**ADATTÁR XVI–XVIII. SZÁZADI
SZELLEMI MOZGALMAINK TÖRTÉNETÉHEZ**

23.

**Szerkeszti
KESERŰ BÁLINT**

KIADJA A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM

TUDÓSLEVELEK

MŰVELŐDÉSÜNK KÜLFÖLDI KAPCSOLATAIHOZ

1577–1797

SZEGED

1989

Lektorálta
ÁCS PÁL, BALÁZS MIHÁLY, KESERŐ BÁLINT

A kötetet szerkesztette
HERNER JÁNOS

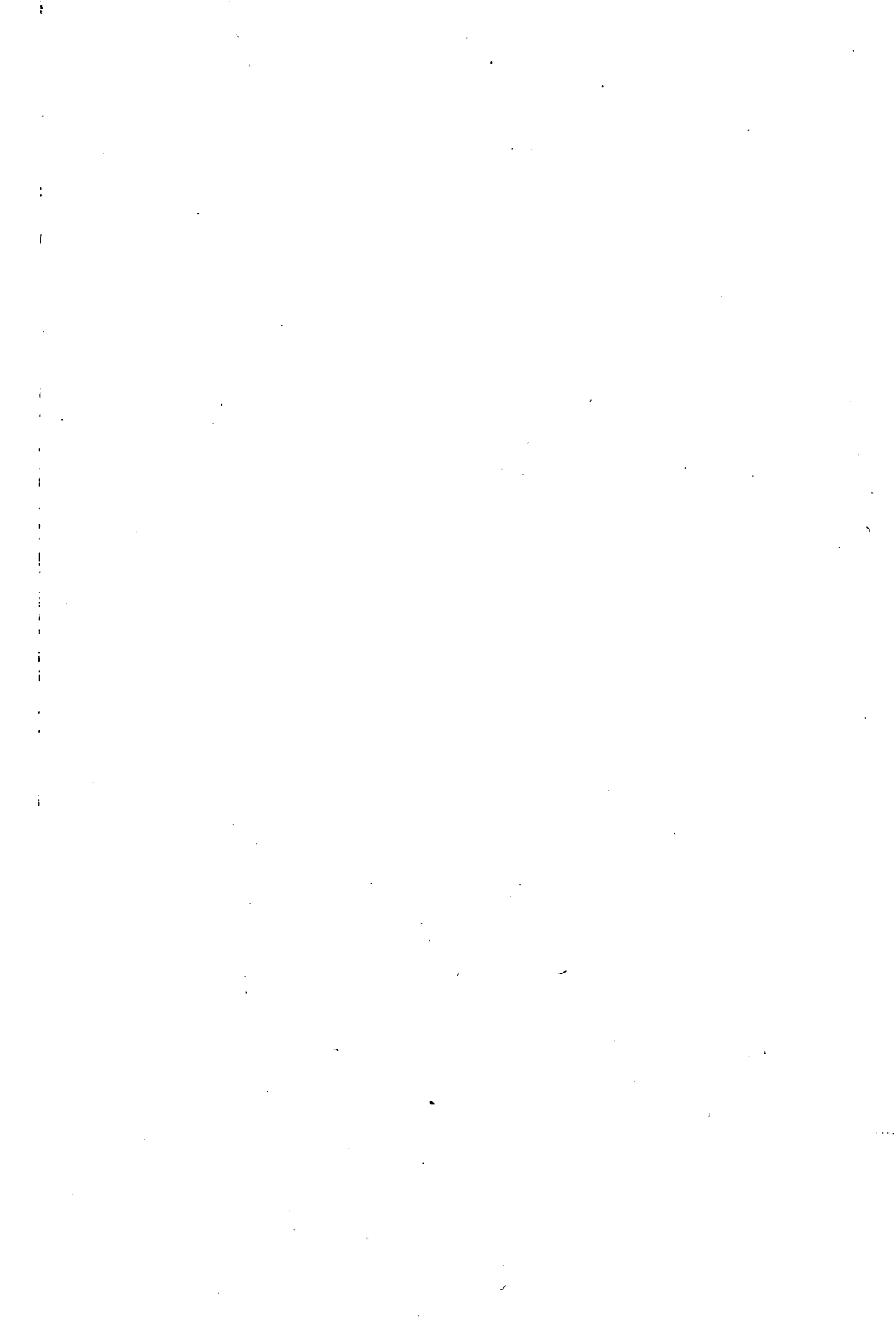
Munkatársak
**MACHAN ESZTER
SZÜCS JÓZSEF**

**MEGJELENT A KULTURÁLIS ÉS TÖRTÉNELMI EMLÉKEINK
FELTÁRÁSA, NYILVÁNTARTÁSA ÉS KIADÁSA KUTATÁSI FŐIRÁNY
KERETÉBEN**

**ISBN 963 481 830 7
ISSN 0230-8495**

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

**JOHANN WERNER KOMÁROMI HELYŐRSÉGI LELKÉSZ LEVELEI
STEPHAN GERLACHHOZ**

Johann Werner 1576. szeptember 26-án szerzett baccalaureusi fokozatot a tübingeni egyetemen. 1577 októberében a württembergiek Komáromban szolgáló katonáihoz küldték lelkésznek.¹

A komáromi vár főkapitánya 1568–1579 közt a göppingeni származású Andreas Kielmann volt. Payr Sándor szerint már a Lipcsében ordinált boroszlói származású Johann Hosius is ő hívta meg 1573-ban Komáromba lelkésznek.² A komáromi várban szolgáló német őrsereg száma ekkor 300 főből állt, 1585-ben 400 főből.³ Mivel nagyjából családos katonákról volt szó, külön iskolamestert is alkalmaztak. 1594-ben Mark Balthasar nevű tanítójuk a török elől Pozsony felé menekült.⁴

Nem Werner az egyedüli, akinek a tübingeni egyetemről Magyarországra vezetett az útja, akit ide küldtek szolgálatba a 16. század utolsó évtizedeiben.⁵ (Magyarországiak 1575–1600 közt 12-en iratkoztak be.) 1574-ben Johann Pleininger magister jött Komáromba a német őrség papjának.⁶ Georg Tröster a baccalaureusi fokozatot Wernerrel egy napon szerezte meg, két és fél év múlva pedig magister lett. Őt 1579 októberében irányították Magyarországra.⁷ Bocatius János mint kissebeni lelkészhez címezte hozzá versét.⁸ 1581. február elsején lett magister Samuel Sautter, akit 1582 októberében küldtek Magyarországra.⁹ Eperjesi lelkészként működött, két prédikációja nyomtatásban is megjelent, Bocatius, akinek apósa lett, őt kiadott versét is hozzá címezte.¹⁰ 1596-ban ugyancsak Magyarországon állomásozó német katonák lelkésze lett Stephanus Rupff, a következő év elején azonban visszatért hazájába.¹¹ 1597 áprilisától Zacharias Geirlinus,¹² 1597 július és 1598 április közt Johann Georg Nockher,¹³ 1600 júliusától egy évig Christophorus Kreuzer,¹⁴ 1603-ban Jakob Hag¹⁵ került Magyarországra a tübingeni egyetemről tábori lelkésznek. 1607 októberi hazatérte előtt ugyancsak Magyarországon szolgált Johann Albert Aubelius.¹⁶ Werner kivételével valamennyien magisteri fokozattal rendelkeztek.

A gothai Forschungsbibliothekben Werner két Stephan Gerlachhoz írt levele található: 1577-ben Konstantinápolyba címezte levelét Werner, 1583-ban pedig Tübingenbe.¹⁷

Stephan Gerlach (1546–1612) a török portára utazó Ungnád Dávid császári követet kísérte udvari papként Konstantinápolyba. Az evangélikus vallású Ungnád Lajos württembergi hercegtől kért utazása előtt olyan lelkészt, aki a görög nyelvet jól ismeri. A tübingeni egyetem a knittlingeni születésű Gerlachot ajánlotta, aki 1573. április 9-én indult Tübingenből, 20-án érkezett Bécsbe, s néhány hét múlva indultak a Dunán a Portára. Komáromba június 13-án hajnalban érkeztek s ott időztek 16-án reggelig. 1578 június elejéig maradt Konstantinápolyban. Uno-

kája által kiadott naplójából megtudjuk, hogy a komáromi várórség lakóhelye valószínűleg kis város, külön lakóházakkal, 300, nagyjából házas katonával s kicsi fatemplommal.¹⁸

Úgy látszik, Werner érkezése előtt nem volt már egy ideje a katonáknak lelkésze. Az 1577. november 9-én megérkező Wernernek 12 párt kellett megcsketnie. Hetente többször prédikált. Most közölt első levelének megírására az adott neki alkalmat, hogy Martin Crusius (1526–1607), a híres grecista, a Tübingenből Komáromba menő Wernerre bízta volt tanítványához, Stephan Gerlachhoz küldendő levelét, melyet aztán Komáromból az 1577. november 10-én Bécsből Ungnádót váltani induló Joachim Sinzendorf udvari lelkésze, a Grazban ordinált Salomon Sweicker (Sweigger) (1551–1622) vitt magával a Portára. Ugyancsak ő továbbította Werner levelét.¹⁹

Az 1577-ben kelt levélben- említett neves személyek nemcsak a Formula Concordiae létrejötte körül játszottak fontos szerepet, hanem a Jeremiás konstantinápolyi pátriárkával tervezett pápaellenes unió szorgalmazásában is.²⁰ A tárgyalásokban részt vett Stephan Gerlach, majd Salomon Sweigger. Az ügy irányítója Martin Crusius volt. Továbbítandó levele ezen ügyben íródhatott. Werner, aki nemrég hagyta csak el Tübingent, az ottani egyetem tanárainak üdvözlét szintén tolmácsolta Gerlachnak.

Gerlach 1578-ban a teológia rendkívüli, 1586-ban rendes tanára lett Tübingenben. Írásaiban a jezsuiták és a helvét irányzat ellen egyaránt fellépett. Werner 1583-ban már két éve nem kapott hazulról hírt, hiába várta azt szüleitől és másoktól. Beszámol Georgius Scherer bécsi jezsuita (1540–1605) sikeres működéséről, az Ausztriában uralkodó vallási viszonyokról (protestánsüldözés, flacianizmus²¹) és a török ügyekről. Maga Werner már nagyon kívánczik vissza hazájába.

Érdekes, de nem meglepő, hogy Komárom város ügyeiről nem esik szó Wernernél. Az átmenetileg hazánkba jött lelkészek, amennyiben nem hívta meg őket valamely hazai közösség papnak, csak a német helyőrségekben pasztoráltak, s bizonyára huzamosabb itt tartózkodás esetén sem tanultak meg magyarul. Így lehetett ez Wernerrel is, ezért fordulhat elő, hogy neve hazai szakirodalmunkban eddig nem szerepelt.

1.

שלום [= Sálóm]

Si uales bene est ego quidem ualeo. Cum ex Tubinga discederem, M. Martinus Crusius mihi literas, tibi mittendas, tradidit. Quas ante hoc tempus misissem, si tuto alicui comittere potuissem: attamen cum dominus Sweickerus, nunc ad te cum legatione illa Caesaris ueniat, ac pastorem sit ibi acturus, sibi literas illas tibi offerendas tradidi. Ac simul quoque meas tibi literas, quamuis mihi, quo ad faciem, ignoto, mittere uolui. Nam M. Samuel meus praeceptor et sympatriota charissimus, mihi mandauit, ut tibi plurimam salutem, ipsius nomine scriberem,

ac multa foelicia precarer. Similiter D. Jacob: Heerbrandus, D. Theo: Snephius, D. Joan: Brextius. Omnes denique magistri. Imprimis M. Joan. Walch, M. Lebr diaconus, postquam officiose te salutant, ac ut propediem, tibi reditus ad patriam fiat precantur. Plura hoc tempore scribere non possum, nisi omnia bene agi in nostra patria. Alio tempore cum plus ocij nactus fuero, etsi aliquid noui ex nostra patria ad nos delatum fuerit, scribam plura. Nam postquam 9 die Nouembris ex Kielmansegg Comorram peruenerim, plurimas conciones per septimanam illam habere debui, ac ultra 12 nuptiae meum aduentum expectarunt, ideo negotij irritus plura hoc tempore non scribo. Hisce tamen meis literis te Deo opt: max: habeo comendatum, tu deum per me quoque ores, idem et ego frequenter pro te, tuisque faciam.

Vale, datae Comorrae calamo currente 11 Nouembris Anno reparatae salutis 77.

Tuus sympatriota
Joannes Wernerus Caluensis
pastor indignus in Comorra

Címzés: Doctissimo, integerrimoque, moribus praedito uiro, Domino M. Gerlachio, Constantinopoli apud illustrem Imperatoris Romanj legatum, concionatorem agentem, Domino suo obseruandissimo

Ad portam Ottomanicam

2.

Gratia Domini nostri Jesu Christi, et communicatio Spiritus Sancti, per unanimitatem fidei, et uinculum Charitatis sit nobiscum: Amen.

Reuerendissime Domine Doctor Gerlachi, T. R. ex animo bene ualere cupio: ego Vngarica ualetudine utor. R. D. V. pastquam(!) fratrem meum exhibitorem harum literarum ad parentes nostros (si modo adhuc ualent) misi, praetermittere, non potui, quin breuiter ad T. R. scriberem. Nam intra biennium nullas prorsus literas, nec a parentibus, nec ab alijs quibus scripsi, accepi. Nunc autem denuo commoueor ad T. R. suppliciter scribendo accedere, et certior fieri de statu accademiae uestrae et statu theologico Wirtenbergico, quia omnino mecum constitum patriam repetere, et superioribus ecclesijs meam quamuis exiguam operam nauare: spero quoque comendationes mei Domini Capita[nei] Supremi mihi plurimum profuturas. Ad dom: M. Sam. Heulandum tanquam ad alterum meum parentem, qui de me optime fuit meritis confugio. Inter alia T. E. celare non possum, patrem (omnis nequitiae) Georgium Schererum, concionatorem Esauuiticum Viennensem ad S. Augustinum scriptum quoddam in uulgus, et huiusmodi farinae homines suos asseclas Catholicos nimirum euulgasse partim

ex scriptis Patriarchi Constantinopolitani contra Augustan: confes: partim ex T. R. epistolis passim doctoribus, praesertim D. Daud: Chytraeo missis excerptum. Num uero sesse(!) hoc scriptum in rei ueritate (Cum procul dubio T. R. illud habeat) se sic habeat, quemadmodum grandiloquus ille nugator scribit, cuperem certior fieri. Schererus enim ille mihi in meis concionibus plurimum est commendatus, et mihi ex disputationibus ante quinquennium, uiuo adhuc Domino Lieglero Heren: alsensium concionatore, Viennae habitis, bene notus, quia tum temporis hominis nequitiam, et falsas sathanicas praestigias sum expertus.

Quapropter a T. R. etiam atque etiam peto, ut me quamprimum certiores facere dignetur, quomodo res sese habeant, quo melius hoc impudentissimum os confundere possim, saepius enim a me est expertus Status Austriacarum ecclesiarum est miserrimus: Cacsar persecutione ministrorum procedit. Meus collega, qui antea fuit concionator Neusidelensis, quoque est expulsus, sed a meo domino in aulicum concionatorem receptus. Omnes pastores circa stagnum Vngaricum sunt eiecti. Flacciani circa ciuitatem ferream (siue Gusenstadt malueris) quoque sunt reiecti. Austriaci Domini praestantiores omnes fere flaccianismo sunt dediti, nec ulla concordia religionis inter Comites, Barones, et Nobiles, et omnino timendum ne Deus Opt: Max: lucem Euangelij apud hunc ingratum populum penitus extinguat. D. Irenaeus flaccianismus in Austria late spargit. D. Jacobus Andreae praeceptor noster omni obseruantia colendus, in multas partes distrahitur, sed Deo laus adhuc (ut spero) est in uiuis. Ich mues oft einen gueten buff des herrn Doc. Ires halber auss stehn auch bey den innigen die die besten vnserer notigern sein wöllen, dass ich niet laiden kan oder soll, dass man vnseren praeceptoribus übell nachrede. Imitatores Philippi Melanthonis prope(?) authoritatem praeceptoris, praestantissimi uolunt uiderj, sed de his alias. Vellem me posse bona uenia ex Comorra discedere et uobiscum inter Musas uiuere, nam mera barbaries, inter nos alitur, et copia librorum destituimur. Nouarum rerum nihil aut parum habemus. SINON Bascha, successor Mehemet Baschae, et authoritate et bonis omnibus, et uestimentis esutus, ex urbe est eiectus, apud quem praeter maximam summam auri et argenti repertae sunt margaritae pond: 7 Cent: Causa suae reiectionis haec esse narratur: Cum Turcicus tyrannus pacem cum Suldano Persico siue Cassul Bascha, facere decreuisset, ipse Sinon Bascha pacem dissuasit. Omnia uero Turcica bona, nec non et stipendium militum, arci cuidam uersus Persiam sitam inclusit. Suldanus Persicus cum certior huius rei esset factus, cum suis militibus, qui Georgitae prope(?) confessionem theologicam, ut T. R. melius nouit, uocantur, arcem oppugnauit, et uictor euasit, et cum maxima praeda uictor discessit, postea aduenientes turcicos milites expectans in primo ipsorum aduentu habito constrictu funditus hostes suos deleuit, ut ne unus quidem euaserit. Res igitur cum ad Turcicum Imperatorem peruenisset, uolebat suum supra citatum consiliarium lon(?) strangulare, sed ab usore Imperatoris sua intercessionem liberatus, sed ad perpetuum in esilium missus; Hisce diebus pro certo ab Ungaris, et quidam alijs qui in Turcia fuerunt, audiuius, Imperatorem Turcicum, uitam finijisse, et ipsius filium qui hoc anno est circumcisis ipsius loco regnare, quae de rege Coloniorum dicuntur sunt incerta, quampropter de illis scribere supersedeo.

Quidam pro certo refferunt, qui modo ex Constantinopolis uenerunt turcicum Imperatorem constituisse sua propria praesentia contra Suldanum Persicum pugnare: sed timendum (si alias diem obijt) nos propediem bellum maximum in Ungaria habiturum, quia omnes Ba[schae] unanima uoluntate hanc regionem deuastare constituerunt, sed Deus dissipabit consilia impiorum, et homo proponit, sed Deus disponit. Haec breuiter T. R. scribere uolui, e[x]pecto responsum T. R. meo nomine per quam officiose salutare dignetur M. Samuel: Heulandum, M. Martinum Crusium. Hisce faeliciter ualete et me uobis commendatum habete. Deus opt: max: nostros sensus per Spir: suum Sanctum conseruare dignetur, ut ad nominis sui gloriam multum proficere ualeamus.

Datae Comorrae in die Mercurij post Laetare Anno 83.

V. M. D.
 subditus et humilis
 Joannes Wernerus Caluensis
 concionator Castrensis Comorraeus
 propria manu

Címzés: Reuerendissimo doctissimoque uiro D. Doctorj Stephanó Gerlachio Theologiae professorj in celeberrima Accademia Tybingensj domino suo omni obseruantia colendissimo

Tybinga

Jegyzetek

1. Heinrich Hermelink, *Die Matrikel der Universität Tübingen*. I. 1477–1600. Stuttgart, 1906. 549.: Johannes Wernerus Calbensis.
2. Payr Sándor, *A dunántúli evangélikus egyházkerület története* I. Sopron, 1924. 521.
3. Az első adat Stephan Gerlach alább idézett naplójából (17. jegyzet) való, az utóbbi: Borovszky Samu (szerk.), *Komárom vármegye és sz. kir. város*. Bp., (1908). 448.
4. Payr, *i. m.* 521.
5. Magyarországiak 1575–1600 közt 12-en iratkoztak be. Vas Tamás, *A tübingai egyetemen eleitől fogva megfordult magyarok névsora*. In *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1866. 812. has.
6. Hermelink, *i. m.* 475.
7. *Uo.* 551.
8. RMNY 818. és 846.
9. Hermelink, *i. m.* 558.
10. RMNY 636, 654. Bocatius versei: RMNY 846.
11. Hermelink, *i. m.* 667.
12. *Uo.* 688.

13. Uo. 677.
14. Uo. 704.
15. Uo. 724.
16. Uo. 747.
17. Gotha, Forschungsbibliothek, Chart. A. 407. ff. 499–502.
18. Stephanus Gerlach, *Tage-Buch... durch M. Samuelem Gerlachium*. Franckfurt am Mayn, 1674. – Az utazás magyarországi szakaszának ismertetése: Szalay László, *Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán, 1573*. In *Pesti Napló*, 1858. nr. 77–78.
19. A külön hivatkozás nélküli s a közölt levelekben nem szereplő adatokat az *Allgemeine deutsche Biographia* (Bd. 1–56. Leipzig, 1875–1912.) köteteiből vettük.
20. A Formula Concordiae körül bábáskodott Jakob Heerbrand (1521–1600) és Jakob Andreäe (1528–1590), az előbbi követként megfordult a tridenti zsinaton, s a második levélben említett jezsuita Georg Scherer ellen is írt vitairatot.
21. A flacinizmus ausztriai terjesztőjeként a levélben a weimari udvari prédikátorságból elűzött Chrostoph Irenaeus szerepel, aki 1580–1584 közt Ausztriában működött. Neusiedel = Nezsider, Gusenstadt = Kőszeg vagy Németújvár.

HELTAI JÁNOS

DAVID PAREUS MAGYAR KAPCSOLATAI

Az alábbiakban David Pareusnak, a heidelbergi egyetem teológiai professzorának magyarokkal folytatott levelezéséből tesszük közzé a ma ismert darabokat, a missilis leveleken kívül az epistola dedicatoriákat is. E levelezés nagyobb része eddig sem volt egészen ismeretlen, ám többnyire csupán egy-két példányban létező XVII. századi kiadványokban rejtőzött szétszórta. Akad a levelek között természetesen olyan is, amely eddig teljesen elkerülte a szakemberek figyelmét, és akad olyan is, amelynek szövege nyomtatásban is megjelent az elmúlt száz évben – ma már szintén nehezen hozzáférhetőnek számító forrásmunkákban. Ezért mindenképpen helyesnek látszott megragadni az alkalmat, hogy egy olyan kiadványban, amely főként a magyar peregrinus diákok külföldi kapcsolatait tárja fel, Pareus magyar tárgyú levelezését a ma elérhető legteljesebb formában tegyük közzé.

A heidelbergi professzor alakja a hazai szakmai köztudatba elsősorban a protestáns felekezetek közötti béke, újraegyesülés, vagyis az irénizmus elméleti megalapozójaként ivódott be.

Az irénikus mozgalom Németországban a reformáció egyházának, egyházainak a Német Birodalom államaiba való végleges jogi, politikai beilleszkedéséért, s a különböző felekezetek egymáshoz való viszonyának rendezéséért folytatott küzdelem része volt, amely a reformátusok részéről indult ki, és összekapcsolódott a protestáns egyházak tanításainak bizonyos hitágazatokban, elsősorban az úrvacsorai tanításban, továbbá a predestináció kérdésében való konfrontációjával, illetve a különbségek kiegyenlítésére irányuló törekvésekkel. Mindezzel elsősorban a protestantizmusnak az ellenreformációval vívott harcában való megerősítést és a kálvinisták bizonytalan államjogi helyzetének megszilárdítását célozta.¹

A mozgalom gyökerei az 1555. évi augsburgi vallásbékéig nyúlnak vissza, amely a protestantizmust egységesnek tekintve vallásszabadságot engedélyezett a Confessio Augustana hívei számára. Ez az intézkedés azonban bizonytalan helyzetet teremtett, mivel időről időre kétségbe vonták, hogy vajon a kálvinistákra nézve is érvényesek-e az ágostai hitvallás híveinek megadott jogok.

A következő lényeges dátuma a mozgalom történetének az 1570-es évek közepe, a Formula Concordiae elfogadásának időszaka. A Formula Concordiae, az evangélikus hitvallási iratok gyűjteménye a reformáció mozgalmának atomizálódását akarta megakadályozni, s kötelezően megkövetelt elfogadásával sikerült is a hitújítás lutheri irányzatát követőket egységbe tömörítenie. A hittani határok egyértelmű megfogalmazásával és az eltérően tanítók éles elítélése következtében viszont világossá és véglegessé tette a németországi protestantizmus kettészakadását.

Az 1570-es évek utáni korszakra a kálvinizmus fokozatos németországi térhódítása volt a jellemző, ám ezenközben mindig vitás maradt a kálvinisták jogi helyzete. Ennek az ellentmondásnak a feloldása érdekében egyre szaporodtak a békesség-javaslatok, ajánlatok. A mozgalom csúcspontját az 1606–1620 közötti években érte el Pfalzban. Ekkorra kezdtek ugyanis kibontakozni az európai protestáns szövetség körvonalai, s az egység megteremtése azt a lehetőséget kínálta volna Pfalz számára, hogy a német protestantizmus vezető ercként szervezhesse az ellenreformációval szembeni küzdelmet.

Heidelberg elfoglalása (1621) és a pfalzi hatalom hanyatlása után az irénikus mozgalom lassanként jelentőségét veszítette. Utórezgései a vesztfáliai békéig értek, amely aztán más elvi alapokon rendezte Németországban az egyházpolitikai viszonyokat.

Az irénikus mozgalom kiteljesedésének időszakában volt tehát Pareus Pfalz egyik vezető teológusa. A magyar szakirodalomban elsőként Ipolyi Arnold közölt róla részletes pályaképet:² a református polémiaának Roberto Bellarminóval szembeállítható, nagyformátumú hitvitázó teológusaként jellemezte. Ipolyi azonban nem az irénizmus kérdésével foglalkozott, hanem a Veresmarti Mihály komjáti kálvinista prédikátornak a katolikus vallásra való áttérését kísérő katolikus-református hitviták szempontjából méltatta Pareus magyarországi hatását.

Ipolyi után Kathona Géza tollából olvashattuk a legalaposabb értékelést Pareusról.³ Ő ismertette elsőként a heidelbergi professzor uniós teológiájának alap gondolatait is. Kathona úttörő munkája nyomán a későbbi szakirodalomban újra és újra visszatért a Pareus-életmű behatóbb értékelésének igénye. Klaniczay Tibor a felekezeti viszályoktól mentes keresztény egység későhumanista, manierista képviselőiről írva sürgette Pareusnak értékelését e gondolatrendszer szempontjából.⁴ Keserű Bálint pedig a XVI. század vége legmodernebb európai eszméi áramlatainak vizsgálata során mutatott rá a pareusi életmű sokoldalú mérlegelésének elodázhatatlan voltára.⁵ Ezt követően Barcza József, Vásárhelyi Judit, Imre Mihály, Bucsay Mihály, Heltai János és Uray Piroska részlettanulmányai bővítették számos vonatkozásban Pareusra és az irénizmusra vonatkozó ismereteinket.⁶ Általában véve, mint a teológiai orthodoxia merevségével szembenálló, annak szárazságát oldó rugalmasabb gondolkodást mutatták be az általa képviselt szinkretikus teológiai irányt, amely magában hordja a későbbi vallási türelem csíráit. Rámutattak továbbá arra, hogy Pareus gondolatai nem értékelhetők kielégítően pusztán a protestáns felekezetek uniós törekvései és a tolerancia-gondolat előtörténete szempontjából. Tanításait és tevékenységét saját korának egyházi és politikai viszonyai között kell vizsgálni, s nem szabad elfelejtkezni arról, hogy fő művének az *Irenicum*nak a gondolatai a harmincéves háború előtt, a protestáns politikai egység kikovácsolódásával párhuzamosan fogalmazódtak meg, s csak befelé tekinthetők türelmesnek, kifelé a katolikusokkal szembeni összefogást szolgálják.

Jelen munkánkkal a Keserű Bálint által kijelölt feladat elvégzéséhez szeretnénk hozzájárulni. Természetesen a teljes Pareus-recepció megrajzolására most

sem gondolhatunk, de az alább közlendő anyag alapján sok részlettel gazdagíthatjuk az eddigi képet.

David Pareus a sziléziai Frankensteinben született 1548. december 30-án evangélikus hitvallású családban.⁷ Gondos otthoni iskoláztatás után 1564-ben Hirschbergbe került tanulni Christoph Schilling kezei alá. Schilling Melanchthon tanítványainak ahhoz a csoportjához tartozott, akik mesterük úrvacsorai tanításából kiindulva a kálvinizmushoz csatlakoztak. Schilling térítette át Pareust – elmagyarázva számára az úrvacsorai tanítást – a református vallásra, s az ő ajánlásával fogadta be az ifjút a heidelbergi kollégium (1566). Az intézmény akkori rektora, Zacharias Ursinus vált Pareus legkedvesebb professzorává, atyai barátjává, példaképévé.

Tanulmányai befejezése után, 1573-ban a korábban evangélikus hitvallást követő Hembasdorfbán vállalt prédikatori állást. Itteni működését a templom megtisztításával, vagyis a templomi képek és szobrok elégetésével kezdte. Ebben a korszakban, a kálvinizmus térnyerésének általános kísérő jelensége volt az ilyen tisztogatás.

1583-ban került vissza Pareus Heidelbergbe, ahol először a Collegium Sapientiae tanára, majd igazgatója lett. 1593-ban Melanchthon vejének, Caspar Peucernek és Urban Pieriusnak a jelenlétében szerezte meg teológiai doktori címét. 1598-tól az Ószövetség, s 1602-től egyúttal az Újszövetség professzora az egyetemen. 1599-ben, 1611-ben és 1619-ben a rektori hivatalt is viselte. 1622 elején halt meg.

Pareus tanári tevékenysége igen sok hallgatót vonzott az egyetemre külföldről is: Franciaországból, Angliából, Hollandiából, de elsősorban Magyar- és Lengyelországból. 1595 és 1621 között több, mint 170 magyarországi diák hallgatta Pareus teológiai kurzusait.⁸ Pusztán e tényből is következtetni lehet arra, hogy személye milyen mély hatást gyakorolhatott a magyarországi művelődésre is. E hallgatók számára nagy megtiszteltetést jelentett, ha felvették őket a Pareanumba. A Pareanum Pareusnak 1607 szeptemberében a külvárosban vásárolt háza volt, amelyre adómentességet nyert a választófejedelemtől, s ahol együtt lakott legkedvesebb diákjaival.

Pareus művei 1586-tól kezdve jelentek meg nyomtatásban. A Collegium Sapientiae-ben ellátott tanári munka elsősorban vitáiratók, még hozzá főleg az evangélikus nézetekkel vitázó művek közreadását kívánta meg tőle, mivel a hallgatók között sok volt az evangélikus hitvallású diák is. Szentírás-professzori munkájának eredményeképpen viszont 1605-től folyamatosan jelentek meg a Biblia egyes könyveihez írt kommentárjai. Ebben az időszakban különös súlyt fektetett a korszak kiemelkedő katolikus hitvitázója, Roberto Bellermino műveinek cáfolatára. S ennek az időszaknak a terméke az *Irenicum sive de unione et synodo evangelicorum concilianda liber votivus* (Heidelberg 1614.) című munkája is, amely a protestáns felekezetek hitbeli és szervezeti újraegyesítésére tesz javaslatot. Ezt az úrvacsorai viták elsímításával, egy olyan közvetítő formula megfogalmazásával tartja lehetségesnek, amelybe mindkét fél beleértheti a maga felfogását. Az egység gya-

korlati létrehozását pedig egy nagy egyeztető zsinat összeülésétől várja, amelynek napirendjére, lebonyolítási módjára részletes javaslatot is tesz.

Természetesen Magyarországra is igen hamar eljutott az *Irenicum*. Bethlen Gábor például a következő szavakkal köszönte meg 1617. január 17-i levelében a számára Pareustól eljuttatott tiszteletpéldányt: „... ipsum Irenicum manibus dies noctesque ferendo admirabilem ejusdem sapientiam acerrimumque iudicium amplecti et exoculari licuit.”⁹ S nemcsak Bethlenhez jutott el e könyv: Samarjai János is minden bizonnyal rendelkezett belőle példánnyal, hiszen 1628-ban hosszú részleteket fordított le belőle magyar nyelvre.¹⁰ Számos egykorú könyvjegyzékben, katalógusban is szerepel, természetesen Pareus más fontos alkotásai-val, leggyakrabban Biblia-kommentárjainak köteteivel együtt.¹¹

Néhány más apró jelét is említhetjük Pareus magyarországi népszerűségének, Geleji Katona István például elkérte tőle 1616. május 3-án *De certitudine fidei* című disputációjának eredeti kéziratát, s hazahozta magával.¹² 1641-ben Tyukodi Márton, aki már nem is a Heidelbergben tanult prédikátor nemzedék tagja, számolt be arról József pátriárka életéről írott prédikációjának előszavában, hogy könyvének fő forrásait Pareus művei jelentették.¹³ A Kolozsvárott 1676-ban kiadott *Hitszakadás ellen való orvosság* című munka¹⁴ 27–31. lapján pedig egy kisebb, tisztázatlan forrású Pareus-munka olvasható: *David Pareusnak, hajdan heidelbergi Szentírást magyarázó doctornak Hálaadó imádsága, mellyben a szent János látása summásképpen megfejtetik, mostan legelőször magyarrá fordítatott.*

E rövid bevezetés után nézzük most már részletesebben is, mekkora anyagot jelent Pareusnak rendelkezésünkre álló levelezése. Tizennégy misslilis levél szövegét ismerjük ténylegesen, egészen vagy lényeges részeiben, továbbá három könyvajánlást vehettünk tekintetbe. A meglévő anyag alapján legalább még tizennégy levél egykori létezésére tudunk következtetni. Ez végül is 31 darabot jelent, amelyek közül 15-nek feladója, 16-nak pedig címzettje volt Pareus.

Az egyes leveleket itt tartalmilag összefüggő csoportosításban soroljuk fel szerzőikkel és keletkezési dátumukkal. A csupán kikövetkeztethető darabokat hegyes zárójelbe tesszük: < >, és feltételezésüket röviden megindokoljuk, a jegyzetekben pedig kronologikus rendben is ismertetjük a levelezést.

1. Vásárhelyi Mózes Pareushoz 1601. augusztus 14.

2. Pareus Vásárhelyi Mózeshez 1601. augusztus 14. után.

3. Miskolczi Csulyak István Pareushoz 1607. július 21.

<4. Miskolczi Csulyak István Pareushoz 1610. május 17. körül.>

Miskolczi Csulyak István 1610. május 27-én Szenci Molnár Alberthez írott levelében említi, hogy Pareusnak levélbeli beszámolót küldött a Kendi-féle összeesküvésről.

5. Pareus Szenci Molnár Alberthez 1611. október 2.

6. Pareus Szenci Molnár Alberthez 1621. március 5.

7. Pareus a magyarországi egyházak elöljáróihoz 1610. augusztus 11. Könyvajánlás.

8. Pareus Alvinczi Péterhez 1611. március 15. Könyvajánlás.

<9–11. Újfalvi Katona Imre Pareushoz 1609. május 30. előtt; Pareus Újfalvihoz 1609. május 30. után. Ismeretlen szerző híradása Pareushoz Újfalvi Katona haláláról 1610. október 22. után.>

E levelekre a 8. sorszám alatt említett könyvajánlásból lehet következtetni, amelyet Újfalvi Katona *Tractatus de patrum... auctoritate* című műve elé írt Pareus Alvinczi Péterhez címezve. A levelek feltételezett datálását is meg kell indokolnunk. Pareus rögtön az ajánlás elején elmondja, hogy a *Tractatus* kéziratát Pécseli Király Imre hozta magával Heidelbergbe Újfalvi levelével együtt az elmúlt év májusában, tehát 1610-ben. Pécseli azonban 1609. május 30-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Ezek alapján azt a feltételezést is lehetségesnek tartja a korábbi szakirodalom, hogy Pécseli 1610 tavaszán rövid időre hazatért.¹⁵ Ennek azonban több körülmény is ellene mond. 1. Pécseli 1610. február 10-én és 1610. július 1-én is disputált Pareus vezetésével. Az egyetemen az 1588. évi reform után július 13-tól augusztus 10-ig tartottak szünetet.¹⁷ Nem valószínű, hogy Pécseli megszakítva az éppen folyamatban lévő teológiai kurzust néhány hétre hazatért volna, s utazás előtt és után is közvetlenül respondeált volna. 2. Pareus többször is idéz Újfalvi leveléből: „Vixi ante annos undecim Heidelbergae” – írja Katona, aki 1598 májusában iratkozott be a pfalzi egyetemre. Ehhez képest 11 évvel később, tehát 1609-ben írta levelét. Sokkal valószínűbb tehát, hogy Pareust csalta meg emlékezete egy évvel, mintsem hogy Pécseli 1610-ben hazajött volna új információkért.

Az Alvinczihez frott előszóból kiderül a továbbiakban, hogy Pareus válaszolt is Katonának, nyilván nem sokkal a kézirat elolvasása után, feltehetően még 1609-ben. Ám hamarosan hírt kapott Magyarországról a szerző haláláról (1610. október 22.). E hír is nyilván levélben érkezett. Nem lehetetlen azonban, hogy Szikszai András 12. sorszám alatt említendő levele tartalmazta a halálhírt is.

<12. Szikszai András Pareushoz 1611. márciusa előtt.>

Pareus az általa kiadott *Tractatus* bevezető részeiben megírta Újfalvi Katona életrajzát is. Ebben idézi Szikszai András levelét, amelyben Szikszai Keresztúr (Bodrogkeresztúr), Katona egyik működési helyének nevét latinra fordítja: *Crux Domini*.

13. Pareus a Tisztántúli Református Egyházkerülethez 1614. augusztus 5-én.

<14. Hodászi Lukács Pareushoz 1613. május 17. előtt, valószínű 1612 februárjában.>

A 13. szám alatt említett levél elején Pareus utal rá, hogy ezzel az írásával Hodászi Lukács korábbi levelére válaszol. Hodászi 1613. május 17-én halt meg. Valószínű azonban, mint a későbbiekben is látni fogjuk, hogy levelét Szilvásújfalvi Anderko Imre világi perének lezárása után írta, 1612. február 7-e körül.

15. Pareus Milotai Nyilas Istvánhoz 1616. március 14-én.

<16. Milotai Nyilas István Pareushoz 1615. május 10. körül.>

Debreceni Ember Pál híradása szerint Pareusnak a 13. szám alatt említett levelét 1615. május 10-én felolvasták a csengeri zsinaton.¹⁸ Milotai ekkor intézett hozzá limitatiót Újfalvi ügyében.

17. Szöllősi Bede János Pareushoz 1616. október 25.

18. Bethlen Gábor Pareushoz 1617. január 17.

<19. Pareus Bethlen Gáborhoz 1617. január 17. előtt>

A 18. szám alatt említett levélben Bethlen megköszöni Pareus levelét, amelynek kíséretében tiszteletpéldányt kapott az Irenicumból. Pareus tehát már korábban is írt Bethlennek.

20. Pareus Bethlen Gáborhoz 1617. június 14.

<21. Bethlen Gábor Pareushoz 1617. június 14. előtt>

A 20. szám alatt említett, 1617 júniusi levélben arról ír Pareus, hogy Bethlen leveleinek olvasása ismét és ismét megerősíti a fejedelemtől alkotott jó véleményét. Ezt megelőzően tehát legalább két levelet kapott Bethlentől, ebből azonban csak egyet, a 18. szám alatt említettet ismerjük.

22. Bethlen Gábor Pareushoz 1618. január 23.

23. Pareus Bethlen Gáborhoz 1618. április 17.

23a. Bethlen Pareushoz 1618. június 21.

24. Bethlen Gábor Pareushoz 1619. március 9.

<25. Pareus Bethlen Gáborhoz 1618. június. 21. és 1619. március 9. között.>

Bethlen 1618 júniusában írott levelében jelezte először Pareusnak, hogy ifjú Bethlen Istvánt Heidelbergbe küldi. 1619 márciusi levelében pedig nyugtázta Pareus beleegyező válaszát.

26. Keserűi Dajka János Pareushoz 1618. január 28. Bethlen Gábor életrajza.

<27–28. Pareus Keserűi Dajka Jánoshoz 1617. augusztus 14. előtt, és 1617. december 21. előtt.>

Keserűi 1618. január 28-i levelében említi, hogy korábban már két olyan levelet is kapott Pareustól, amelyekre egy sort sem válaszolt. Az első 1617. augusztus 14-én kapta kézhez Barcza mezején a Moldvába igyekvő táborban. Ebben saját betegségéről és Koppen haláláról értesítette Pareus Keserűt. A második levél 1617. december 21-én érkezett meg. Ebben kérte fel Pareus Bethlen életrajzának megírására Keserűt.

29. Pareus Keserűi Dajka Jánoshoz 1620. augusztus 16-án. Könyvajánlás.

<30–31. Keserűi Dajka János Pareushoz 1611–1615 között legalább két levél.>

Pareus Keserűihez intézett könyvajánlásban (29. szám) azt írja, hogy Keserűi már váradi prédikátorsága idején, tehát 1611–1615 között is rendszeresen tájékoztatta őt leveleivel a magyarországi és erdélyi ügyekről. Ez idő alatt tehát legalább két levelet kapott tőle Pareus.¹⁹

Négy nagyobb témakör bontható ki a levelezésből. Először is megállapíthatjuk, hogy Pareust tanítványai rendszeresen tájékoztatták a magyarországi egyházi és politikai ügyekről, illetve a tudományok legkülönbözőbb területeit érintő állandó intellektuális eszméváltás folyt köztük. A leveleknek egy másik nagyobb csoportja Újfalvi Katona Imre *Tractatus*ának kiadásával kapcsolatos. Megintcsak jól elkülöníthető részt alkot a Szilváújfalvi Anderko Imre ügyében a Tiszántúli

Egyházkerülettel és püspökkel folytatott levelezés. Végül a Bethlen Gáborral váltott levelek képezik a negyedik csoportot.

A levelek tartalmi ismertetésére általában a szövegközlésre vonatkozó adatok között kerítünk sort. Most előljáróban csupán két egymással bizonyos tekintetben összekapcsolódó témakört próbálunk alaposabban is megvilágítani.

A *Collegiorum theologicorum pars prima* előszavát 1610 augusztusában intézte Pareus a magyarországi egyházak előljáróihoz. Ez az első jele annak, hogy az addig személyesnek tekinthető kapcsolatok intézményesülnek, tágabb kereteket öltenek. Hamarosan elmélyül ez a folyamat. Pareust diákjai többször is bevonják a magyarországi közügyekbe – segítséget, tanácsot, véleményt kérve tőle. Az alább tárgyalandó két ügy nagyobb határozottan mutatja, milyen irányban kell keresnünk Pareus recepciójának fő vonásait ezekben az években. Az egyik Veresmarti Mihály komjáti református prédikátor katolizálása az 1610-et megelőző években, a másik Szilvásújfalvi Anderko Imre pore.

Veresmarti ügye még a szokottnál is nagyobb port vert fel kortársai között.²⁰ Érthető ez, hiszen nagyon kiélezett egyházpolitikai helyzetben lépett át Veresmarti a katolikus egyházba, úgy, hogy kételyeit előzőleg többször is a nyilvánosság elé tárta, megnyugtató választ követelve rájuk egyházkerülete papságától.

Áttérése közvetlenül azután történt, hogy a bécsi békével, majd az azt becikkelyező 1608-as törvényekkel a protestáns egyházak kivívták teljes jogi elismertségüket. Különösen a református egyház számára volt ez jelentős, hiszen korábban – létezésük többnyire hallgatólagos tudomásul vétele ellenére is – érvényben voltak ellenük a XVI. században hozott protestáns-ellenes törvények.

1608-at követően éles politikai és irodalmi harc bontakozott ki az állam, a rendek és a jogi értelemben csak újonnan elismert egyházak viszonyának rendezése körül, vagyis az új helyzetből következő status quóban minél előnyösebb pozíció kivívásáért.

A protestáns egyházak egymás közötti kapcsolatát igen hamar irénikus szellemen próbálták meg kiegyensúlyozottá tenni. Ezt szolgálták az 1615. évi újlaki és komjáti zsinatok a Felső-Duna mellékén, amelyek hoztak is bizonyos elvi megállapodásokat az Úrvacsora kérdésében, de ezeknek gyakorlati konzekvenciái nem voltak.²¹

A katolikus egyház politikai magatartása is módosult. Az ellenreformáció erőszakos formájára hajló Forgách érsekkel szemben Pázmány – aki ekkor már a jövő embereként dolgozott Forgách mellett – mint politikus tudomásul vette a kialakult erőviszonyokat, és Mátyás főhercegnek, a későbbi királynak a protestáns vallásszabadság engedélyezését javasolta.²² Ezzel szemben annál nagyobb energiával vetette magát az irodalmi küzdelembe. Nagyon találóan mutatott rá Sík Sándor, hogy Pázmánynak a hitviták során védekezésből támadásba fordulása egyrészt az írói pálya belső fejlődéséből következett, másrészt viszont nem véletlen, hogy a fordulat éppen 1609–1610-re esett, „azaz az egyházpolitikai küzdelem legválságosabb éveire”.²³ 1609-ben jelentek meg ugyanis Pázmány első táma-

dó és egyben legélesebb hangú vitairatai: az Alvinczi Péter uramhoz íratott öt szép levél és a Nagy Calvinus Jánosnak Hiszek egy Istene.

Az egyházpolitikai küzdelem súlypontja 1606 és 1608 után az irodalmi-eszmei harc irányába mozdult el. Nyilvánvaló, hogy e kiéleződött eszmei harc egyik igen fontos elemévé vált Veresmarti hosszantartó vívódásokkal végbevitt, szinte egy egész országrészt izgalomban tartó konvertálása. Veresmarti ügye presztízs-kérdéssé vált mindkét összecsapó fél számára. Ebben a helyzetben – amelynek komoly hatása lehetett az ország észak-nyugati része vallási viszonyainak alakulására – fordult a Felső-Duna melléki református egyházkerület Pareushoz segítségért Veresmarti vallásbeli akadékaiknak megválaszolását kérve.

Pareus válaszát, útmutatását nem ismerjük. Azaz lehet, hogy ismerjük, csak mind eddig nem gondoltuk az előttünk fekvő kiadványról, hogy az a Veresmarti kétélyeire adott választ tartalmazza!

Veresmarti „vallásbeli akadékaikat” Pécseli Király Imre vitte magával Heidelbergbe.²⁴ Ám nem ez volt Pécseli poggyászában az egyetlen kézirat, amelyet Pareushoz kellett eljuttatnia. Veresmarti akadékaik mellett ott lapult Újfalvi Katona Imre *Tractatus de patrum, conciliorum, traditionum auctoritate* című írása is.²⁵ Katona műve és Pareus ajánlása is éppen azokkal a kérdésekkel foglalkozik, amelyek Veresmarti kétélyeit felkeltették: az egyházi tradíciók, az atyák és zsinatok tekintélyének kérdéseivel. Katona munkája általános áttekintést igyekszik nyújtani e témáról. Pareus előszava pedig Roberto Bellarminót kritizálja, mondván: módszertani következetlenségekkel használja műveiben az atyák, a zsinatok és az egyházi tradíciók tekintélyén alapuló bizonyító anyagot, illetve mennyire másodlagos ezek bizonyító ereje a hitbeli dolgokban a Szentíráshoz képest. Veresmarti kezdődő vívódásait, kétségeit pedig éppen Bellarmino műveinek olvasása mélyítette el, amelyeket Forgách bíboros csempészett asztalára 1607-ben Veresmarti nyitrai tagsága idején.²⁶

Mindezek alapján igen nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy Pécseli nemcsak Veresmarti akadékaikat vitte magával, hanem az azokra adandó választ is. Azért is valószínű ez, mivel Veresmarti *Megtérése históriájából* kitűnik, hogy kétélyeire már korábban is megkapta Bellarmino műveinek cáfolatán nevelkedett „Heidelbergus” prédikátor társaitól a kontroverz teológia alapján korrektnek tekinthető válaszokat. Sári Orvos Mihály Veresmarti komjáti prédikátor társa első-sorban Pareus műveit citálta e viták során. Veresmarti viszont széles körben hirdette, hogy ezekben számos hibát talált. A heidelbergi professzor tehát egyrészt személyesen is érintve volt e harcokban, másrészt beavatkozására csupán azért lehetett szükség, hogy egy Európa-szerte komoly tekintélynek számító teológus támogatása által az ügyüket nemzetközi távlatokba állíthassák a Felső-Duna mellékiek. Végül is azt állítjuk, hogy Pareusnak Újfalvi Katona Imre műve elé írt bevezetőjében Veresmarti akadékaikra adott válaszát tartjuk kezünkben.

Ebben az összefüggésben látjuk különösen jelentősnek, hogy az ajánlás címezte Alvinczi Péter. Abban a feljebb is vázolt küzdelemben ugyanis, amely a vallás ügye körül folyt, Alvinczit tekinthetjük a magyarországi protestáns egyházak legkiemelkedőbb személyiségének. Pareus pedig – amint az ajánlás indoklásából

kitűnik – nagyon pontosan ismerte Alvinczi Bocskai melletti és kassai tevékenységének jelentőségét. Nem is csuda, hiszen az Alvinczinek tulajdonított Bocskay-Apológia, Szenci Molnár Albert aktív kiadói tevékenysége nyomán ismert volt az egész protestáns Európa előtt.²⁷ Miskolczi Csulyak István, aki közeli baráti-szomszédi viszonyban állt Alvinczivel, sem mulasztotta el, hogy értesítse Pareust a kassai prédikátor gondjairól.

Nagyon is jó időben érkezett ez a támogatás Alvinczinek, hogy egy Európa szerte ismert személyiség méltatta érdemeit a nagy nyilvánosság előtt, nem sokkal az *Őt szép levél*, vagyis az őt ért leghevesebb irodalmi támadás után. Alighanem irodalmi kapcsolatot is találhatunk Pareus ajánlása és Pázmány említett munkája között. Megkockáztathatjuk ugyanis azt a feltételezést is, hogy a Pázmány *Őt szép levelében* „rövidlátónak, tudatlannak beállított protestáns prédikátornak”²⁸ élő mintája Veresmarti Mihály volt. Az élmény közvetlen közelsége, életmelege magyarázhatja, hogy Pázmány szinte dokumentumszerű lélekrajzi hitelességgel rajzolja meg a véleményében kezdetben magabiztos, majd ingadozni kezdő és mind inkább talaját vesztő, végül érzelmileg már teljesen a másik fél igazát elfogadó prédikátor alakját. Pontosán azokon a lélektani fokozatokon esett át Veresmarti is, mint az *Őt szép levél* tudakozó prédikátora.

Ha helytállónak tekinthető az állításunk, hogy Katona műve a Veresmarti-ügy folyamányaként, az 1609–1610-es évek magyarországi hitvitáival szoros összefüggésben látott napvilágot, akkor Pareus előszavával, igaz minden közvetlen utalást és politikumot kerülve, végig megmaradva a tisztán teológiai viták síkján, mégis a magyarországi református egyház politikai és irodalmi tekintetben összefonódó harcával vállalt szolidaritást, ehhez nyújtott támogatást.

Még egy olyan esetet ismerünk, amelyben közvetlenül Pareushoz fordult segítségért egy református egyházkerület. Ez az eset, ha lehet, még pontosabban világít rá, milyen összefüggésekben kell keresnünk Pareus hatásának leglényesebb vonásait ezekben az években. Szilvásújfalvi Anderko Imre ügyéről van szó. Az összes ezzel kapcsolatos eseményt nem érdemes itt aprólékosan ismertetni, hiszen a közelmúltban Kiss Sándor és Keserű Bálint tanulmányai alaposan feltárták a részleteket, az események mögötti egyháztörténeti, és lehetséges politikai összefüggéseket.²⁹ Csupán a szempontunkból lényeges elemeket idézzük itt fel röviden, és egészítjük ki a Pareus-levelezés elemzéséből adódó tanulságokkal, illetve néhány, az említett tanulmányoknál frissebb szakirodalmi adalékkal.

Szilvásújfalvit a püspöki hatalommal való visszaélések ellen indított mozgalma miatt (1607) előbb váradi prédikatori állásából bocsátotta el a Tiszántúli Református Egyházkerület (1610), majd, miután Szilvásújfalvi e végzésnek nem tett eleget, tömlöcbe vetette (1611), végül papi hivatalától megfosztva átadta a világi hatóságoknak és kivégzését követelte (1612). A Báthori Gábor fejedelem által kirendelt bíróság halálos ítéletét ugyan elkerülte Szilvásújfalvi, de életfogytiglani börtönre ítélték. A váradi egyház tömlöcét Huszton bilincsben töltött várfogság követte. Hodászi Lukácsnak a kerület püspökének halála után (1613 május) – ő vezette a Szilvásújfalvi elleni procussust – sorsa némileg enyhült, visszaszállították Váradra. 1614-ben pedig, pontosan nem tudjuk mikor, Bethlen Gábor az élet-

fogytiglani fogságra szóló ítéletet kegyelemből száműzetésre változtatta. A szakirodalomban némi vita folyik arról, mit jelentett a száműzetés, a papi hivatalból való száműzetést-e, vagy az Erdélyből és Tiszántúlról való kitiltást. Minthogy azonban papi hivatalától már 1612 február elején megfosztotta Szilvásújfalvit a váradi zsinat, az 1614-ben kegyelemként kapott száműzetés csakis az Erdélyből való kitiltást jelenthette.³⁰

Ennek megfelel az is, hogy 1615-ben Szilvásújfalvival Magyarországon találkoztunk 1615. május 6-án a sárosi evangélikus egyházmegye Hétháron tartott részszinata mondta ki, a száműzött prédikátor panaszos levelével foglalkozván, hogy az egyházi hatóságoknak nincsen világi hatalma. Majd júniusban az eperjesi zsinat egyetértésével az ötvárosi evangélikus egyházmegye világi rendei fordultak Bethlen Gáborhoz az Újfalvinnak adandó kegyelem végett.³¹

A Tiszántúli Református Egyházkerület püspökei Hodászi Lukács, később pedig Milotai István Szilvásújfalvival szembeni eljárásuk helybenhagyásáért, legitimálásáért fordultak Pareushoz. Hodászi levelének konkrét oka az lehetett, hogy Szilvásújfalvi 1612 elején, már a világi bíróság előtt folytatott perében többször hivatkozott Pareusnak a világi és egyházi hatalom viszonyáról alkotott véleményére, főleg a Rómabeliekhez írt levél kommentárjának alapján. Ebből következik, hogy Hodászi minden bizonnyal 1612 elején, a per lezárása után írta ma már sajnos ismeretlen szövegű levelét.

Tágabb értelemben azonban jóval többről van itt szó, mint Újfalvi pere. 1606–1608 után Erdélyben, illetőleg az erdélyi fejedelmi hatalom vonzáskörébe eső Tiszántúlon is új hatalmi struktúrába kerültek az egyházak. Bocskai és főleg Báthori Gábor fejedelemsé válassztásával hosszú időre egyértelműen a református egyház nyerte itt el a legerősebb pozíciót, s megindult az államegyházzá váláshoz vezető úton. Ez a folyamat azonban természeténél fogva ellentmondásos, konfliktusokkal terhes.³² Ilyen konfliktus volt Szilvásújfalvi ügye is. A református egyház hatalmi helyzetbe jutott! Az új körülmények között pedig szükségessé vált az egyházi hatalom határainak megállapítása, az állam és az egyház viszonyának újraértelmezése, e viszony elméleti megalapozása. E kérdéskörrel foglalkoznak végső soron Pareusnak a Tiszántúli kerülethez intézett levelei. Ezekből kiderül az is, valójában milyen visszaéléseket kifogásolt Szilvásújfalvi mozgalmá.

Pareus Hodászi megkeresésére írott válasza elején a magyarországi református egyház rendtartásáról mond véleményt, ez, mint szavaiból kitűnik nyilván Gönci György *De disciplina ecclesiastica* című Debrecenben 1591-ben kinyomtatott műve volt. A Gönci-féle rendtartást feltehetően ugyancsak Hodásziék küldhették el Heidelbergbe, mint azt a törvénykönyvet, amelyre eljárásukat alapíthatták. Pareus megállapítja, hogy a rendtartás szövege tele van sajtóhibákkal, és sok benne a már elavult, a rendtartás keletkezési idejének viszonyaira vonatkozó részlet. Ezért javasolja, hogy vizsgálja felül a zsinat a törvényeket, s az újranyomtatáshoz segítségét ajánlja.

Ezek után Szilvásújfalvi ügyéről a következőket írja: 1. A szuperintendensi hivatal fennállása szükséges az illő rendhez, nem zsarnokság. Az egyház azonban semmiképpen sem büntethet tömlöccel, bilincssel, s a világi hatóságoknak se adja

át megbüntetésre a vétkest. Csupán az ígével (kiközösítéssel) lehet büntetni, a többi a magisztrátus feladata. 2. Pénzbüntetést, ha ez hagyomány, kiróhat a zsinat, s lehet így alamizsnát gyűjteni a szegények számára. 3. Teljes joggal kötelezik esküre a felszentelendő prédikátorokat, hiszen mindaz, amire megesketik őket, egyezik az ígével. Végül, a lelkési hivatalától megfosztott turbatorral szemben már jogosan kérte a zsinat a fejedelem segítségét, hiszen így nyilvánvaló ellenség, s nem saját hatáskörébe tartozó személy ellen kért védelmet.

E válasz azonban nem elégítette ki a tiszántúliakat, ezért az időközben elhunyt Hodászi helyébe püspökké választott Milotai, jobban körülírva az első pontot, újból Pareushoz fordult. E levél tartalmára ismét csak Pareus válaszából következtethetünk. E szerint akkor sem zárhatja börtönbe az egyház a vétkes lelkipásztorokat, ha ez csak tisztos őrizetet jelent, s a világi hatóság is megengedte. Ennek nincs szentírási alapja. Ha azonban nem visszaélésre, hanem az egyház építésére szolgál, meg szabad őrizni ilyen szokást is, bár szentírási alapja nincs, mégis az egyházi hagyományban akad rá példa. Mindazonáltal vigyázni kell, ebben a tekintetben semmiféle szigor sem helyénvaló, csak keresztyéni szeretettel és a vétkes megjavulását célozva szabad vele élni. Hiszen nyilvánvaló, hogy ez a szokás a pápaságban visszaélésekre szolgált!

Az egész ügy ellentmondásosságát jelzi, hogy Pareus teljes jóváhagyását ismételt levélváltással sem tudta elérni a kerület. Noha Pareus a világi hatóságoktól való segélykérésben nem látott kivetni valót, semmiképpen sem tartotta megengedhetőnek, hogy az egyház olyan szerepet vállaljon magára, amely a magisztrátust illeti: nevezetesen az egyház törvényei ellen vétő egyházi személyek testi büntetését.

A németországi politikai gondolkodásban a XVII. század elejére már határozottan körvonalazódott az állam és az egyház funkcióinak következetes szétválasztására vonatkozó igény.³³ Pareus is – végső soron ebben a gondolkörben mozog: szentírási alapon állva az egyháznak nem lehet világi jellegű hatalma, viszont a kegyes hatóságnak kötelessége gondoskodni az egyházi élet tisztaságáról, és az egyház védelméről. Hodásziék ezt azonban – vagy nem értették, vagy hatalmi helyzetben lévén egyszerűen nem vettek róla tudomást. Így állt elő az a meglehetősen paradox helyzet, hogy Pareus elméletileg annak az igazát támasztotta alá, akinek elítélését gyakorlatilag jóváhagyta.

Ebből a szempontból volna érdekes tudni, kik voltak Pareus informátorai ez ügyben. Némileg magyarázhatja a fenti ellentmondásosságot, hogy Pareus Hodászitól nyilván eléggé egyoldalú tájékoztatást kaphatott csupán. Tudjuk, hogy 1611–1615 között Keserői Dajka János, aki Újfalvi utódja volt a váradi prédikátorságban, rendszeresen informálta őt. Érdekes volna Keserői szerepét konkrétabban is ismerni. Várad és a váradi esperesség, amíg lehetett, kitarott Szilvásújfalvi mellett. Keserői pedig később, mint Bethlen udvari papja, kulcsszerepet játszott a pfalzi-erdélyi kapcsolatok kibővítésében, Bethlen egyházpolitikájának kialakításában.

Kényes ügyben kellett végül is nyilatkoznia Pareusnak. Egyrészt nyilván nem kompromittálhatta elítélő véleményével a legegységesebb magyarországi re-

formátus egyházkerületet, amelyet ez ügyben hosszú ideig az erdélyi fejedelmi hatalom is támogatott, másrészt Hodásziék eljárása, Újfalvi bebörtönzése, megkorbácsoltatása, és a kisjövendelmű papokkal szemben kiszabott súlyos pénzbürságok, aligha számíthattak széleskörű helyeslésre akár Európában, akár itthon. Hodászi levele, mint mondtuk, valószínűleg 1612 február közepén-végén, de legkésőbb 1613 májusa, tehát Hodászi halála előtt íródott. Pareus válaszána kelte 1614. augusztus 5.! Vajon miért várt a válasszal a heidelbergi professzor másfél-két és fél évet? És miért szólalt meg hosszú hallgatás után mégis? Ezekre a kérdésekre nem tudunk válaszolni, de mint az evangélikus egyházkerületek későbbi, 1615-ös állásfoglalásai mutatják, Szilvásújfalvi ügye idővel kellemetlenné válhatott a Tiszántúli Kerületnek.

Bizonyos jelekből arra is következtethetünk, hogy az eljárás nem keltett általános rokonszenvet a magyarországi kálvinisták között sem. Az Újfalvi ügyében tárgyaló zsinatokra kezdetben „az föl földieket es az Erdelieket” is meghívták, később „mind bírák, mind peresek eo magok voltak”.³⁴ Az 1610-es zsinaton jelent meg utoljára a felföldi küldöttség, benne Alvinczi Péter.³⁵ Nem tudjuk biztosan, milyen álláspontot képviselt a kassai prédikátor, aki Újfalvit nyilván közéről ismerte, s nem lehettek egymástól elütő személyiségek, hiszen a debreceni iskolában Alvinczi volt Szilvásújfalvi utódja, s pedagógiai törekvéseinek folytatója,³⁶ a váradi prédikátorságban és bihari esperességben pedig Újfalvi az övé. S Újfalvi perének már világi szakaszában a következő szavakkal védekezett az egyik vádponttal szemben: „Babylloniaj kurvanak azert mondottam eo ke Püspök uramot, hogy az eghez az foldet összev elegitette.”³⁷ E fordulat Alvinczi Péter *Querela Hungariae* című művében tűnik fel újra a magyar irodalomban.³⁸ Ez az egybehangzó fordulat pedig Szilvásújfalvi és Alvinczi, e két kivételes műveltségű prédikátor gondolkodásbeli rokonságára utal.

Annyi tény, hogy az 1610-es zsinaton – igaz nem csekély presszió árán – Hodásziéknak sikerült egy reverzalist kicsikarni Újfalvitól, viszont nem tudták elérni, hogy prédikátori hivatalától megfosszák, csupán váradi tisztéből való elbocsátását mondták ki. Ezt a döntést sem tudták minden nehézség nélkül végrehajtani, mivel a gyülekezet a történet ellenére is marasztani akarta prédikátorát. A valódi sérelmek – tömlöc, korbácsolás, papi tisztségből való kivetés – már a felföldiek távollétében érték Újfalvit!

Néhány bizonytalan adat utal arra is, hogy Pareus szakértői véleményének a Dunántúlon is lehetett visszhangja. Pathai István dunántúli püspök 1615. január 9-én és február 7-én is sürgette Kanizsai Pálfi János pápai prédikátort, hogy küldje el számára olvasásra Pareusnak egy közérdeklődésre számottartó levelét.³⁹ Talán nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy Pareusnak 1614. augusztus 5-én az Újfalvi-ügyben írt első levele lehet a kért irat, amely Pareus több magyar tanítványához is eljuthatott. Kanizsai később, mint Pathai utódja presbiterialis egyházkormányzatot próbált szervezni a Dunántúlon. A tiszáninneni kerületben pedig sohasem volt püspök! A magyarországi egyházkerületek ugyanis alapvetően más viszonyban voltak a világi hatalommal, mint a tiszántúliak. A püspöki hatalom mértéktelen felerősödése egyik helyen sem volt kívánatos, és lehetséges. Hiszen

ezek a területeken egy olyan per, mint Szilvásújfalvié, precedens lehetett volna az erőszakos ellenreformáció számára.

Mindezek, s a magyarországi evangélikus egyházmegyeék említett állásfoglalásai miatt kényszerülhetett arra Milotai Nyilas István, az új tiszántúli püspök, hogy 1615. május 10-én a csengeri zsinaton felolvassa Pareus lényegében mégiscsak elmarasztaló véleményét, és hogy limitációjával szőrszálhasogató vitába kezdjen a heidelbergi professzorral, s ezzel újabb, érezhetően kioktató hangú választ csikarjon ki tőle. Milotai limitációjáról ugyanis ezt írja Pareus: „Arbitor autem questionem magnam non esse”. Legkomolyabb érve is csupán „plus habet momenti”. Végül jelzi, hogy a továbbiakban nem hajlandó enyhíteni véleményén: „Haec, mi Frater, ad tuam quaestionem nunc habeo, quod respondeam. Si quis rectius sapit, etiam eum audire potestis.”⁴⁰

Pareus szakértői véleményének konkrét visszhangját nem ismerjük. Szilvásújfalvi, mint tudjuk, 1614 folyamán valamikor kiszabadult börtönéből, nem lehetetlen, hogy ebben Pareus szakértői véleményének volt némi szerepe. Mint ahogy a felső-magyarországi öt város említett közbenjárása is eredményt hozhatott, hiszen Herepei János adata szerint 1616 februárjában Kolozsvárott tartózkodott Szilvásújfalvi, tehát visszatérhetett Erdélybe.⁴¹

A Tiszántúli Egyházkerület vezetői – végső soron ugyanúgy, mint a Felső-Dunamellékiek a Veresmarti-ügyben – Pareus szolidaritását, támogatását szertették volna elnyerni saját egyházpolitikai küzdelmeikhez. Amíg azonban Veresmarti esetében Pareus feltétlenül vállalta ezt a szolidaritást, a Szilvásújfalvi-perben csak erős megszorításokkal. Mindkét eset jól példázza azonban, hogyan telítődött fokozatosan politikai tartalommal is Pareusnak magyar diákjaihoz fűződő, kezdetben albumbejegyzésekben, baráti együttlétekben tudós levelezésben megnyilvánuló kapcsolata, hogyan vált magánjellegűből közösségivé, s ezáltal politikai és közéleti tényezővé.

E politizálódás a következő években egyre inkább fokozódott. Az európai protestáns szövetség kikovácsolódásának egyik látványos előzménye volt V. Frigyes pfalzi választófejedelem és angliai Erzsébet lakodalma 1613-ban. A már készülődésben levő eseményektől aligha független, hogy Szepsi Korocz György Bocskai volt írnoke, aki Mágócsy Ferenc költségén tanult Heidelbergben, a protestáns remények egyik megtestesítőjének, I. Jakab angol királynak híres királytűkrét 1612-ben magyarra fordította, és Homonnai Istvánhoz címzett előszóval Oppenheimben kinyomtattatta.⁴² A lakodalom alkalmából is előállt valaki a Heidelbergben tanuló magyarok közül egy kicsiny, üdvözlő verseket tartalmazó kötettel: *Solemnitas hymenaea nuptiis principis D. D. Friderici V. ... et... Elisabethae Jacobi magnae Britanniae regis... filae...* Heidelberg 1613.⁴³ A szerző, Sári Orvos Pál, aki 1612. szeptember 11-én iratkozott az egyetemre, Lórántffy Mihálynak, Sárospatak urának volt alumnusa.⁴⁴

S hamarosan az erdélyi fejedelmi alumnusok is megjelentek a heidelbergi egyetemen.⁴⁵ Ennek értelmi szerzője minden bizonnyal Keserői Dajka János volt. Pareus a hozzá írt előszóban utal arra, hogy a gyulafehérvári iskola fejlesztésében, s onnét diákoknak Németországba küldésében Keserői volt főinspirátora, s

ötletadója Bethlennek. A fejedelemnek Alvinczi Péterhez küldött egyik levele is bizonyítja, hogy Bethlennek ez az elhatározása közvetlenül Keserői gyulafehérvári prédikátorságának kezdete után született.⁴⁶

Ezután vette kezdetét Bethlen Gábor és Pareus levelezése, amely – nyugodtan mondhatjuk – barátságuk történetéhez is elsőrangú forrásanyagként szolgál. Pareus tiszteletpéldányokat küldött műveiből Bethlennek. Bethlen nagyobb összegű pénzzel és saját képmásával viszonzta a professzor ajándékát.⁴⁷ Eszmecserét folytattak az *Irenicum*ról, az igaz hit megőrzéséről és terjesztéséről. Sokkal fontosabb azonban ezeknél, hogy Pareuson keresztül mód nyílt a pfalzi legfelsőbb politikai vezetéssel való kapcsolatfelvételre is. A heidelbergi professzor juttatta el Bethlenhez V. Frigyesnek azt a levelét, amelyben Frigyes beszámolt arról, hogyan népszerűsítette Bethlent a protestáns fejedelmek előtt az 1617. április 10. és május 6. között tartott heilbronnai találkozón, ahol megújították a protestáns uniót.⁴⁸

Ezt az immár megintcsak erősen politizálódott kapcsolatot még inkább elmélyítette ifjú Bethlen István peregrinációja. Nem akarjuk itt a különben Lukinich Imre tanulmányából⁴⁹ jól ismert út részleteit feleleveníteni, pusztán azokra a Lukinich által jórészt nem ismert tényekre utalunk, amelyek a Bethlen-Pareus levelezésből bonthatók ki.

A „kis gróf” külföldi tanulmányútjának gondolata megintcsak Keserői Dajka Jánostól származott. Bethlen 1618. június 21-i levelében jelezte először ezt a szándékát Pareusnak, s kérte, hogy unokaöccse kíséretére küldje haza Heidelbergben tanuló alumnusai közül Bojti Veres Gáspárt, vagy akit erre alkalmasabbnak tart. 1619. március 9-i levelében pedig értesítette Pareust, hogy ifjú Bethlen Istvánt útba indította, s egyben megköszönte Pareus ebbeli fáradozásait, és külön gondjaira bízta a gyermeket.

Azonkívül, hogy Pareus valóban külön gondot fordított a fejedelmi unokaöccs nevelésére, a pfalzi udvar is rangjához méltóan, a szövetséges fejedelem rokonának kijáró bánásmódban részesítette. Hivatalos volt az udvari lakomákra, vadászatokra. Módja volt a németországi politikai eseményekben való közvetlenebb részvételre is. Például a pfalzi küldöttség tagjaként megjelent a frankfurti császárválasztó birodalmi gyűlésén 1619-ben. Pareus a Keserőihez intézett előszóban cáfolja az e miatt keletkezett Bethlen-ellenes vádakat, amelyeket a *Türkisches Wechtertorn* című kiadvány terjesztett.⁵⁰ E szerint a tanulmányok ürügyén Heidelbergbe érkezett gyermek a pfalzi-erdélyi titkos egyetértésnek, szövetségnek és összeesküvésnek kezeze és túsza. Pareus cáfolatul Bethlen leveleiből idéz, amelyek bizonyítják, hogy csakis tanulmányai kedvéért érkezett Pfalzba ifjú Bethlen István. A frankfurti gyűlésre pedig a császárválasztás és koronázás megtekintésére utazott el. Összeesküvésre pedig gondolni sem lehet, hiszen ez alkalommal a császár is fogadta tisztelgő látogatáson az ifjút. Pareushoz hasonlóan foglalkozott e vádakkal Alvinczi Péter is *Defensio querelarum Hungaricarum* című röpiratában,⁵¹ amely a kis gróf peregrinációjának történetét is összefoglalja dióhéjban. E szerint Ferenczffy Lőrinc, császári titkár közbenjárásával 1619. augusztus 18-án bocsátotta magához kézsókra II. Ferdinánd ifjú Bethlen Istvánt.

Pareusnak magyarokkal folytatott levelezése alapján a Pareus-recepció fő vonalait az 1600–1620 közötti években a következőkben látjuk. Először egy sűrű interpersonalis kapcsolatrendszer az intellektuális élet legkülönbözőbb szféráit átszótta: számolni kell Pareus hatásával ezekben az években a magyarországi református teológiai gondolkodás formálódásában, a neolatin költészetben,⁵² az iskolaügyben, pedagógiai hagyományokban, és az egyházi élet és egyházi irodalmi műfajok számos egyéb területén. E hatás részletes megvilágítása természetesen jórészt még mindig a jövő feladata.

1606 után legkésőbb 1610 körül a Pareussal fenntartott intellektuális kapcsolatok a magyarországi történelmi eseményekkel összefüggésben egyre inkább politizálódtak, s ennek során Pareus szerepe két vonatkozásban vált jelentőssé.

1. A protestáns egyházaknak a magyar rendi társadalomban való beilleszkedésének folyamatában: a felekezetek egymás közti hatalmi harcában nyújtott segítség által, illetve a református egyház és a világi hatalom viszonyának elméleti tisztázásához adott véleményével. Ne felejtjük el, ez a szituáció, az állam, illetve világi hatalom és az egyházak viszonyának rendezése, illetve az egyházak egymás közötti vetélkedése szülte Németországban is az irénizmust!

2. A Pareussal való személyes kapcsolatok nyújtottak lehetőséget arra, hogy Magyarország és Erdély művelődési és politikai tekintetben egyaránt bekapcsolódjék az európai áramlatokba. S a közelgő nagy európai konfliktusban ne maradjon elszigetelt, hanem egy új politikai viszonylatrendszerhez szervesen kapcsolódva küzdhessen a maga céljaiért. Azaz a heidelbergi nemzedék intellektuális kapcsolataival új politikai távlatok nyíltak a magyar rendek és az erdélyi fejedelemség előtt: kilépni a Habsburg és a török közötti hatalmi patthelyzetből, s egy szélesebb összefüggésben, az európai protestáns szövetségbe való belépéssel próbálni meg új erőviszonyokat teremteni.

Jegyzetek

1. Az irénizmusra nézve lásd: Otto Ritschl, *Die Dogmengeschichte des Protestantismus*, Leipzig 1925.; Hans Leube, *Kalvinismus und Luthertum im Zeitalter der Orthodoxie*, Leipzig 1928.; Günther Brinkmann, *Die Irenik des David Pareus*, Hildesheim 1972. *Studia Irenica* XIV.; és e sorozat további darabjai!
2. Ipolyi Arnold, *Veresmarti Mihály, XVII. századi magyar író élete és munkái*, Bp., 1875. 235–265.
3. Kathona Géza, *Samarjai János gyakorlati teológiája*, Debrecen 1939. 24–27.
4. Klaniczay Tibor, *A reneszánsz válsága és a manierismus*, in *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973. 247.
5. Keserű Bálint, *Újfalvi Imre és az „európai későhumanista ellenzék”*, in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* IX. (1969) 3–45.
6. Barcza József, *A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában*, in *Theológiai Szemle* 1978. 282–291.; Vásárhelyi Judit, *Esz-*

- mei ábrák és politika Szenci Molnár Albert életművében, Bp. 1985. 26–28.; Bucsay Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp. 1985. 134–135.; Imre Mihály, *Molnár Albert Biblia Tigris-nája* in *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszansz*, Szeged, 1978. 301–315.; Uő.: *Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a*; Heltai János, *Irenikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben*; Uray Piroska, *Az irenizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján*. Mindhárom in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. Varjas Béla Bp. 1987. 187–252.
7. Pareus, Johann Philip, *Narratio historica de vita et obitu... Davidis Parei*. S. 1. 1633.; és Brinkmann, i. m.
 8. Heltai János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1980. Bp. 1982. 243–347.
 9. A levelet lásd e gyűjteményben.
 10. Samarjai János, *Magyar harmónia...* Pápa, 1628. RMNy 1419.
 11. Megvolt az *Irenicum* Albensis Nagy János könyvtárában, ld. in *MKSz* 1929. 90–94.; A nagybányai református iskola könyvtárában 1669-ben, ld. in *MKSz* 1896. 22.; Bethlen Eleknek 1683-ban, ld. in *MKSz* 1922. 172.; Szenci Boros Jánosnak 1615-ben, ld. in *Partiumi könyvesházak 1623–1730...* Monok István–Varga András, Bp.–Szeged, 1988. 8. E munka Pareus műveinek egykori magyarországi meglétére további több, mint száz adatot sorakoztat!
 12. Brassay Károly, *Geleji Katona István élete és művei*, in *A hajdúnánási gimnázium értesítője*, Bp. 1902. 10.
 13. Tyukodi Márton, *A tisztaéletű József pátriárka életének... magyarázatja...* Várad, 1641. előszó (RMK I 723).
 14. RMK I 1192.
 15. RMKT XVII/2, 252.
 16. Pareus, *Collegiorum theologiconum pars altera...* Heidelberg, 1620. 503–510, 598–605.
 17. Johann Friedrich Hautz, *Geschichte der Universität Heidelberg*, Mannheim, 1864. 135–140.
 18. Friedrich Adolf Lampe (Debreceni Ember Pál), *Historia ecclesiastica*, Utrecht 1728. 348.
 19. A levelek kronológiai sorrendje a következő:
 1. Vásárhelyi Mózes Pareushoz 1601. augusztus 14.
 2. Pareus Vásárhelyi Mózeshez 1601. augusztus 14. után
 3. Miskolci Csulyak István Pareushoz 1607. július 21.
 - <4. Újfalvi Katona Imre Pareushoz 1609. május 30. előtt>
 - <5. Pareus Újfalvi Katona Imréhez 1609. május 30. után>
 - <6. Miskolci Csulyak István Pareushoz 1610. május 27. körül>
 7. Pareus a magyarországi egyházak előjáróihoz. Ajánlás, 1610. augusztus 11.
 - <8. Ismeretlen Pareushoz 1610. október 22. után>
 - <9. Szikszai András Pareushoz 1611. márciusa előtt>
 10. Pareus Alvinczi Péterhez. Ajánlás 1611. március 15.
 11. Pareus Szenci Molnár Alberthez 1611. október 2.
 - <12. Keserői Dajka János Pareushoz 1611–1615 között>
 - <13. Keserői Dajka János Pareushoz 1611–1615 között>

- <14. Hodászi Lukács Pareushoz 1613. május 17. előtt>
- 15. Pareus a Tiszántúli Református Egyházkerülethez 1614. augusztus 5.
- <16. Milotai Nyilas István Pareushoz 1615. május 10. körül>
- 17. Pareus Milotai Nyilas Istvánhoz 1616. március 14.
- 18. Szöllősi Bede János Pareushoz 1616. október 25.
- <19. Pareus Bethlen Gáborhoz 1617. január 17. előtt>
- 20. Bethlen Gábor Pareushoz 1617. január 17.
- <21. Bethlen Gábor Pareushoz 1617. január–július között>
- 22. Pareus Bethlen Gáborhoz 1617. június 14.
- <23. Pareus Keserői Dajka Jánoshoz 1617. augusztus 14. előtt>
- <24. Pareus Keserői Dajka Jánoshoz 1617. december 21. előtt>
- 25. Bethlen Gábor Pareushoz 1618. január 23.
- 26. Keserői Dajka János Pareushoz 1618. január 28.
- 27. Pareus Bethlen Gáborhoz 1618. április 17.
- 27a. Bethlen Pareushoz 1618. június 21.
- <28. Pareus Bethlen Gáborhoz 1618. június 21. és 1619. március 9. között>
- 29. Bethlen Gábor Pareushoz 1619. március 9.
- 30. Pareus Keserői Dajka Jánoshoz 1620. augusztus 16. Ajánlás.
- 31. Pareus Szenci Molnár Alberthez 1621. március 5.
- 20. Lásd: Ipolyi, i. m.
- 21. Ezekről részletesen ír Kathona Géza, i. m.; Payr Sándor, *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*, Sopron, 1942.; Thúry Etele, *A dunántúli református egyházkerület története*, Pápa, 1908.; Fabó András, *Codex utriusque confessionis in Hungaria et Transylvania diplomaticus*, Pest, 1869. Vol. I. 131–145.
- 22. Benda Kálmán, *Pázmány Péter politikai pályakezdése* in *MTA I. osztály közleményei* 31. 1979. 273–280.; Hargittay Emil, *Balásfy Tamás és Pázmány politikai nézetei*, in *Irodalomtörténet*, 1980. 134–147.
- 23. Sík Sándor, *Pázmány az ember és az író*, Bp. 1939. 100–101.
- 24. Ipolyi, i. m. 263.
- 25. Lásd erről az Alvinczi Péterhez intézett előszót.
- 26. Ipolyi, i. m. 116.
- 27. Zsindely Endre, *Szenci Molnár Albert, mint Bocskay-Apológijának kiadója*, in *MKSz* 1978. 353–355.
- 28. Pázmány Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével iratott öt levél*. Bp. 1984. Bitskey István utószava, 156.
- 29. Kiss Sándor, *Szilvásújfalvi Anderko Imre*, in *Egyháztörténet* 1959. 218–241.; Keserű Bálint, i. m.; Uő.: *Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz* in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 1968. 3–16.; és Uő.: *Az Újfalvi per jegyzőkönyve* in *uo.* 1972. 53–58.
- 30. Herepei János, *Egy adat Szilvási-Újfalvi Anderko Imre életéből*, in *Adattár XVII. századi szellemi mozgamaink történetéhez*. I. Szerk. Keserű Bálint, Szeged, 1965. 317–319.; Schulek Tibor, *Még néhány szó és egy adat Szilvásújfalvi Imréről*, in *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*. Szerk. Csanda Sándor–Keserű Bálint, Szeged, 1978. 293–296.
- 31. Schulek Tibor, i. m.
- 32. Révész Imre, *A protestantismus és a vallásszabadság*, in *Protestáns Szemle*, 1934, 73–81.

33. Lásd erről pl. Horst Dreitzel, *Protestantischer Aristotelianismus und absoluter Staat*, Wiesbaden, 1970. 23, 51, 93.
34. Keserű Bálint, *Az Újfalvi per jegyzőkönyve*, ih. 56.
35. Tóth Sámuel, *A Tiszántúli Egyházkerület legrégibb jegyzőkönyvei*, in *Debreceni Protestáns Lap*, 1883. január 15. 22.
36. Nagy Kálózi Balázs, *Szilvásújfalvi Imre pedagógiája*, in *Református Egyház*, 1968. 13–20. és Hubay Ilona, *Molnár Gergely Grammatikája, Károli Péter poétikája és Szilvásújfalvi Imre Admonitionese*, in *MKSz* 1943. 430–433.
37. Keserű Bálint, i. m. 57.
38. „... az holtak az élőkre... irigykedhetnek... az ördögnek emberi nemzetséghez megkegyetlenült gonoszságáért,... ki... minden erejét kibocsátja, csak-hogy az eget a földdel öszveelegyíthesse” in *Querela Hungariae*, Kassa, 1619. 1. (RMNy 1179)
39. Fabó András, *Magyar- és erdélyországi mind a két vallású evangélikusok okmánytára*, Pest, 1869. 116–118.
40. Lásd a gyűjteményünkben közölt levelet!
41. Herepei János, i. m.
42. *Az angliai első Jakab királynak fia tanításáért írt királyi ajándéka*, Oppenheim 1612. előszó, RMNy 1038.
43. RMK III 1124.
44. *Davidis Parei patris,... J. Philippi Parei filii... Musae fugitivae...* Neapoli Nemetum 1615. 278.
45. Az első Bethlen-alumnus Váci Péter 1614 júniusában iratkozott be a heidelbergi egyetemre.
46. Szilágyi Sándor, *Bethlen Gábor és a kassai magyar pap*. Bp. 1881. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monográfiák 1. sz. 4.
47. Fontos ikonográfiai adat ez a kép ismerete nélkül is, hiszen Czennerné Wilhelmb Gizella (*Bethlen Gábor metszetarcképei*, in *Folia Historica* 1980. 33–53.) igen alapos és elmélyült tanulmányának sincs tudomása 1619 előtt Nyugat-Európába került Bethlen képről.
48. Moriz Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation...* Zweiter Band, Stuttgart, 1895. 423.
49. Lukinich Imre, *A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása 1619–1628*, in *Nagyenyedi Album*, Bp. 1926. 79–100.
50. *Türkisches Post- und Wechtertorn*, S. 1. a. (Hubay, 528)

Pareus levélváltása Vásárhelyi Mózzessel

A közlés alapja: *Corpus doctrinae Christianae ecclesiarum a papatu Romano Reformatarum ex ore... quondam... Zachariae Ursini in explicationibus catecheticis rudi Minerva exceptum... a Davide Pareo...* Hanoviae 1651. A *Miscellanea*

Cathechetica című függelék 138–140. lapján. A levélváltás a *Symbolum B. Athanasii, de SS. Trinitate et de incarnatione Filii Dei Domini nostri Iesu Christi cum notis D. Davidis Parei* című részhez van csatolva. E levélváltás e mű más kiadásában is olvasható, így például az 1621. évi frankfurtiban és az 1634. évi hanauban.

Tartalma: Vásárhelyi nézetkülönbséget lát Kálvin, Ursinus és Piscator fel fogása között abban a kérdésben: vajon Isten minden embert a törvény betartásának feltétele alatt egy célra teremtett-e Ádámban az üdvösségre? Pareus szerint igen, de feltétellel, ha Ádám mint az emberiség törzsöke megmarad az istenképűségben (in imagine Dei). Ezen az alapon a fenti három teológus nézetei is összeegyeztethetők. A levélváltás tartalmát ismertette és elemezte Nagy Barna, *A heidelbergi káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században*, in *Studia et acta ecclesiastica* I. Szerk. Bartha Tibor Bp. 1965. 35–36. *A Sárospataki Füzetek* 1864, 687–691. szintén ismertette már e levélváltást.

Quaestio

A Dn. Mose Vasarhelino, illustris scholae Patakinæ in Ungaria rectore, proposita Davidi Pareo anno 1601.

a.d. 14. Augusti Gregor

(Pertinet ad explic. Cat. Quaest. VI.)¹

An Deus omnes homines sub conditione servatae legis uno fine condiderit in Adamo ad salutem?

Video hic, inquit Dn. Moses, authores, si non revera, in speciem taman pugnare. Dn. Calvinus libr. 3. Inst. cap. 21 § 5 dicit homines non omnes pari conditione creari. Doctor Ursinus² Quaest. 6. catech. asserit, Deum creavisse hominem, ut cum eo beatus in aeternum viveret. Haec si ita sunt, videtur lapsus hominis non cadere sub providentiam divinam, et Deus videtur non assequutus finem suum, quem in creatione intendebat. Piscator³ contra Andream Schafman-num⁴ Propos. 29. dicit, Deum creavisse hominem in uno, sed non in uno fine. Et quaest. 37. ad hoc argumentum Schafmanni: Imago Dei erat concreata, et propaganda sanctitas ac iustitia, propter quam homo et Deo placebat, et integrae voluntati obsequendo, aeterni gaudii particeps erat futurus, respondet Piscator: falsum est sanctitatem illam concreatam fuisse propagandam, quia verum est, ex decreto Dei fuisse amittendam, antequam primi parentes liberos gignerent. Nam si ne pilus quidem de capite nostro cadit absque voluntate Patris, quanto minus sanctitas illa amissa fuit absque illius voluntate, et providentia?

Quaeris, D. Moses, an Deus omnes homines sub conditione servatae legis uno fine condiderit in Adamo ad salutem? Et hac de quaestione ostendis authorum discrepantes sententias. Si dixero, me quaestionem libenter ignorare, non mentiar. Est siquidem ex arcanae mentis divinae adyto petita: plus acuminis requirens, quam aedificationis habens. Dicam tamen, quid sentiendum censeam.

Si a priori consideres, affirmo, omnes uno fine conditos in Adamo, ut ramos in stipite, sed cum conditione: si Adam in imagine Dei (quae initium et pars erat salutis) ipse staret, eamque ad posteros propagaret, seu in ea ipse omnes homines procrearet. Verum quia haec conditio neque in consilio Dei erat posita, neque in eventu ponenda; a posteriori cogimur negare, nisi Deum vel excidisse suo fine, vel consilium mutasse credere velimus, quandoquidem plurimos salutem non consequi res loquitur. Sed enim ad praecidendas omnes argutias, sic statuo.

Adamus dupliciter considerandus est. Semel ante lapsum, ut stipes humani generis in potentia, verum nunquam in actum ventura. Deus enim (prout eventu docemur) non modo creaverat hominem mutabiliter bonum, qui tentatus rectitudinem suam ante generationem amittere posset, sed etiam decreverat permittere, eum tentari, labi et rectitudinem suam amittere antequam generaret. Quo posito nullos omnino in hoc statu homines procreaturus erat. Frustra igitur quaeritur: an Deus in eo tum omnes ad salutem creaverit, quos ex eo tunc non procreare decreverat, idque ob causas in multiformi ejus sapientia reconditas. Deinde vero post lapsum, ut stipes generis humani in actu, quando non solum naturam, sed etiam per Dei dispositionem homo actualiter procreatus erat genus humanum, sed tale, qualis ipse tunc erat, pravum et maledictioni obnoxium. Et huc jam pertinet praesens quaestio, sicut et totum praedestinationis circa electionem et reprobationem decretum. In proclivi autem ex scriptura et experientia ipsa est responsio a posteriori, quod sicut non omnes homines ex Adamo lapso prognati ad unum finem tendunt, sed alii ad vitam, alii ad mortem, sic non omnes ad unum finem ex Adamo lapso procreantur, ac proinde, (nisi Deum vel a procreatione hominis penitus submovere, vel otiosum circa eam fingere, aut intentione sua falli concedere placeat), a Deo non omnes ad unum finem procreari vel in Adamo lapso creatos dici posse, sed unumquemque ad eum finem, ad quem vel per naturae pravitatem tendere permittitur, hoc est ad mortem, vel per gratiae beneficium in Christo dirigitur, hoc est ad salutem. Hoc enim divortium quod statim inter Adami, Noae, Abrahami, Isaaci etc. filios natura corruptos apparuit, haud dubie Deus, non otiose vidit aut praevidit, sed quia ipsemet per gratiam in tempore fecit, iuxta illud: Iacob dilexi, Esau odio habui. Et, antequam nati essent pueri, cum nihil fecissent boni vel mali, ut propositum Dei secundum electionem eius, etc. maneret, sic ab aeterno decrevit. Vides quaestionem proxime cum doctrina de electione cohaerere, de qua proinde, ne sim prolixior, plura non addam.

Recte igitur Calvinus dicit, homines non omnes pari conditone creari, nempe post lapsum, quantum ad finem, non quantum ad statum, quo sane omnes nascuntur pares, quia omnes filii irae.

De fine enim diverso dicitur, quantum ad electos: constituit nos ad salutem, etc. 1. Thess. 5. 9. quantum ad reliquos: impium fecit ad diem malum. Ursinus vero dicens, Deum creavisse hominem, ut cum eo beatus in aeternum viveret, intelligi debet conditionaliter, quatenus homo in integritate persisteret. Finis igitur fuit conditionalis, ponendus non in Adamo, sed in Christo, si, quod futurum erat, Adam excidisset, et sic Schafmannus quoque intelligendus est, sanctitatem Adamo concreatam fuisse propagandam in omnes, nempe, si Adamo non prius, quam omnes generaret, eam amitteret. Conditionaliter ergo verum dicit, sed absolute falsum, quod ait Piscator.

Haec pauca, mi Dn. Moses, de quaestione magna, ut fusius cogitandi materiam habeas quamquam hic te, et nos omnes convenit juxta Apostoli regulam, Rom. 12. 3. *μη υπερφρονειν, αλλα φρονειν εις το σοφρονειν*

Jegyzetek

1. A hatodik kérdése a főrésznek, amelyhez a levélváltás tartozik: Num ergo Deus hominem ita pravum et perversum condidit?
2. Ursinus, Zachariás (1534 Wroclaw – 1583 Neustadt) a heidelbergi egyetemen 1561-től a teológia professzora, a heidelbergi káté egyik szerzője.
3. Piscator, Johann (1546 Strassburg – 1625 Herborn) a korai református ortodoxia egyik legjelentősebb alakja. Strassburgban, Heidelbergben, Neustadtban és Herbornban működött.
4. Andreas Schafmannról nem találtunk adatokat.

Pareus levelezése Szenci Molnár Alberttel és Miskolczi Csulyak Istvánnal

A közlés alapja: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiadta és bevezette Dézsi Lajos Bp. 1898. Mind a három levelet összeolvastuk az eredetivel is a MTA Könyvtárának kéziratárában.

*Miskolczi P. István levele Pareushoz.
1607. július 21. Tarcal*

Cum Wiennam attigissem, conflagrationis Jesuitici collegii 12. Aprilis factae spectator fui... Ante incendium Patrem quendam Jesuitam Ungarum cum gene-

roso domino compellavi. Qui miris modis generoso domino fucum facere volebat, sed spe sua frustratus, pudibundus abiit a nobis.

Tyrnaviae quoque dominos monachos mendacii argui, cum unus eorum, qui condiscipulus meus ante annos octos fuerat, negasset se meum fuisse condiscipulum. Quem agnovi ex faciei lineamentis et loquela. – Késmarci generosum dominum Stephanum salvum offendimus et corpus senis terrae mandatum.¹ – Cassoviae cum domino Petro Alvinci multos sermones habui: is expositus est ubiquitariorum calumniis. Eperienses, Leutschovienses, Bartphaienses ubiquitarii multum negotii facessunt Cassoviensibus. Alvincium et dominum Kovasznai citarunt ad conventum suum ubiquisticum, abire vetiti sunt a seniore dioeceseos Abaujvariensis, domino Stephano Szent-Andrási, qui Tarcalini est mecum. Ungariae nostrae facies est misere foedata, magnorum oppidorum vix rudera apparent. Nunc Posonii comitia ad diem Jacobi sunt indicta, quid illic sint conclusuri dies docebit, si non pro nobis, nostri inulti nunquam sunt morituri. Aliquot milleni Haydunes sunt in armis, eventum futuri alicuius motus expectaturi. – Inter nostros Ungariae proceres Valentinus Homonnai comes et liber baro in Ungvár excellit, quem princeps Bocskai successorem constituit, si eum ingrata hominum multitudo amplecteretur.

Aveo scire, quid et ubi agat Albertus noster Molnár, ad quem hasce reverenda tua pietas transmittat, et addat calcar, ut edat Biblia Ungarica, quorum nos omnes magna sitis premit etc.

Tarcalini 21 Julii, anno 1607.

A levél élén: *Stephanus Miscolcinus ad dominum Davidem Parcum epistola cum hac data. (Molnár másolata kihagyásokkal a CXVIII. számú levél hátlapjára írva.)* Id. in *Szenci Molnár Albert naplója*, Bp. 1898. 213., és RMKT XVII/2. 318–319.

David Pareus levelei Molnárhoz.

1611. október 2. Heidelberg.

Salutem. Tandem te, mi ornatissime domine Alberte, voti compotem factum sponsaque libera potitum esse tibi et gaudeo et gratulor: quodque possum, porro deum sacri coniugii ἀρχηγον toto pectore precor, ut tibi tuaeque tuisque benedictione sua clementissime favere, necnon quae matrimonium secum trahit onera, levare, tristia dulcibus temperare dignetur. Pro invitatione tibi gratias ago: ad festa nuptialia venire tum per negotia, tum per impedimenta, quae non ignoras, plurima, venire nequeo, votis tamen meis praesto ero. Tenue hoc γαμηλιον interim, ut boni a me consulas, rogo. Tuam vero sponsam Ferinariam³ salutes et complectaris officiosissime. Inter ceteros amicos etiam domino Valentino⁴

pastori et inspectori ecclesiae vestrae, antiquissimo meo, salutem plurimam dico.
Vale et salve et gaude in Domino.
Heidelbergae 2. Octobris 1611.

Tuus D Pareus, Academiae Heidelbergensis Rector.

Külcím: *Virtute et eruditione praestanti viro, domino Alberto Molnaro Ungaro, Typographiae Oppenheimianae moderatori solertissimo, sponso, amico suo plurimum colendo.*

Molnár jegyzete: *recepti 4. Octobris 1611.* (Eredeti je az MTA gyűjteményében. 76. fol. Kiadva: *Szenci Molnár Albert Naplója...* Bp. 1898. 371.)

1621. március 5. Heidelberg

Clarissimo et ornatissimo D. Alberto Molnaro amico suo

Salutem cum benedictione a Domino, clarissime domine Alberte, memor tui desiderii, meique promissi, cum hoc mane evigilassem, hoc quaecunque epigramma animo meditatus, in chartam conjeci, quod tibi mitto. Si rudius videbitur, cogita venam effoetam jam pridem exaruisse, nec a senili vietaque Musa expectari posse elegantias. Volui igitur vel tria verba inculto versu laboribus tuis utilissimis applaudere, ut quanti faciam studium tuum intelligeres, haberesque, hoc meae in te tuosque benevolentiae publicum *ευδελγμα* Dominus Jesus te cum tuis diu servet.

Vale Heidelbergae III. Non. Mart. MDCXXI.

T. D. Pareus aetatis LXXIII.

In D. Alberti Molnari Lexicon Latino-Graeco-Vngaricum tertio evulgatum

David Pareus Disparibus linguis tres convenere sorores,
Misturae blandis vocibus alloquia,
Haec Latio, illa Pelasgo, tertia at Hunno,
Non intellectos edidit ore sonos.
Obstupere omnes, tristique aenigmata vultu,
Pandere quae vellent nutibus occipiunt.
Vidit id Albertus de Hunnorum sanguine cretus,
Et Latio et Grajo doctior eloquio.
Ponite moesticiam, dixit, mea cura, Sorores,
Tergemino vos mox ore docebo loqui,
Tergeminae haec capite, et perdiscite Lexica linguae,
Atque uno faciles ore sonos dabit.

Macte Alberte, prior peperit tibi nomen, et alter,
Tertius hic labor est gloria tergemina.
Si quando et Latiis, Graiis, Hunnisque Alemannas,
Addideris λεξεις, gloria quarta cluet.

Közölve: *Szenci Molnár Albert Naplója...* Bp. 1898. 391. és a vers: *Szenci Molnár Albert: Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum...* Heidelbergae 1621. (RMK I. 513.):(5a fol.)

Jegyzetek

1. Thököly Miklós és kísérője, Miskolczi Csulyak István Miklós apjának, Thököly Sebestyénnek halálhírére tértek haza Heidelbergból 1607 tavaszán. Miklós bátyja Thököly István 1596–1600 között szintén tanult Heidelbergben.
2. Homonnai Bálint, Bocskai kijelölt utóda, akit azonban az erdélyi rendek nem fogadtak el.
3. Cunigunda Ferinaria Szenci Molnár menyasszonya.
4. Valentinus Lampeus eskette össze Molnárékat Oppenheimben.

Pareusnak a magyarországi református egyház elöljáróihoz és lelkipásztoraihoz intézett előszava

A közlés alapja: David Pareus, *Collegiorum theologorum, quibus universa theologia orthodoxa et omnes prope theologorum controversiae perspicue et varie explicantur, decuria una...* Heidelberg 1611. Munkánk során a Budapesti Központi Papnevelő Intézet Könyvtárának példányát használtuk. Jelzete: O-i 21. coll. 1.

Az ajánlás tartalma: A kötet tíz év teológiai gyakorlatainak anyagát foglalja magában, s azért ajánlja a magyarországi református egyház elöljáróinak és lelkipásztorainak, mert nagyobb részt ők voltak e gyakorlatok résztvevői, továbbá erre indítja Pareust a magyar nép iránti szeretete is. Az itt tömör, s a mellett változatos formában közölt üdvösséges tudomány Magyarországon is javasolható iskolai használatra. Ez után is küldjék a magyar diákokat a heidelbergi egyetemre, amely továbbra is hűséges dajkájuk lesz.

Epistola Dedicatoria

Venerabilibus doctrina et pietate conspicuis dominis senioribus et pastoribus ecclesiarum orthodoxarum, quae sunt per Superiorem et Inferiorem Ungariam, dominis ac fratribus in Christo dilectissimis¹

Decennalis labor est, quem evulgo plurimorum rogatu, ut qui privatim profuit paucis, publice omnium serviat utilitati. Ita quidem illi iudicarunt, quorum ego arbitrio certa quadam ductus ratione obsequendum existimavi potius, quam meo standum iudicio. Vestro autem cur nomini consecratum evulgem, fratres plurimum mihi honorandi atque dilecti, obscura causa non est. Vos bonam partem primipilares stetistis in hac umbratili pugna. Recognoscite igitur, quae fuerint olim vestra vestrorumque in castris nostris militantium exercitia, quae studia. Quod si suavis esse solet exantlatorum aliquando laborum recordatio, equidem sacrae istius militiae exactae *αναγνωσι* vobis multo iucundissimam fore sperarim. Accessit animi mei in gentem vestram singularis propensio, quam ego quidem omni officio et studio vestris, quotquot uberioris culturae capessendae gratia ad has nostras Athenas aliquando venerunt, cum benevolentia summa declarare studui, semperque studebo. Quod caput est, sacrosancam illam necessitudinem, quae unitate fidei ac Spiritus glutine copulata inter nos viget, publico auctoramento hoc obsignandam esse putavi, antequam de statione mea me avocaret Dominus, cui quadraginta pene annos nunc servio. Videtis, quodnam theologiae genus a praeceptoribus hic acceperimus et nostris fideliter tradamus auditoribus, planum, dilucidum, rotundum, breve, quodque totum est, ex fontibus Israelis derivatum, sacrisque paginis per omnia conforme, atque animabus salutare, a sordibus vero Antichristianis apprime repurgatum. Idem in vestris vigere ecclesiis, scholis atque pectoribus, fratres dilecti, gaudemus, et gratias vobiscum agimus Domino miseratori nostro, utque porro inter vos vigeat floreatque ad omnem posteritatem, suppliciter eundem vobiscum rogamus. Hoc autem efficietis facilius, si paedotribis et scholis vestris sacra haec exercitia sedulo commendaveritis imitanda, crebrisque velitationibus repetenda.

Neque vero illa variata earundem materiarum tractatio pertinebit ad taedium, sed iucundum praebabit delectum, facilem in obscurioribus suppedabit intellectum, per omnia denique pulcherrimum testabitur consensum. Nihil enim invenietur, sive dogmata, sive docendi rationem observabitis, dissentaneum, quin ultima primis examussim respondeant, quod conformitatis studium omnibus veritatis doctoribus vel Socraticum illud sedulo commendare oportebat, *ου μονον αι ταυτα, αλλα και περι των αυτων*. „Est enim veritatis oratio una, cum error varius et multiformis et confusa quaedam res sit”, authore Chrysostomo. Ne prolixior sim, (succincta enim hic erunt omnia), uti meam hanc compellationem in meliorem partem accipiatis, rogo vobisque persuadeatis, almam hanc matrem Academicam, ut aetate prae cunctis Germaniae *βραβευτηρι* venerabilem, ita antiquae simplicitatis atque modestiae cum primis studiosam, et vestrae gentis esse perquam amantem, et alumnorum vestrorum fidelissimam nutriculam perpetuo futuram. Valete exemii viri, et mihi ex animo colendi fratres. Dominus Iesus semper vobis adsit, vos gubernet suo spiritu, et virtute sua confirmet ad implendum sanctae suae vocationis cursum.

Heidelbergae ex Pareano 4. Idus Augusti anno reparatae salutis 1610.

Jegyzetek

1. Pár héttel később jelent meg Pareus *Disputationum theologicarum publice in Academia Archipalatina habitatum volumen unum...* Heidelbergae 1611. című műve, amelynek előszavát Johann Philip Pareus „reverendis... viris... Frisiorum Acadcmiae, quae est Franakerae, rectori... professoribus” címezte 1610. aug. 24-én. Ennek előszavában a következők olvashatók e kiadványról: „Edidit [D. Pareus] modo in lucem decem annorum Collegia Privata, quae multarum nationum eruditi divinarum literarum studiosi sedulo frequentarunt. Illa venerandis et spectatissimis Senioribus et Pastoribus Ungaricarum Ecclesiarum eo consecravit, quod prae ceteris natio illa ex tam longuinquis oris non sine itineris et sumtuum ingenti molestia avidissime admodum quotannis ad hos Israelis fontes hauriendos quasi agmine quodam ducto accurrere non dubitavit.” (* ja – b fol.)

Pareus Alvinczi Péterhez intézett előszava és Újfalvi Katona Imre életrajza

A közlés alapja: Újfalvi Katona Imre, *Tractatus de patrum, conciliorum, traditionum autoritate circa fidei dogmata... cum praefatione Davidis Parei D. ad Petrum Alvinci ecclesiae Cassoviensis pastorem de eodem argumento, cum vita authoris*. Francofurti 1611. (RMK III 1095.)

Tartalmuk: Újfalvi Katona Imre művének kéziratát Pécseli Király Imre vitte ki Heidelbergbe Pareushoz. Katona véleményt kért munkájáról, és segítséget megjelentetéséhez. A szerző időközbeni halála után, Pareus teljesen magára vállalta a kiadás feladatát. Az előszó nagyobb része arról értekezik, hogyan használta fel Roberto Bellarmino, olasz jezsuita műveiben az egyházatyák, az egyházi hagyomány és a zsinatok tekintélyén alapuló érveket, ezzel szembe állítja saját álláspontját. Végül okát adja, miért ajánlja e könyvet Alvinczinek: mivel szomszédságban és barátságban állt Alvinczi a szerzővel; mivel már heidelbergi tanulmányai idején is igen sokat remélt tőle, s e reményt Alvinczi nemcsak betöltötte, hanem kassai és Bocskai melletti működésével felül is múlta.

Katona életrajzát főlegesen itt összefoglalni, hiszen ez az alapja a Zoványi-féle egyháztörténeti lexikonban (Bp. 1977. 664.) olvasható életrajznak is.

Spectatae eruditionis et pietatis viro, D. Petro Alvinci, ecclesiae Dei, quae est Cassoviae Ungarorum metropoli, pastori fideli, domino et fratri honorando,
David Pareus salutem et gratiam a Domino.

Pridie Idus Majas anni exacti, reverende vir ac frater in Domino honorande,
Emericus Regius Peczelius,¹ qui etiam nunc terit assiduus nostrae limina culta

scholae, probe doctus juvenis Ungarus, ab Emerico K. Uyfalvino Baronio,² ecclesiae, quae est Göntzini in Ungaria, tunc fideli ministro, mihi reddidit Tractatum de patrum autoritate etc. una cum literis authoris, quibus iudicium meum, et si fieri posset, editionem petebat. Placuit optimi viri studium: cujus ingeniosam industriam facile deprehendi. Tractatus perlectus ita arrisit, ut luce minime indignum iudicarem. Quicquid enim de hoc argumento, quo disputatores Papani pro sua causa hodie non aliud habent copiosus, in utranque partem a variis disceptatur, hoc ille compendioso elencho complexus mihi videtur, quo lector ceu indice absque negotio in certamine feliciter uti possit. Neque sententiam meam ad eum ego dissimulavi: imo ut currenti calcar subderem, editionis aliqualem spem feci. Eam vero dum perficere meditator, ex Ungaria advolat infelix nuncius de authoris morte: qui me Ecclesiae causa, haud parum perturbavit. Sed quid? Illud meum mihi succurrebat:

O vanas hominum spes, o vanumque laborem!
Optima sic hominum properata morte petuntur.

Et illud:

In dubio ut Martis, sic dirae est alea Mortis:
Vita hominum est acies: Stes ima stesve suprema,
Antrorsum feriunt Mortis tela atque retrorsum.

Illud denique Tragoedi:
Est qui tempora digerens
Quatuor praecipitis Deus
Anni: disposuit vices
Nulli non avidas polo
Parcas stamina nectere.

Nuncius tamen ab instituto me non dimovit. Imo magis persuasit, ne tam fidelis ministri Christi memoria et labores una cum vita fugaci Ecclesiae interciderent. Alia ejus scripta, si quae reliquit vernacula, aliis curae erunt. Istud meae fidei commissum publici juris non facere, religio mihi fuit: ne studiosorum Sanctae Theologiae, qui in hoc lubrico argumento aliquando haerere aut vacillare solent, (cum patrum volumina perlustrare non omnibus detur) usibus invidisse, aut defuisse videri possim. Jampridem didici, quam speciose pseudo-Catholici fascinent simpliciores antiquitatis larva. Quis enim ab antiquis patribus libenter dissentiat? Quem non percellat speciosum illud, sed falsum dicterium Papistarum: „Praestare cum antiquis errare, quam cum novatoribus recte sentire?“, et quae id genus alia habent glaucomata. Quibus detergendis noster hic bonam operam navasse mihi videtur. Non ideo nulla debetur patrum scriptis autoritas, si divina eis negatur, quam Papicolae illis arrogant, quoties volunt, derogant quoties volunt, ut necesse sit esse cautissimum, qui cum illis in hanc arenam descendit.

Bellarminus³ in suis disputationum sive controversiarum voluminibus pugnat quinque armorum generibus: Primum sunt Scripturarum testimonia, alterum conciliorum decreta, tertium pontificum placita, quartum patrum auctoritates,

quintum argumenta ex ratione. Scripturis sacris admodum parce utitur, iisque non nisi juxta versionem antiquam plerunque corruptissimam, ut plurimum vero ex libris Apocryphis, nec nisi juxta quorundam conciliorum, vel pontificum, vel patrum, vel suum ipsius sensum. Itaque parum in illis pro sua causa habet praesidii adversus nostras veritates. Neque id armorum genus ad institutum hoc pertinet, quod nunc tractamus, nec etiam quintum, quod mere est paralogisticum. Tria intermedia praesentis sunt argumenti: quae si omnia in tota Bellarmino bene colligas, et voluminibus ejus detrahas, plus quam decimam partem voluminibus ejus detraxeris. In congressu autem tam pomposam armaturam facile profligaveris vel retorseris, si ad singula probe attendes, quid generatim valeant.

I. Ad Conciliorum decreta quid respondendum.

Primo. Conciliorum decreta quod attinet, nihil ea causam nostram laedunt, adversarii juvant. Ipse adversarius fatetur libr. I. De Concil. cap. 2. libros Conciliorum negligenter conservatos esse, et multis vitiis scatere, quae ex veterum lectione corrigi oporteat. Atqui ex libris multis vitiis scatentibus probationes petitaе, dic mihi, quam erunt solidae? Quod vitia ex veterum libris jubet corrigere, quid nisi sordes sordibus (quod Germani dicunt) jubet eluere? Ipsi enim veterum libri multo pluribus vitiis scatent, uti res loquitur.

II. Praeterea fatetur libr. 2. de Concil. cap. 12. concilia quaedam in quibusdam errare posse, et si ipse non fateretur, res ipsa tamen testatur. Plurima enim concilia erraverunt, non solum in judiciis particularibus, sed etiam in fide: nec tantum particularia, sed etiam universalia: Ariminense concilium⁴ 600 episcoporum Arianam haeresin stabilivit. Ephesinum⁵ II. Eutychianam haeresin confirmavit. Nicenum II.⁶ iconolatricam lege Dei prohibitam sancivit. Constantiense⁷ a pontifice Romana probatum, S. Eucharistiam, institutione Christi et veteris ecclesiae consuetudine non obstante, laicis mutilavit. Cum Constantiensi etiam Basiliense⁸ concilia supra pontificem esse decrevit, recte secundum veritatem, non recte secundum Jesuitas, qui pontificem absolute supra concilium esse contendunt. Bell. lib. 2. de Concil. cap. 17. Concilium denique Tridentinum non erravit modo sed ex meris erroribus et haeresibus conflatum est.

III. His accedat Augustini testimonium, libr. 2. contr. Donat. cap. 2. affirmantis: „Episcoporum scripta per concilia licere reprehendi, si quid a veritate in eis deviatum sit. Et ipsa concilia provincialia cedere universalibus: universalia etiam saepe priora posterioribus emendari.” Ergo fatetur Augustinus, etiam universalia concilia errare posse, et aliquando erravisse. Emendare enim est menda expurgare, errores corrigere: quicquid contra nugetur Stapletanus⁹ in Relect. Schol. Princip. pag. 612.

IV. Ut ut vero conciliorum decreta se habeant, nulla tamen praejudicare possunt Scripturis Sacris, sed omnia eatenus tantum valent, quatenus S. Scripturae sunt consentanea. Ab omnibus enim ad Scripturam S. datur provocatio et ultima relinquitur appellatio.

Unde Athanasius olim de Arianis concilia urgentibus: „Frustra, inquit, circumcursantes praetexunt, ob fidem concilia se postulare η γαρ θεια γραφη ικανωτερα παντων ευνοδων Divina enim Scriptura perfectior est et sufficientior omnibus conciliis.” (Athanas. de syn. Arim. et Seleuc.)

V. Adde, quod concilia plerunque magis fuerunt Ecclesiae noxia quam utilia. Per concilia enim incendium dissidiorum magis plerunque inflammatum fuit, quam extinctum: eo quod plerunque major pars vicit meliorem et decreta pro ea parte sunt facta, quae brachio seculari plus valuit, quemadmodum historiae conciliorum docent. Testatur idem Nazianzenus¹⁰ excusans se Procopio comiti, cum vocatus ad concilium non venerit: „ego, inquit, si vera scribere oportet, eo animo affectus sum, ut omnia episcoporum concilia fugiam, quoniam nullius concilii finem laetum faustumque vidi, nec quod depulsionem malorum potius, quam accessionem et incrementum habuerit.” Per concilia denique praetextu religionis immodicus ille luxus, et potestas episcoporum semper crevit et stabilita fuit, uti Julianus cardinalis Eugenij legatus¹¹ in concilio Basiliensi ingenue profitebatur. Neque tyrannidem antichristianam pontificis Romani, quam utroque gladio non in episcopos modo et ecclesias omnes, sed etiam in imperatores, reges et principes Christianos hodie exercet, debemus, nisi episcoporum conciliis. Ex quibus omnibus facile intelligere est, licet concilia minime improbentur, infirmam tamen esse probationem, quae a conciliorum autoritate ducitur. Neque enim evidenter valet: concilia hoc statuunt, ergo est verum; nisi prius probatum fuerit, concilia sic statuendo a veritate et S. Scriptura non aberrasse.

Ad decreta Pontificum quid respondendum.

- I. Secundo, quantum ad pontificum Romanorum placita, multo ea infirmior est probatio, quam fuit prior. Nam pontificum decreta nullo modo sunt Scriptura Canonica, nec sunt infallibilis veritatis, aut aequae certa, atque Scriptura Canonica, ut Gnathonice¹² affirmat Bellarminus lib. 2. de Concil. cap. 12.
- II. Deinde pontifices Romani in omnibus controversiis, quas pro illis contra nos agitant Jesuitae, sunt pars nobiscum litigans. Quo jure igitur in sua causa pontifices ipsi testes erunt et iudices? Atqui nemo in sua causa testis esse, vel jus sibi dicere potest. I. Generali. c. Ne quis. et 2. qu. I. c. de manifesta. et 2. qu. 4. c. Nullus.

[Ad patrum auctoritates quid respondendum.]

Circa patrum denique auctoritates videas Bellarminum et reliquos Jesuitas prorsus aleatorum more ludere. Modo enim patres virtutes faciunt, in coelum tollunt, et integros libros centonibus ex vetustate congestis complent; modo vero patres patribus opponunt, et eos qui non placent, de ponte praecipitant. Id quod noster hic author in suo Tractatu passim evidentibus documentis ostendit.

I. Censeo igitur hic semper ante omnia videndum, sintne genuina patrum dicta, et scripta, quae patrum nomine adversarii adferunt. Sunt enim libri veterum admodum corrupti, et multi non sunt eorum authorum, quibus adscribuntur,

uti censurae Erasmi et aliorum eruditorum docent. Non pauca etiam depravate in illis leguntur, censorum Jesuitarum perfidia, quam ipsimet omnino dissimulare non possunt. Nam Duacensis Academiae theologi in censura Bertrami,¹³ quem Indici Expurgatorio inseruerunt, aperte fatentur, se in catholicis veteribus aliis, praeter Bertramum, plurimos ferre errores, et extenuare, excusare, excogitato commento persaepe negare, et commodum iis sensum affingere, dum opponuntur in disputationibus, etc. Audin' sorices istos suo se strepitu prodentes? Egregie igitur Jesuitae patrum autoritatibus causam suam probant, quando commento excogitato commodum eis sensum affingunt.

II. In iis vero, quae *γνησια* patrum scripta vel dicta esse constant, cur nobis non liceat eadem lege uti, qua utuntur ipsimet, qui ubi placent, patrum sententias admittunt, ubi displicent, excogitato commento negant vel eludunt?

III. Sed fraudes ipsis relinquimus: Ut ut patrum scripta se habeant, nihil illa valent adversus S. Scripturam: nihil etiam probant praeter vel citra S. Scripturam: „Quicquid enim non habet auctoritatem de Scripturis Sacris, eadem facilitate contemnitur, qua approbatur” ait verissime Hieronymus. [Com. in Matth. 23.] Quin ipsimet patres in controversiis, si quando autoritatibus aliorum Patrum, vel episcoporum scriptis premerentur, ad solas Scripturas provocabant. Augustinus cum in controversia de simulatione Petri [Gal. 2.] octo patrum antiquiorum autoritatibus ab Hieronymo urgeretur, unum ipse Paulum apostolum opponebat (Epist. 19.). Idem respondebat Vincentio Donatistae, in controversia de Ecclesia, provocante ad auctoritates Cypriani, Hilarij, Agrippini, etc. „Noli, inquit, frater, contra divini tam multa, tam clara, tam indubitata testimonia colligere velle calumnias ex episcoporum scriptis, etc. quia hoc genus literarum ab auctoritate Canonis distinguendum est, etc.”

IV. Denique patribus non plus est deferendum, quam ipsimet sibi deferri volunt. Non volunt ipsimet sibi fidem haberi, nisi ubi consentanea dicunt S. Scripturis. „Neminem velim, inquit Augustinus (lib. 2. de persev. cap. 21.), sic omnia mea amplecti, nisi in iis in quibus me non errare perspexerit.” Et (ad Vincent. lib. 2.): „Negare non possum nec debeo, sicut in ipsis majoribus, ita multa esse in meis opusculis, quae possunt justo iudicio et nulla temeritate culpari.” Et Hieronymus (adver. error. Johannis): „Scio me aliter habere apostolos, aliter reliquos tractatores. Illos semper vera dicere, istos in quibusdam ut homines aberrare.” Sic Biel (lectura 41. sup. Can. Mis.)¹⁴ „Sanctorum patrum auctoritas ad assentiendum ipsorum dictis neminem compellit, nisi in divinis fundata fuerit Scripturis, aut divinae innitatur revelationi.” Idem (in 4. d. I. q. I.): „Quod non descendit de monte Scripturae, ea facilitate contemnitur, qua probatur.” Ipse denique Bellarminus (lib. 3. de verbo. cap. 10.) „Quis neget, inquit, multos patrum habuisse excellenter donum interpretandi, et fuisse spirituales? Et tamen constat, quosdam ex praecipuis eorum non leviter in quibusdam lapsos.” Si ergo patres constat lapsos, quo modo valebit *Πολυθρullyτων* illud vestrum: Sic dicunt patres. Ergo est verum?

Unum Bellarminus excogitavit *σοφον φαρμακον*, quo huic paralogismo mendi se putat (libro 2. de Christo cap. 2.): „Patres, inquit, nunquam omnes simul

errant: etiamsi aliquis eorum aliquando erret. Nos vero sequimur eos, quando simul aliquid docent, non quando proprias ac singulares sententias aliis contradicentibus defendunt". Exempli causa dicit se non sequi Cyprianum de Baptismo haereticorum irritato, quia solus contra alios id docuerit; sequi vero omnes, qui docent Christum esse verum Deum. Verum enimvero praeter illud, quod fatetur, aliquem patrem aliquando errare, alia omnia sunt falsa. Falsum est, quod dicit nunquam patres omnes simul errare, hoc est, errare posse. Ita enim intelligit. Non dicam, nos omnes patres non habere, de omnibus, quos habemus dico, non minus omnes, quam singulos vel aliquos errare posse, quia nullus eorum fuit immediate illuminatus propheta vel apostolus, qui soli omnes et singuli non errant, nec errare possunt. Patres quidem omnes et singuli seorsum non errant in quibus et quatenus S. Scripturam sequuntur, quae non errat. Et sic nec omnes nec singuli errant in doctrina de Deo et de mysterio Trinitatis, et de persona Christi, ubi et nos eos sequimur non minus quam Papistae; non quia ipsi sic docuerunt, sed quia sic docuerunt secundum Scripturam. Errant vero tam omnes quam aliqui vel singuli patres in quibus et quatenus a S. Scripturae norma recedunt. Sic non modo prope singuli suos quosdam habuerunt errores, sed et omnes prope communes quasdam stipulas fundamento superstruxerunt, de coelibatu sacerdotum, et virginitatis meritis, de sede et primatu Petri, de monarchia ecclesiastica, de Antichristo singulari homine, de descensu locali Christi ad inferos, de igne purgatorio, de damnatione infantum Ecclesiae sine baptismo decedentium, et id genus alios errores, qui in plerorumque libris hodie reperiuntur, si modo libri ipsorum sunt.

Illud quoque aperte falsum, quod Jesuitae semper sequantur patres in iis, in quibus omnes idem docent. Nonne omnes Patres idem docent de Eucharistia participanda sub utraque specie? An vero hic patres sequuntur Papistae?

Falsum quoque, quod tantum sequantur patres in iis, in quibus omnes idem docent, non vero sequantur eos, quando proprias vel singulares sententias defendunt. Ipse enim Bellarminus quoties libet, magistrali audacia patrem cum patribus committit, saepe unum uni vel multis opponit, imo suas opiniones sepiissime patrum sententiis praefert. Exemplum unum et alterum adscribere libet, ut appareat hominis vanitas. Lib. I de ver. cap. 3. repudiat sententiam Chrysostomi, Theophylacti, Theodoretii, Oecumenii et Ambrosii de litera occidente, et his omnibus unius Augustini sententiam opponit. Ibidem cap. 5. committit Augustinum cum Hieronymo de libro Ecclesiastae, an scriptus sit a Salomone post resipiscentiam. Idem facit cap. 17. de libro Esther, patribus aliquot opponens alios patres Graecos et Latinos et pontifices et concilia. Et lib. 2. cap. 6. ubi suam sententiam de versione LXX. opponit Epiphanio, Hieronymo et Augustino. Lib. I. de Christo cap. 3. contra Basilium defendit Deum recte dici unum numero, quod Basilium fortiter negat; cum Basilio autem quosdam alios committit, qui tamen nihil contra Basilium faciunt. Ibidem lib. 4. cap. 16. contra Augustinum affirmat descensum Christi ad inferos animabus justorum duo magna bona contulisse. Fabulam patrum de conversione Platonis apud inferos rejicit. Ibidem contra Clementem Alexandrinum negat praedicante Christo apud inferos quosdam credidisse. Ibi-

dem contra Augustinum et Gregorium negat animas purgatorii esse liberatas descensu Christi. Ibidem cap. 5. contra Ambrosium et Hieronymum negat illud Marc. 13. Neque filius ab Arianis additum. Ibidem contra Gregorium negat, quod Christus ignoret diem iudicii in persona Ecclesiae. Ibidem contra Gregorium, Ambrosium, Nazianzenum, Cyrillum negat, quod Christus ignoret diem iudicii, ut homo, id est, humana scientia, sed divina revelatione. Lib. 2. de RP. cap. 2. libros recognitionum Clementis dicit esse apocryphos, ideo non recipit ex illis Barnabam praedicasse Christum Romae ante Petrum. Ibidem synopsis Dorothei dicit plenam esse narrationibus confictis atque mendacibus, et tamen ibidem cap. 4. ex synopsi Dorothei probare vult Petrum sedisse Romae, et Linum post Petrum. Similia invenias in Bellarmino sexcenta, ubi patres cum patribus committit, unum contra plures, imo suam opinionem contra omnes vel aliquos sequitur.

Falsum denique, illud etiam quod Cyprianus de Baptismo haereticorum irritum solus contra alios id docuerit. Nam cum Cypriano alii LXXXV episcopi Africae, Numidia, Mauritaniae contra Stephanum episcopum Romanum ita senserunt et docuerunt. Ipsum quoque Concilium Nicaenum can. 12., si non omnium haereticorum, saltem Paulinistarum Baptismum irritum pronunciavit, eosdemque ad Ecclesiam venientes rebaptizari voluit. Sed jam plus satis.

Ad te cur mittam hunc Tractatum amici posthumum, vir reverende et mihi charissime, causam non multis dicam. Satis visum quod author familiaritate et vinitate tibi fuit conjunctus, cujus tu piis manibus parentatum hoc modo ad posteritatem scio, quod cupias maxime. Quanta mihi de te fuerit opinio, quamque te inter reliquos populares Ungaros, cum ante decennium Musarum nostrarum castra hic sectareris, observarim, nondum tibi excidisse confido. Mihi sane tanto minus excidit, quanto spem meam tu explevisti magis, imo superasti. Te primariae Ecclesiae in urbe regia Ungariae pastorem Spiritus Sanctus constituit, Spartam tam sublimem tamque praeclaram quidni ego tibi pronus gratuler? Quam ut tu fide et vigilantia summa Domino Deo nostro exornare studeas, hortarer, nisi hujusce curae te modis omnibus satagere cognoscerem. Nec minor ea laus tua, quod a sacris concionibus te habere dignatus fuit magnus ille heros Transsylvaniae Princeps Stephanus Bochkay, quamdiu fata vitam ei non inviderunt.

Macte igitur virtute et constantia fortissime Dei miles, in acie consiste et pugna pro veritate gnaviter, pro grege Domini excuba vigilanter, ut cum apparuerit ille pastorum Princeps, immarcescibilem illam gloriae coronam reportes. Hoc vero Parei jam senis, qui te amat, aeternum *μνημοσυνον* accipe, et vale. Dominus tuo et fratrum, qui tecum in Ecclesiis Ungariae fideliter laborant, ministerio, Spiritu suo semper adsit, et copiose benedicat. Amen.

Heidelbergae ex Pareano, VIII. Idus Martias, Anno Salutis reparatae 1611. Jul.

Emericus Katona Uyfalvinus Baronius, author hujus tractatus posthumi, quantum ex literis ipsius ad me, et ex Ungarorum amicorum relatu cognoscere licuit, natus fuit parentibus honestis, patria uyfalv in ea Ungariae provincia, quae Baronia vocatur vini generosioris ubertate celebris. Adolescens ad scholam Patakinam missus, pluribus annis ibi diligenter studiis humanioribus operam navavit, et progressus tamen acquisivit, ut inde ad rectoris scholastici munus in oppidum Szepsi evocaretur. Cui cum biennium praefuisset, uberius culturae gratia in Germaniam profectus Witebergae linguis et theologico studio biennium incubuit. Inde Heidelbergam appellens menses quatuor apud nos haesit, de quibus in primis literis ita ille ad me: „Vixi ante annos undecim Heidelbergae. Quinam ergo ignotum me Clementiae tuae dixi? Nempe defuit, proh dolor, familiaris conversatio. Studio namque in logicis proficiendi doctissimum Keckermanum et ornatissimum dominum Iohannem Philippum Pareum,¹⁵ germanissimum Clementiae tuae filium, antequam hic Basileam proficisceretur, frequentabam. Vtinam vero diutius id licuisset! Verum, non nisi quatuor menses, et dieculas aliquot, postquam in Academia Witebergensi intra biennium, pecuniam et tempus (pene dixerim) stulte jam consumsissem. Interim quod licuit, salutavi Clementiam Tuam coram, et memoriae causa nomen et jam albo, quod vocant, amicorum manu sua inscriptum, cum hac praeclara Augusti gnome: „Nolentem gratia praevenit, ut velit, volentem subsequitur, ne frustra velit.” gratissime etiam num circumfero. Reversus in patriam anno 1599 rectoratum scholae Patakiniae alquot annos feliciter administravit. Ad sacrum vero ecclesiae ministerium adjecto animo, primum generoso et magnifico domino Sigismundo Rakoci aulicus concionator fuit. In aula non diu permansit, sed Szepsinum revocatus primario pastori sese collegam adjunxit. Non multo post vocatione accepta Szepsino Gönzinum ad primarium ejus ecclesiae pastorum commigravit. Cui cum quadriennium inservisset, vocatus fuit in oppidum Kereztur, quod Latinis, crux Domini est (ut Andreas Zikzai^{15a} ejus ecclesiae diaconus ad me scripsit) in ditione illustrium dominorum Stephani et Nicolai Theököli (quorum honoris causa mentionem facio, quippe jam olim domestica mihi familiaritate charissimorum) ad ejus ecclesiae gubernacula. Verum haec diu non tenuit. Nam vix quinto mense exacto morbo lethali correptus praematura morte ad Dominum emigravit 22. Octobris, anno 1610, aetatis 38.

1 Scripsit de libero arbitrio contra theses Andreae Sarosii.

2 Scripsit etiam patrio sermone pro suis Ungaris nondum publici juris factum librum, titulo Antipapismi, quinque in partem tributum:

I. Recitat rationes justissimae secessionis nostrae ab ecclesia Romana contra schismatis calumniam.

II. Probat Papam Romanam inde a multis annis esse magnum illum Antichristum, contrariasque papanorum rationes refellit.

III. Ex catalogo testium veritatis evincit, omnibus seculis exstitisse aliquos viros, pios, graves et doctos, qui dogmatibus ritibusque papisticis contradixerint.

IV. In praecipuis fidei nostrae articulis demonstrat, eandem Patrum fuisse doctrinam atque fidem, quae et nostra est, adversam vero papisticae.

V. Symbolum Apostolicum, Decalogum et Orationem Dominicam in singulis punctis et articulis pro nobis facere, contra vero papicolarum omnia dogmata per illa eadem convelli ostendit, ut vel idiotae non plane stupidi saltem ex hac postrema parte edocti, cum illis non utiliter congregi in sermonum collationibus possint.

3 Scripsit etiam hunc tractatum, de quo sic ille ad me: „Quid vero nos in publicis hisce patriae nostrae calamitatibus rerumque omnium perturbationibus facere censes? Silemus et moeremus atque officio nostro belle perfuncti videmur, si docendo saltem populo monendoque incumbere possimus. Scriptioni quis in his tumultibus serio vacet? Qui plerosque nostrum a Bibliothecis etiam studiorum nostrorum adjutricibus aliquot per annos arcere solent. In his tamen turbis partim exercendi, partim confirmandi mei causa, occasione synodycae cujusdam disputationis nostrae conscripsi dissertationem qualem qualem de patrum, conciliorum ac traditionum autoritate circa fidei dogmata, cultus item ac mores vivendi, idque potissimum ex ipsorum patrum sententiis adversus patrologos verius, quam theologos pontificios, ubi statu controversae inter nos et illos constituto, nostram primum sententiam aliquot argumentis e scriptis patrum maximam partem petitis confirmo, demum adversariorum rationes *τροπη παιδείας* adhibito, ut possum, oppugno.” Et in posterioribus literis: „Quod si in tanta laborum sanctorum varietate otii aliquid Clementia Tua nancisci posset, censurae ejus subjiciendum offerrem tractaculum, quo de mentionem proxime feceram, de patrum, conciliorum et traditionum autoritate. Nisi molestum est, inspicere eum Clementia Tua dignetur, et paucis judicium suum super eo indicet, quid de argumento, deque ejus methodo totaque tractatione sentiat. Nam editionum ejus pro more, si maxime dignus esset, per sortis meae praesentis tenuitatem minime possem. Satis est mihi, si tempus non perdidisse, cum scriberem, judicabor. Si tamen cum alio aliquo libello non dissimilis argumenti ex voluntate Clementiae Vestrae posset excudi, forte non recusarem. Si vero ita reverendae tuae Dominationi placuerit, reddat exemplar huic meo populari, postquam perlegerit inter otium.” Vive et vale, lector Christiane, et Dominum ut fidis ministris de statione decentibus alios extrudat operarios in messem suam, nobiscum ora.

Jegyzetek

1. Pécseli Király Imre 1609. máj. 30-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Hazatérése után előbb komáromi, majd érsekújvári prédikátor.
2. Újfalvi Katona Imre, életrajzát lásd a *Vita auctoris* c. fejezetben.
3. Roberto Bellarmino 1542–1621, a kor leghíresebb jezsuita hitvitázója.
4. A mai Riminiben Konstantin császár hívott össze zsinatot 359-ben.
5. Az efezusi zsinat 449-ben volt.
6. II. Nikaiai zsinat 787.

7. Valószínű az 553-as konstantinápolyi zsinat, amelyet Vigilius pápával is elismertettek.
8. A bási zsinat 1431–1449.
9. Thomas Stapleton 1535–1598, angliai születésű katolikus teológus, élete vége felé a löveni egyetem Szentírás professzora. (*Relectio scholastica principiorum fide doctrinalium* c. művéről van szó.)
10. Gregorius Nazianzenus kb. 330–389, 374-től cappadociai püspök, számos levele maradt fenn.
11. Cesarini, Giuliano, 1431-től vett részt a bási zsinaton. 1439-ben I. Ulászlónál volt IV. Jenő pápa követe. A várnai csata előtt játszott szerepével lett híressé a magyar történelemben.
12. Gnatho, Terentius *Eunuchus*-ában egy elősdi.
13. Rathramnus (tévesen emlegetik Bertramnak) kb. 825–868, az eucharistiáról vallott nézetei miatt váltak jelentőssé tanításai a reformáció korában. Douai, franciaországi város egyetemét II. Fülöp alapította, 1739-ig működött.
14. Gabriel Biel kb. 1418–1495 tübingeni prépost, neves teológus és prédikátor. Egyik fő műve: *Expositio canonis Missae* 1488.
15. Johann Philip Pareus, David Pareus fia. Bartholomaeus Keckermann (1573–1609) segédtanár a heidelbergi Collegium Sapientiae-ban, majd ugyanott az egyetemen a héber nyelv professzora.
- 15a. Szikszai András 1600. február 8-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1601 április végén tért haza Thúri György, Vásárhelyi Mózes, Váci Péter és Alvinczi Péter társaságában. Pareushoz keresztúri prédikátorként írta levelét, amelynek szövegét sajnos ma nem ismerjük. 1615. januárjában tárkányi prédikátor volt. 1619-ben Homonnai betörő csapatai megkínózták Szikszai András nagyidai prédikátort.
16. Thököly István 1596–1600, testvére Thököly Miklós 1603–1607 között tartózkodott Heidelbergben.

Pareus levelei a Tiszántúli Református Egyházkerülethez

A közlés alapja: Lampe, Fridrich Adolf (Debreceni Ember Pál), *Historia ecclesiastica Regni Hungariae*, Utrecht 1728. 348–354.

A levelek tartalma. Az első: Pareus véleménye a Tiszántúli Egyházkerület törvényeiről a következő: hasonlít az ókeresztény egyház rendjére, mivel a világi hatóságoknak kevés beleszólást enged az egyházi ügyekbe, de ez a magyar viszonyok között érthető. A rendtartás kezébe került példánya tele van sajtóhibákkal, a szövegben pedig sok a már elavult, a rendtartás keletkezési idejének viszonyaira vonatkozó részlet. Ezért javasolja, hogy vizsgálja felül a zsinat, s az újranyomtatáshoz segítségét ajánlja.

Ami az egyházat három ponttal vádoló zavarkeltőt illeti: a szuperintendensi hivatal fennállása az illő rendhez szükséges, nem zsarnokság. Az egyház azonban

semmiképpen sem büntethet tömlöccel, bilinccsel, s a világi hatóságoknak se adja át megbüntetésre a vétkest. Csupán az igével (kiközösítéssel), egyházi tisztól való megfosztással lehet büntetni, a többi a magisztrátus feladata. Pénzbüntetést, ha ez hagyomány, kiróhat a zsinat, s lehet így alamizsnát gyűjteni a szegények számára. Teljes joggal kötelezik esküre a felszentelendő prédikátorokat, hiszen mind az, amire megesketik őket egyezik az igével. Végül: a lelkeszi hivatalától megfosztott turbatorral szemben joggal kérte a zsinat a fejedelem segítségét, hiszen így nyilvánvaló ellenség ellen, s nem saját hatáskörébe tartozó személy ellen kért védelmet.

A második levél tartalma: Akkor sem zárhatja börtönbe az egyház a vétkes lelkipásztorokat, ha ez csak tisztos őrizetet jelent, s a világi hatóság is megengedte. Ennek nincs szentírási alapja. Ha azonban nem visszaélésre, hanem az egyház építésére szolgál, meg szabad őrizni ilyen szokást is, mivel az egyházi hagyományban akad rá példa.

**Ad fratres Hungaros,
quibus gratiam et pacem a Domino praecatur David Pareus.**

Tria fuerunt in literis domini Lucae Hodaszi¹ p.m. ad me datis, de quibus Domini Fratres responsum a me petunt.

I. De forma oeconomiae ecclesiasticae a vobis receptae.

II. De turbatore quodam tribus criminibus ordinem vestrum oppugnante.

III. De facto synodi, quod adversus turbatorem, post omnia, principis opem imploravit.

De singulis breviter sic est sententia mea. I. Formam gubernationis et disciplinae ecclesiasticae ad me misit dominus Hodaszius typis excusam,² ut video, et est libera, ut politicus magistratus neutiquam vobis intercedat. Hanc vobis gratulor, quod talem a majoribus acceperitis, qualem hoc distracto seculo instituere vix possetis. Similis fuit oeconomiae ecclesiae apostolicae et subsequentis, quam diu Christianis imperatoribus caruit. Simili utuntur ecclesiae in Polonia et Gallia, ubi cum coetus sint per vastissima regna hinc inde sparsi, non possint in unitate et officio diu obtineri et propagari, nisi vinculo arctioris et mere ecclesiasticae disciplinae colligarentur. Est quidem *νομοθεδία* et cura externa ecclesiastica, quae divino mandato regibus et principibus piis imposita est, ut videre est Levit. VI. 9., Deut XVI. 19., Rom. XIII. 4. etc. Ad quem locum ea quaestio adversus Stapletonum³ in commentario meo perspicue est ventilata, atque eo jure freti principes nostri protestantes in imperio, ecclesias suas ab idolomania ac tyrannide pontificia repurgarunt. Deficientibus vero vel cessantibus illis, ecclesia sibi deesse vel cessare non debet, in faciendo Christi praecepto: Docete omnes gentes etc., et apostoli: omnia decenter et ordine fiant. In vestro igitur regno, proh dolor, Turcicis vexationibus misere perturbato, cum quod debebat et poterat (rex) non velit; quod vellent (proceres evangelici) non possint praestare vobis patrocinium a Deo sibi impositum: necessario utique eam disciplinae rationem iniistis,

quam et apostolicae ecclesiae comprobavit consuetudo, et absque qua coetus vestri per varias regni partes in medio quasi luporum dispersi, in unum corpus coalescere nunquam potuissent. Tenete igitur firmiter ac reverenter quod habetis absque ambitione aut *πολυπραγμοσύνη* cuiusquam ordinem vobis perturbari sinite: unde dissipatio ecclesiarum vestrarum sequeretur. Hoc solum monebo fratres, libellum Debrecini anno 1591. excusum De disciplina ecclesiastica, cum articulis Debrecini anno 1567. conclusis, inter legendum mihi visum scaterere non paucis mendis typographicis, cumprimis in Scripturae allegatione. Non dubium vero, multa pro temporis illius ratione scripta, nunc posse commodiori ordine et modo explicari, quaedam demi superflua, quaedam addi ex occasionibus natis, si fieret recognitio. Posset igitur synodus, delectis aliquot fratribus, rei ecclesiasticae peritioribus, recognitionis negotium dare, qui de singulis ad synodum postea deferrent: de cujus tandem sententia tum cathecheseos et doctrinae, tum gubernationis et disciplinae ecclesiasticae brevis formula, cui tam Cis- quam Trans-Tibiscinae ecclesiae conformitatis causa subscriberent, defineretur. Eaque certis distincta loculis, procedendo a generalibus ad particularia officia, prout vestra fraternitas optime noverit. Typographica opera si vobis deerit, a vestris qui nobiscum sunt hic recte omnia curabuntur.

Alterum caput erat de articulis a turbatore objectis, praecipue tribus: Primo, quod superintendem inter vos agnoscatis, et sic papalem tyrannidem restituatis. Secundo, quodtribuendo ei potestatem carcere detinendi, vinculis adstringendi aut mulcta pecuniaria puniendi pastores delinquentes, potestate ecclesiastica abutemini. Tertio, quod ministerii candidatos ante impositionem manuum, ad capita quaedam iurejurando constringatis. De his vero singulis ita responsum fuisse in conventu Varadiensi, idem D. Hodaszius ostendit, ut ad primum et tertium non habuerit ipse turbator, quod regereret, in secundo apertam calumniam Hodaszio factam agnoscere coactus fuerit; vobisque certis conditionibus reconciliatus fuerit, licet paulo post ad consuetas criminationes, ut canis ad vomitum majore cum furore redierit, quod hominem desultoriae levitatis, deplorataeque malitiae arguit. Quantum ad me, etsi defensionem et actionem vestrae facile subscribam, aliquid tamen addam de singulis. Ad I. Nescit miser ille, quid ordo, quid tyrannis differant. Sine ordine, qui est partium omnium superiorum et inferiorum per prius et posterius apta dispositio, ecclesia nunquam fuit nec esse potest, sicut nulla societas alia ordine carere potest. Ordinis fuit, quod in apostolica alius erat episcopus (quae vox, quid est, nisi superattendens? In Palatinatu inspectorem vocamus) alius presbyter laborans, vel non laborans in verbo, alius diaconus etc., et varios ministerii ordines recenset apostolus I. Cor. XII., Eph. IV., Rom. XII. Etsi autem alicubi etiam presbyteris episcoporum nomen tribuat Scriptura, tamen quare et quando distinctionem fecerit ecclesia, ut unus episcopus multis presbyteris praesset, non quidem imperii sed directionis potestate, Hieronymus Comment. ad Tit. C. I. perspicue exposuit, quem ordinem recte et utiliter servavit diu Christi ecclesia, et hodie passim ecclesiae reformatae per diversitatem locorum, provinciarum et hominum salubriter observant. At inquit: Papa hunc ordinem in tyrannidem convertit? Quid tum, an ut vitetur tyrannis,

cyclopia ἀναρχία invehenda; et extremum unum alio commutandum erit? Primatus (inquit) damnatur verbo Dei Matt. XVI. et XX., Luc. XXII., Joh. XIII.? Imo non primatus sed ambitio et tyrannis. Petrus primus fuit apostolorum, primatus vero ejus confessionis erat, non honoris, fidei non ordinis, inquit Ambrosius Lib. V. de Poenitent. Cap. VI. At in patria (inquit) est potestatis et primatus abusus? An vero idcirco evertenda omnis potestas? Facile abusus cavebatur (!), si intra limites verbi Dei et legum synodiarum sese continebit episcopalis potestas. Ab hac igitur, quae altera fuit criminatio vincula et carceres sane abesse debent, ecclesia enim non ligat carcere sed verbo. Contra Dioscorum Alexandrinum, qui milite adhibito subscriptionem armis in concilio Chalcedonensi artic. I. extorquere volebat, exclamabant episcopi: ubi gladii et fustes, qualis synodus ea est? Talibus quidem argumentis concilia sequentia fere disputarunt, donec Romana tyrannis stabiliretur, quae universae Christianitati leges coactivas in conscientia obligantes imposuit; hoc vero procul a vobis facessat, et quod a vobis facessat nunquam mihi dubium. Quaeras tamen: An non pastores de criminibus apud suos seniores accusati, antequam per visitationem veritas accusationis constet, nisi elabuntur, vel sub honesta custodia, vel in vinculis pro ratione facti, apud suos seniores detineri possint, quos rei veritate comperta post depositionem magistratui dijudicandos tradant vel relinquant? Non arbitror, ecclesia enim, ut dixi, alligat verbo, non ut tradat corpora, sed ut servet animas. Potestatem, inquit apostolus, dedit mihi dominus non ad destructionem, sed ad aedificationem. Incestuosum illum Corinthium idem apostolus non clauderet custodia, sed jubebat tolli ex ecclesia, nec tradebat judici ad supplicium corporis, sed Satanae ad interitum carnis, ut spiritus salvus esset in die Domini. Sufficit ei (inquit apostolus) ἡ ἐπιτιμία ἡ ὑπο τῶν πλειονῶν. Neque sane leges id permittunt. Ad Commentariensem inquit Valentinianus imperator, receptarum personarum custodia, observatioque pertinet. Et Justinianus Lib. I. cap de privatis: Neminem oportet (inquit) carcere custodire absque jussione magnorum magistratuum, ad locorum defensorum (Exemplar M. Stum valde erroneum est; fors scribendum erat: defensionem.) Et Zeno: Jubemus nemini penitus licere, privati carceris exercere custodiam. Rursus Valentinianus: De episcopo carcere judicandi episcopi jurisdictionem non habent, quia nec forum legibus habent, nec apparitores, nec exequutionem. Ecclesia igitur, si facinorosos pastores (praesentes, absentes) deponit, excludit, scandallum tollit, quantum in se est officium facit. Magistratui legum vindicationem relinquit, quem tamen si Christianus sit, cessantem vel ignorantem officii monere potest.

Mulctae pecuniariae dispar ratio est, indici et exigi ea a delinquentibus potest ex conventionem synodica, si enim collectam facere licet, cur non etiam mulctam indicere, nisi quod illa esset voluntariae beneficentiae, ista legalis justitiae. Habet synodus sua gravamina. Nulla igitur pietas prohibet, quin et apostolicae ecclesiae more suum habeat aerarium, cui collectae vel mulctae inferantur, ut necessitatibus pauperum vel aliis piis usibus impendantur.

Tertia criminatio omni aequitate caret: Quid enim desiderat? An quod capita jurantur, iniqua sunt? Imo sunt aequissima, quae verbo Dei expresso facile

comprobantur. V. C. quod solum doctrinam propheticam et apostolicam docebunt, quod diligentia et vitae sanctimonia functionem suam sacrosanctam pro viribus suis ornabunt, quod dum vixerint, a ministerio ecclesiastico, nisi divinitus aliqua inhabilitate impediuntur, non cessabunt, quod denique in iis, quae ad Dei gloriam et ecclesiae conversationem faciunt, praelatis suis in Domino obedient. Nihil in his quod non sit aequum et necessarium, nisi forte in tertio videatur addendum, inhabilitatem aut aliam causam legitimam, de qua synodus judicabit, vel tale quid. An forte gravatur jurare in verba senioris? Deo et ecclesiae iurjurandi fides praestatur. An fortasse quod synodus iurjurandum deferendi potestatem non habet? Imo synodus publica autoritate hic fungitur. Et si pastores non solum ordinandi, sed et vocandi et mittendi jus habent, quidni etiam ad fidelitatem obligandi, (connexa enim haec sunt) sive obligatio fiat solenni iurjurando, sive ejus loco, stipulatoria promissione, qua vestrae ecclesiae contentae sunt. Postremum epistolae caput querebat: Num recte synodus imploraverit opem principis adversus turbatorem, cum contra obligationem suam criminari, tumultuari, turbare etiam non cessat, unde factum, quantum intelligo, ut mandato principis, causa per commissarios idoneos legitime cognita in vincula fuerit conjectus, ex quo ipse novam instituerit contra vos querelam, quod vim ecclesiae intuleritis, quia non convenit ecclesiae magistratus opem implorare et adversus enormiter peccantes. Ego vero non video, quid hic peccaverit synodus: negotium vobis jam non cum collega (dejectus enim suo merito erat ministerio) sed cum aperto calumniatore et hoste. Cessabant igitur hic omnes censurae ecclesiae, nec poteratis nisi coram civili iudice in eum agere. Quidni vero etiam ecclesiae fas sit, defensionem ordinis et famae suae adversus atroces inimicos a Christiano magistratu petere? Nihil apostolus praeter officium fecit, adversus Judaeorum et Festi insidias Caesarem appellans. Est enim magistratus Dei minister ecclesiae bono, quippe nutritius, custos et iudex ei divinitus datus. Neque est inconveniens ecclesiae, quod ille dicat: si magistratum Christianum ad cohibenda scelera palam grassantia, aut coercendos enormiter turbantes ordinem publicum, officii commonefaciat, praesertim postquam censurae ecclesiasticae amplius non proficiunt, quod conciones prophetarum satis confirmant. Non habet ergo miser ille, quod queratur, nisi de sua protervia: Utinam vero post tot offensas, totque censuras ad saniolem mentem redeat, ne penitus tandem cum ecclesiae turbatoribus abscindatur. Vestrum erit fratres vota ad Deum pro misero fundere, si forte resipiscencia eum dignetur, ut ad pedes ecclesiae sese abjiciat, veniamque consequatur: quam gratiam ei toto pectore precor. Deus pacis in pace et veritate vos omnes sanctificet, ut simus unum in ipso! Amen.

Heydelbergae 5. Augusti Stylo Juliano anno 1614.

Superintendente Luca Hodaszo, quocum personalis etiam contentio pastori Emerico intercessit, 15. Mai anno 1613 fatis functo, Stephanus Nyilas Melotanus, pastor ecclesiae Szattmariensis in synodo generali Karolina anno 1614. 19. et 20.

Januar successor creatur, sub quo etiam jam toties dictus sycophanta serram contentionis cum veneranda Cis-Tibiscana synodo reciprocare non neglexit. Literae Pareanae ad fratres Hungaros datae in synodo generali Czengerinum anno 1615. pro 10. Maji coacta praeleguntur. Replicam instituit synodi nomine novus superattendens, ad quam responsurus D. doctor Pareus supra exhibitae epistolae limitationem attexuit de captivatione seu detentione ministrorum, quatenus licitum sit detinere facinorosos ministros, cujus exemplar hoc modo subsequitur.

Salutem in Domino!

Reverende vir, frater in Christo honorande. Praeter ea, quae anno superiore de disciplina ecclesiastica vestra breviter respondi, quaeris? Num liceat superattendentibus ministros delinquentes, vinculis, ferro aut carcere punire: et quoniam scripseram me non putare id licitum esse, limitas quaestionem carcerem vobis esse detentionem seu custodiam malefici ministri absque tortura, saltem ne effugiat poenam promeritam vel censuram ecclesiasticam. Et hanc quidem mansuetudinem jam ab antiquo esse ecclesiis vestris receptam, magistratus quoque vestros talem comprehensionem et custodiam in ecclesiasticos vobis indulgere: denique id fieri ad cavendam infamiam et decisionem religionis orthodoxae apud alienae religionis (quales plerique sunt) magistratus. Arbitror autem quaestionem magnam non esse, si ex verbo Dei sit judicanda. Id enim pastoribus et ministris quae talibus non concedit potestatem aliam ligandi, solvendi, quam quae fit Verbo. Neque alia videtur admodum opus ad ecclesiasticas censuras exercendas in ministros delinquentes. Sive enim sint objurgandi, sive ab officio suspendendi vel deponendi, sive excommunicandi, omnia videntur posse fieri absque carcere et custodia corporali. In capitalibus ecclesia procedit ad depositionem vel etiam excommunicationem, et sic videtur scandalum vel derisio religionis satis caveri, sive magistratus officium faciat sive non: Consuetudo longa intelligis quam parum valeat absque solidiore ratione. Quod medio loco est: de magistratus indulgentia, plus habet momenti. Arbitror enim consuetudinem vestram inde fluxisse, quod magistratus seculares in reverentiam ministerii, episcopis atque superattendentibus jus custodiae (quod alio neque ministro neque cuique privato sub gravi poena competit) indulerint. Et tale quid Justinianus Novell. 123. episcopis concedere videtur. Fluxisse autem videtur ex apostolica ecclesia, quando judicia privata (quibus quandoque custodiae forte adjunctae fuerunt) Christianis sub impio magistratu apostolus concessit I. Cor. VI. Sentio igitur disciplinae vestrae partem illam stircte quidem ex verbo Dei habere non posse, niti autem jure episcopali, ecclesiis indulto à piis imperatoribus. Id vero in quantum abusum cesserit in Papatu, manifestum est. Dummodo igitur magistratui politico nihil a vobis praejudicetur, ab eodem vero vobis indulgeatur, neque in fratres delinquentes (minimum vero in innocentes) rigor nimius exerceatur, sed quicquid id est potestatis, cum charitate ad aedificationem ecclesiae et emendationem delinquentium dirigatur, consuetudinem receptam servari posse arbitror. Haec, mi Frater, ad tuam quae-

stionem nunc habeo, quod respondeam. Si quis rectius sapit, etiam eum audire potestis. Omnia vero decenter et ordine fiant in ecclesia ex apostoli praescripto. Feliciter vale. Dominus Jesus tuis sanctis laboribus benedicat.
Heidelbergae 14. Martii. 1616.

Jegyzetek

1. Hodászi Lukács az 1580-as évek közepe felé járt Heidelbergben. 1604. február 22-től 1613. május 17-ig haláláig tiszántúli püspök.
2. Gönci György, *De disciplina ecclesiastica*, Debrecen 1591. (RMNy 657.) című művéről van szó.
3. David Pareus, *In divinam ad Corinthios priorem S. Pauli apostoli Epistolam commentarius... adversus corruptelas... Bellarmini,... Stapletoni..., Socini et Eniedi...* Frankfurt 1609.
4. A Khalkedoni zsinat 451-ben volt.
5. Justinianus (527–565), kelet-római, I. Valentinianus (364–375), II. Valentinianus (375–392) nyugat-római császár, Zeno (374–491) kelet-római császár.

Szölösi Bede János David Pareushoz 1616. okt. 25-én

A közlés alapja: *Davidis Parei Operum theologicorum Tomus I. continens scripta exegetica, sive commentarios in S. Scripturae libros canonicos Veteris et Novi Testamenti. Praefixa est Narratio Historica de vita et obitu D. Davidis Parei conscripta a Philippo Pareo Dav. Fil. Vaenit In Bibliopolio haeredum Ioniae Rosae 1628. b_{4a} fol.*

Tartalma: 1584-ben, mikor a reformátusok visszakapták a heidelbergi akadémiát, Pareus akkoriban Aristoteles Organonjához és etikájához írt jegyzeteket, amelyeket a Biblia könyveiből szedett össze, e kiadatlan művéről idézi Johann Philip Keckerman¹ és Johannes Boedae Szölösinus² levélbeli véleményét.

Et Johannis Boedae Szölösinus ecclesiae Rivulinae in Hungaria minister anno 1616. ad 25. Octob. „Capilli mei non sunt tanti numeri, quoties scholia tua in tota Biblia diu abhinc accurate collecta et elaborata memoriae meae sese ingerunt, ac iuge sui desiderium in me excitant, quae cur, quae so, dormiunt, atque cum versione Pagnini ac Chaldaea paraphrasi coniuncta in apicum non prodeunt? Quid si a morte tua livor edax illa consumat? Quam vero iude ac quantam

Ecclesia Dei Orthodoxa iacturam est habitura? Considera ac pondera, quaeso, charissime Pater, etc.”

Jegyzetek

1. Keckerman Bartholomaeus Pareus kollégája a heidelbergi egyetemen.
2. Szőlősi Bede János az 1590-es évek elején Wittenbergben, 1601–1602-ben Heidelbergben tanult. Itthon Beregen, Szatmáron, 1616-tól pedig Nagybányán lelkész.

Pareus és Bethlen Gábor levelezése

Páriz Pápai Ferenc még külföldi tanulmányai idején Heidelbergben másolta le Pareus és Bethlen levelezését, s latinul kiadta *Rudus redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima reformatione commentarii*, Cibinii 1684. (RMK II 1554.) című művének E₆–F₆ lapján. Pápai e művének magyar fordítását is elkészítette, de megjelentetni nem tudta. 1906-ban adta ki Thúry Etele *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* V. évfolyam Bp. 1906 129–181. A levelek a 173–180. lapon olvashatók magyarul. Az anyagot itt Thúrytól eltérően kronologikus rendben közöljük. Az 1618. január 23-án kelt levél nem szerepel Pápai, illetőleg Thúry gyűjteményében, hanem Szabó Károly közölte (*Történelmi Tár* 1881. 305–307.) az Erdélyi Múzeum *Cancellaria Transsilvanica* című XVII. századi kéziratából. E kéziratot munkánk során nem vehettük kézbe, de a levél tartalmából ítélve bizonyára David Pareushoz és nem fiához, Johann Philiphez volt címezve, a János név tehát csak Szabó Károly elírása lehet.

A levelek tartalma.

1. *1617. január 17. Bethlen Pareushoz.*
Megköszöni Pareus előző levelét és az *Irenicum*ból kapott tiszteletpéldányt. Alumnusait, Bojti Veres Gáspárt és Szilvási Mártont ajánlja Pareusnak, valamint saját képmását küldi neki ajándékba.
2. *1617. június 14. Pareus Bethlennek.*
Megköszöni Bethlen eddigi ajándékait, viszonzásul egyik könyvéből tiszteletpéldányt küld, további szolgálatait ajánlja.
3. *1618. január 23. Bethlen Pareusnak.*
Válaszol az igaz hit megőrzéséről és terjesztéséről Pareus gondolataira. Bojtit hosszabb ideig akarja Heidelbergben taníttatni. Az Erdélyből most odautazó gyanús hitű szászokat is ajánlja Pareus figyelmébe.
4. *1618. április 17. Pareus Bethlenhez.*
A Jelenések könyvéhez írt kommentárját küldi és ajánlja a fejedelemnek.

5. 1618. június 21. *Bethlen Pareushoz.*

Károlyi Györgyöt, alumnusát, e levél vivőjét ajánlja Pareusnak. Jelzi, hogy ifjú Bethlen Istvánt Heidelbergbe akarja küldeni tanulni. Kéri, hogy Bojti Verest, akit Bethlen István kísérfőjével szemelt ki, küldje haza.

6. 1619. március 9. *Bethlen Pareusnak.*

Megírja, hogy útnak indította ifjú Bethlen Istvánt heidelbergi peregrinációjára.

1.

APPENDIX

Ad uberiozem, quam quidem supra in catalogo feci, gloriosae memoriae serenissimi Gabrielis, capitis nostri etiam post funera sua gloriae propagationem literas ejusdem ad magnum Pareum theologum Heidelbergensem et vicissim ultro citroque datas, lectori bene judicanti, ut spero, non ingratas nec plane inutiles futuras, quas in bibliotheca publica Archipalatinali Heidelbergensi ante decennium manu mea descripseram, commentariis subjungere placuit. Docebunt non obscure Ecclesiae eo tempore statum et viris principibus ad similia cum exteris alternanda dulci invitamento esse poterunt.

Reverendissimo domino Davidi Pareo, in inclita Academia Archipalatina SS. theologiae doctori ac professori primario, domino ac in Christo patri mihi observandissimo:

Reverendissime Domine, Pater in Christo observandissime. Salutem et filialis observantiae promptissimam commendationem.

Rariores a V. R. Dominatione, quam vel meae filialis erga eandem observantiae vel paternae ejusdem erga me sinceritatis officium requirer, literas recipere grave mihi admodum molestumque est. Nam cujus conspectu venerabili ac diurna nocturnaue conversatione ob insignem nominis ipsius et doctrinae claritatem frui ex animo cuperem, quidni per literas, quae animorum docta dulcisque absentium conversatio esse solet, singulis si liceret horis, diebus aut mensibus alacriter et cum gaudio fruerer? Et nisi locorum distantia in hoc amoris et Christianae charitatis (quae reliqua omnia superant) officiis utrosque nos aliquantulum excusaret, vix labem de praeterito ex V.R. Dominatione habueram, epistola cum adjuncto salutari ejusdem Irenico, gratissima mihi acciderat, ex quibus non tantum paternam erga me R. D. V. affectionem, sed ipsum Irenicum manibus dies noctesque terendo admirabilem ejusdem sapientiam acerrimumque judicium amplecti et exosculari licuit. Nunc pro ea, quam Dei benignitate usurpandam suscepí, consuetudine, ut in initio novi istius anni (quem Deus feliciter vertat!) praesentium allatores, Casparem Bojti et Martinum Szilvási² utrosque mihi de meliore nota ad imbuenda studia honestiora commendatos curae et vigiliae Vestrae Dominationis cum aliis antea transmissis alumnis meis, eaque fiducia committo,

ut radiis divinae sapientiae ipsi attributae, hos etiam in gloriam Dei ac Ecclesiae emolumentum spargere et ulterius illuminare nequaquam gravabitur. Per eosdem porro tabellarios, ut ex itinere castrensi contra privatos quosdam ex farina pontificiorum aemulos suscepto licuit, munusculum levidense et novi anni, ut dicitur symbolum, meam effigiem transmissi, in quo quidem non muneris quantitas, sed dantis sinceritas spectetur, velim. Denique cum hac eadem occasione intermittere noluerim, quin duarum triumque linearum literas ad illustrissimum D. D. electorem Palatinum etc. darem, ut earum ad manus Suae Illustritatis perveniendi meoque nomine cum prolixa officiorum et obsequiorum meorum commendatione author sit, etiam atque ab eadem peto. Cum hisque ad annos plurimos feliciter valere vestram reverendam Dominationem ex animo cupio.

Datum in arce mea Várad, die 17. Januar. Anno D. 1617.

reverendae dominationis
tuae filius addictus
Gabriel Bethlen.

2.

Serinissimo et potentissimo Domino D. Gabrieli Bethlen, Dei gratia Principi Transylvaniae etc.

Gratiam et benedictionem in Domino Servatore nostro cum humillima servitionum oblatione.

Serenissime Princeps, Domine Clementissime,

Quoties vergente hac mea aetate de miserabili Ecclesiae statu et de posteritate sollicitè cogito, licet plurima sint, quae me perturbare possint, omnia siquidem plena dissensionum et motuum video intestinorum atque perfidiae. Antiquus serpens in organis Antichristi tumultuatur, fides multorum deficit, charitas refrigescit, tamen me consolatur fides nostra, quae ut B. Johannes scribit, est victoria nostra vincens mundum, quod filius Dei sedens ad dextram Dei in medio inimicorum suorum potenter dominatur, idque multis quotidie documentis testatum facit. Nam hostium omnium ingratis servat hactenus ecclesiam et res publicas aliquas ordinatas, ut sint hospitia verae doctrinae et bonarum literarum, quibus semina pietatis, Christianarum virtutum multis implantantur, ne cuncta involvat horrida barbaries. In Germania suscitavit pios Principes, qui res nutantes imperii sua prudentia sustentant et sinceram fidei doctrinam adversus Antichristianorum superstitiones et violentas molitiones fortiter hactenus defendunt. Etiam in Hungaria vestra divino munere hodie non paucae sunt illustrium magnatum familiae pietatis atque virtutis laude florentes, quae quanti Christi gloriam et literarum studia munifice declarant. In quibus Tuam Celsitudinem, Princeps Optime, primo loco jure numero, sub cujus principatu Respublica Transylvana diuturnis quassata tempestatibus nunc tandem tranquille quiescit, sincera religio caput extollit, gymnasia literaria pietatis et virtutum seminaria efflorescunt, quibus in-

genia etiam agrestia culturam accipere, ferocia mansuescere possunt. Nam, quod paucis est datum, quos Deus ex communi sorte ad tantum fastigium evehit, quin mox insolentia effervant, inferiores despiciant, luxui et profanitati se dedant, Tua Celsitudo principatum in colenda pietate et fide excellentiam in humilitate et sobrietate tuenda, opulentiam et robur in comitate et beneficentia erga bonos exercenda positum esse didicit. Cujus Tuæ æquanimittatis, non est cur aliunde testes quaeram, sistam eos, qui Celsitudinis Tuæ munificentia in Academia nostra studiorum gratia versati sunt hactenus atque versantur, Celsitudinis Tuæ ad me literarum iterum iterumque plus satis mihi confirmarunt, quarum lectio, nescio majorem admirationem virtutum tuarum an ruborem mihi incusserit, quod me, qui omnium sum minimus, non solum ad frequentiore cum Tua Celsitudine literarum consuetudinem humanissime invitari, sed et longe majorem mihi honorem haberi observavi, quam par sit a tanto principe fieri, majoresque adscribi laudes, quam me agnoscere conveniat. Illud amplius, quod Irenicum meum, non solum serenissima fronte accepit legit gravissimoque suo comprobavit iudicio Celsitudo Tua, sed insuper munere aureo amplissimo, in his oris sane rarissimo ad me misso clementissime compensavit. Quæ quidem tanta sunt Celsitudinis Tuæ erga me indignum merita, ut si vitam pro ejus dignitate profundam, nullum tamen eorum videar assecutus. Hoc vero cum nec facere detur, nec opus sit, saltem quod decet, facio, et gratias Celsitudini Tuæ ago, quantas possum reverentia maximas non tam pro munere, quod apotheton scilicet a magno Principe merito tanti aestimo, ut gratæ memoriæ ergo illud in exiguis meis cimeliis duobus filiis meis servandum relicturus sim, quam pro clementissima illa Celsitudinis Tuæ erga personam statumque meum exiguum affectione benevolentiaque, quam quovis auro merito pluris facio. Utinam vero mihi tantum ingenii et doctrinae esset, ut aliquo officio amorem erga Celsitudinem Tuam et gratitudinem meam vicissim declarare possem. In grati animi vero significationem interim chartas hasce meas seu commentariolos hactenus editos augustissimæ Bibliothecæ Celsitudinis Tuæ do consecroque eosque ut vel postremum in ea locum occupare inveniant, humiliter oro, donec augustiore aliquo testimonio id, quod volo ac debeo publice demonstrare contingat. Interim Celsitudini Tuæ me humiliter commendo, studia vero alumnorum qui nobiscum sunt et erunt, quanta possum fide diligentiaque promovere conabor. Dominus Jesus servet Celsitudinem Tuam florentem et incolumem, et gubernet spiritu suo ad communem orbis Christiani salutem et ad illustrandam atque ornandam gloriam Dei.

Hejdelbergæ, 18. Calend. Julias, [14. Jun.] anno 1617.

Tuæ Serenitati subjectissimus
David Pareus.
Domino Paræo etc.

3.

Reverendissime Domine nobis observandissime charissimeque.

Maturae admodum sapientiae et solidae gravitatis, Vestrae Reverendissimae Dominationis literas magno cum gaudio legimus. Vitae eius incolumitati, rerumque, quibus maxima nominis claritate floret atque fruitur, prosperitati ex animo gratulamur. Quam vero in literis solitudinem de orthodoxae religionis conseruatione et propagatione contra insultus Antichristi et organorum eiusdem tenere in hac labescentis mundi senecta videtur, facit quidem maxime ex officio, id oneris et muneris, dum has vitae transitoriae exuias gerimus, nobis ac bonis omnibus esse commune, libenter admittimus.

Sed ut in tam arduo acerrimoque pro magnitudine hostis certamine quanto debiliores vires nostras et intentiones agnoscimus, tanto firmiore fidei zelo nos consolari rectum est. Deum omnis aeternitatis, qui universam mundi istius speciosissimi molem cum omni splendore et exercitibus in maxima puritate et innocentia nonnisi ad gloriam nominis sui creauerat, utut Satanae insidiis ac mortaliu prauitate miris modis confusus et deprauatus reperiatur, ipsum tamen et nunc et futuris seculis in magnis aequae ac paruulis eam gloriae nominis sui rationem habuisse, et habiturum semper, ut tandem idolis falsisque dogmatibus omnibus tota hac mundi machina expurgatis et explosis, gloriosam ipsius creationem pristinae puritati et synceritati omnino restituat; ovile suum, Sacro Sanctam Ecclesiam, ab omnibus inquinamentis per bonum illum pastorem purget, et non secus ac virginem castam sibi desponsando aeterna felicitate condecoret. Ad cuius tam immensae gloriosaeque beatitudinis perfectionem, si vel exiguis laboribus et minimis occasionibus participare possumus, merito nos beatos et participes beatitudinis illius credimus.

Caeterum cum de singulari erga Reuerendissimam Vestram Dominationem affectione et charitate nostra ullum dubium ullumque naeuum in animo eiusdem versari existimemus, prolixa eius commendatione non indigemus; tantum volumus et optamus, ut nostri memoria inter labores lucubrationesque eius secundum oblatam stipulationem ne excidat, ac interim nostro amore et officiis plena semper fiducia uti non pratermittat. Denique alumnorum alterum nobilem Casparem Boyti diutius adhuc sua studia illic tractare in animis habemus; de promotione recentis alicuius vbi dispositionem mentis nostrae explicabimus, Vestrae Reverendissimae Dominationi quam diligentissime commendatum una cum Caspare Boity cupiemus. Praeterea, quos alios etiam Saxonicae nationis ex regno nostro Transsylvaniae eodem profectos, hactenus, ut audimus, in articulis religionis forte in suspicione habitos, uti ab aliis nobis commendati sunt, Vestrae Reverendae Dominationi de nota syncerioris ac orthodoxae religionis commendamus. His Vestram Reuerendam Dominationem foeliciter valere exoptantes.

Datum Albae Juliae die 23 Ianuarii Anno Domini 1618.

Serenissimo Principi Transylvaniae
D. D. Bethlen Gabor.

Serenissime Princeps, Domine Clementissime,

Charisterion sive grati animi monumentum, quod Domini Jesu Christo servatori meo ego indignus servus septuagenarius supremum sacrum posui, in Tuae quoque Clesitudinis Bibliotheca Theologica deponere atque exstare non immerito volui suadente sic clementissima Tua in me voluntate varie testata ac confirmata. Et jure debui flagitante id praeclaro divinarum rerum studio atque affectu, quo Serenitatem Tuam singulariter duci ac delectari non ignoro. Commentarius est in S. Johannis Apocalypsyn, decimum in annum mihi pressus, nunc volenti nolenti expressus. Non tamen, nisi quod voveo et confido Ecclesiae bono, de cujus operae pretio eruditi et boni bene judicabunt, reliqui in me inferorum cardines movebunt, quia videbunt nimis tetigisse papae coronam et monachorum culinas. Atqui praestare meum non erat, quod Spiritus Dei, quod B. Johannes jam pridem fecit, ego nonnisi fidelis index fui. Et brevi ego quidem ingrediar viam omnis carnis. Gratias tamen toto pectore ago Deo meo, quod me aetate, meque superstitute non solum hanc accendit lucernam quae Babylonis abominationes clarius revelabit, sed et in aliquam multorum regum et nutriciorum ecclesiae, Tuaeque adeo Serenitatis corda dare coepit odisse et solam reddere mulierem fornicariam Romam. Tempus est audire vocem e coelo: Exite ex ea popule mi. Ruina enim prope est. Praelium vero, ad quod tres immundi spiritus tubis mendaciorum et calumniarum reges terrae magno hodie conatu congregatum eunt in Harnageddon, in ipsorum utique capita recidet. Tu Heros fortissime, confortare in Domino, quoniam stabiliet thronum tuum in fide, in justitia et in veritate. Quamquam autem sublimia sunt mysteria, quae hoc libro explicantur, tamen si quando unam quietis horam ejus lectioni tribuere vacaverit, nunquam spero absque fructu singulari de manibus deponet librum Celsitudo Tua. Non frustra enim in eo Spiritus Dei illud toties ingeminavit. Beatus qui legit et beati qui audiunt et servant verba prophetiae hujus. Oro igitur suppliciter, studium hoc meum serena fronte acceptare et codici huic cum reliquis commentariis sacris ad posteritatem vel in extremis Bibliothecae forulis locum concedere dignetur Serenitas Tua.

Alumnos Tuae Serenitatis, quod attinet Casparus Bojti et Martinus Szilvási fidei meae commendati cum viginti aliis nationis suae doctissimis studiosis in Academia nostra versantibus pro eo ac decet gnaviter et prospere studia sua hactenus tractant, et ad futura omnia se praeparant, munificentiae Serenitatis Tuae exspectationique ecclesiae ex voto, uti spero responsuri. Vale Serenissime Princeps. Dominus Jesus Tuae Clesitudini cum illustrissima conjugē, generosissimo

fratre, universaque familia et gente Transylvaniae qua domi qua foris gratia spiritus sui ubertim benedicere pergat.
Heidelbergae, 17. Apr. a. 1618.

Tuae Serenissimae Celsitudinis servus
indignus subjectissimus
D. Pareus.

5.

Reverendissimo Domino, Davidi Pareo, in inclyta Archi-Palatinali Academia Heidelbergensi professori Sacrosanctae Theologiae Doctori et nobis observandissimo, charissimoque.

Reverendissime Domine nobis observandissime charissime. Salutem ac sinceram nostri commendationem.

Ex commendatione nostrae religionis antistitem e numero, quos hic Albae Juliae foveo, alumnorum praesentium exhibitorum, ut priores alios, Georgium Carolinum, spei melioris juvenem Vestra reverenda Dominationi nos etiam commendamus. Cujus equidem virtutis studiorumque scintillam pariter a Vestra reverenda Dominatione ac multorum aliorum cum fructu promovendam fore, partim ut debito pietatis officio, partim expectationi nostrae satisfiat, nihil dubitamus. Deinde pro ea qua Vestra reverenda Dominationem erga nos nostraque omnia paterna affici charitate persuasi sumus, hoc ipsi in sinum et in auribus secreto intimare volumus, simul etiam per eandem serenissimo Principi Domino Electori Palatino etc. modis quibusque convenientioribus proponere velle nos fratrunculum nostrum comitem Stephanum Bethlen ex fratre germano ejusdem nominis, nepotem nunc annos XII. agentem, pro linguarum peritia simul etiam liberalium studiorum incremento in Aulam Academiamque Suae Serenitatis Heidelbergensem quam primum promovere. Cui pro tenella ipsius aetate, cum de tali aliquo paedagogo, qui viarum regionum, tantaeque peregrinationis ab experientia dux et author esse valeat, simul etiam ad educationem doctrina, moribus dignus aptusque pro voto expectationeque nostra reperiatur, providendum sit, ubi prius absque ullo (quod nos suspicari equidem non possumus) et quidem lethali obstaculo, consilium tam Suae Serenitatis, quam suum proprium nostro huic proposito suffragari collegerit, ex duobus nunc ibidem studentibus alumnis nostris Casparem Bojtium, vel uter Vestrae Reverendae Dominationi magis placuerit, cum certa animi voluntatisque aequae serenissimi principis ac Vestrae Reverendae Dominationis declaratione ad nos sine ulla librorum, supellectiliumque sarcina redire jubeat. Quem ubi salvum sospitemque receperimus, in transmissione fratrunculi una cum ipso paedagogo, curam quanto possumus diligentiore adhibebimus. Sin autem aliquod, quod ne suspicari quidem in his partibus possemus, discrimen in transmissione pueri Vestra Reverenda Dominatio perspexerit,

pro Christiano ejus candore rogamus, id in medium, quod nobis ac puero salutare visum fuerit, consulat, persuasissimum habens quicquid a Vestra Reverenda Dominatione consultum hac in re fuerit, haud aliter nos ac si ab ipsa charitate profectum fuisset, secuturos. His eandem diu salvam et incolumem vivere cupientes.

Datum in civitate nostra Alba Julia, die 21. Jun. an. 1618.

Reverendissimae Dominationi Vestrae
addictus et filius benevolus
Gabriel Bethlen.

6.

Reverendissimo Domino Davidi Pareo, Sacrosanctae Theologiae Doctori ac in illustri Academia Archi-Palatinali Novi Testamenti professori ordinario etc. nobis honorando.

Reverendissime Domine, Pater nobis in Christo observandissime,

Quod votis a Deo optimo maximoque optabamus ardentibus, accepto prius ea de re Vestrae Reverendae Dominationis assensu, suffragioque paterno, nostrum jam ex fratre germano charissimum nepotem, splendidum ac magnificum Stephanum Bethlen de Ictar juniorem in inclytam Academiam Heidelbergensem una cum sociis ipsi adjunctis expeditivimus. Utinam divina benignitas et voto nostro et ipsorum tam immaturae peregrinationi clementissime faveat! Caeterum quantum ad externam protectionem et aulicarum consuetudinum communicationem sinceritati et amori serenissimi Principis et Domini Electoris Archi-Palatini nos plurimum tribuere ad suam serenissimum Celsitudinem perscripsimus, quantum vero ad animi ingeniique culturam attinet, quae praecipua tantae ipsorum peregrinationis causa est, Vestrae Reverendae Dominationis curae et sollicitudini ita commendatum esse cupimus, ut isthaec fratrunculi nostri peregrinatio ipsi ac toti familiae nostrae Bethlenianae decori ornamentoque, genti Hungaricae emolumento publico, omnibus autem praeceptoribus ac praecipue Vestrae Reverendae Dominationi laudi sempiternae cedat ac futura sit. Pluribus ut hac de re eidem scribamus, non est necesse, ne vel in nos candori, vel in officiis pietatis sedulitati ipsius diffidere videamur. Siquidem nec verbis a nobis exprimi, nec modulo literarum excipi posse asserimus, quantopere hac in re fidem, industriam et diligentiam Vestrae Reverendae Dominationis experiri cupiamus, persuasissimum vero habeat, quod quicquid laboris et diligentiae in hunc fratrunculum nostrum expenderit, nunquam ingratos aut immemores expendisse animadvertet. His Vestram Reverendam Dominationem diutissime feliciter valere cupientes.

Datum in arce nostra Várád, die 9. Martii anno D. 1619.

Reverendissimae Dominationis Vestrae
filius benevolus
Gabriel Bethlen.

Jegyzetek

1. Pareus legismertebb műve: *Irenicum sive de unione et synodo Evangelicorum concilianda...* Heidelberg, 1614.
2. Bojthi Veres Gáspár és Szilvási Márton, Bethlen Gábor alumnusai 1617. április 7-én iratkoztak be a heidelbergi egyetemre. Bojti később sokféle megbízatásban szolgálta Bethlent. Szilvási később bánffyhungyadi, majd szilágynagyfalui lelkész.
3. Tudomásunk szerint a következő kommentárjai jelentek meg Pareusnak 1617-ig: *Commentarius in Hoseam prophetam*. Heidelberg, 1605., *In divinam ad Romanos sancti Pauli epistolam commentarius*. Frankfurt, 1608. (Heidelberg 1609.); *Commentarius in epistolam ad Hebraeos*. Frankfurt, 1608.; *In divinam ad Corinthios priorem S. Pauli apostoli epistolam commentarius*. Frankfurt, 1608.; *Commentarius ad Genesin Mosis*. Frankfurt, 1609.
4. David Pareus, *Commentarius in Apocalypsyn. S. Johannis...* Frankfurt, 1618.
5. Károlyi K. György 1618. augusztus 23-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, mint Bethlen alumnusa. 1620. novemberében ifj. Bethlen István kísé-rőjeként tért haza.

Keserői Dajka János levele Pareushoz és Pareus Keserőihez intézett ajánló levele

1. A közlés alapja: *Monumenta pietatis et literaria virorum in re publica et literaria illustrium selecta, quorum pars prior exhibet collectanea Palatina, quae ad illustrandam historiam ecclesiae Palatinae cumprimis faciunt, posterior eruditorum superioribus duobus seculis celebrium epistolas nondum editas comprehendit, in quibus memorabilia multa, illorum temporum occurrunt...* Francofurti ad Moenum, 1701. II. rész 227–238. E munkából vette át némi rövidítéssel a szöveget Czvittinger David, *Specimen Hungariae Literatae...* Francofurti et Lipsii, 1711. 67–77. Engel, Joh. Christianus, *Monumenta Ungrica*. Viennae, 1839. 437–444. Bojthi Veres Gáspár, *De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen* című munkájának függeléként Bojthi kéziratából közli a levélnek mintegy felére rövidített szövegét. E rövidített szöveg olvasható magyar fordításban: *Erdély öröksége IV. A fejedelem*. Szerk. Makkai László. Bp., Franklin Társulat 1–6. és *Bethlen Gábor krónikásai*, Szerk. Makkai László Bp., 1980. 13–18. Mostani közlésünk alapja a *Monumenta pietatis* című mű (ezt a szakirodalom gyakran Altling egyháztörténeteként emlegeti), mivel ez tartalmazza a legteljesebb szöveget. E kiadványnak különösen a magyar nevek tekintetében hibás olvasatait Czvittinger és Engel szövege alapján korrigáltuk. Megjegyezzük, hogy végülis e levél teljes szövegét a magyar kutatás eddig nem igen használta, mivel Czvittinger és Engel hiányos közléseire támaszkodott.

A levél tartalma: A bevezetés nyugtázza Pareus előző leveleinek megérkezését. Ezekben Pareus kérte Keserűt, hogy Bethlen Gábor személyéről küldjön neki beszámolót. Megjegyezzük, hogy Pareusnak magának ekkor már aligha volt szüksége a levélben megkapott információkra, hiszen ezen időpontig már hét Bethlen-alumnus tanult a keze alatt, maga is régen személyes levelezésben állott a fejedelemmel, megjelent már Heidelbergben Geleji Katona István disputációja Bethlent dicsőítő ajánlással és Bojti panegyrise is a fejedelemről. Mint ahogy levele végén Keserű is írja, Pareusnak autentikus helyről volt szüksége olyan anyagra, amely alkalmas Bethlen népszerűsítésére a protestáns szövetségben belül, nyilván olyan alkalmakkor, mint például a heilbronni találkozó volt. A levél legterjedelmesebb része, amely magyar fordításban is megjelent, Bethlen Gábor életével és tetteivel foglalkozik. A levél végén Keserű igazolja Pareus előtt, hogy Bartholomaeus Filken, segesvári szász tanuló orthodox (igaz, azaz kálvinista) hitű, és nem ubiquitarius. Az utóirat Bethlen genealógiájának anyai ágáról közöl adatokat.

2. A közlés alapja: David Pareus, *Collegiorum theologicorum... pars altera...* Heidelberg, 1620.

Az előszó tartalma: Pareus teológiai kollégiumainak ezen második kötete elsősorban azoknak a teológiai helyeknek a magyarázatát tartalmazza, amelyeknek helytelen felfogásából származtak a protestáns egyházak közötti viták. A kötetet Pareus Keserűnek ajánlja, akivel már heidelbergi tanulmányai idején is barátságot kötött, s aki már váradi prédikátorsága idején is rendszeresen tájékoztatta Pareust a magyarországi helyzetről. Később ő tanácsolta Bethlennek, hogy rendszeresen küldjön diákokat Németországba, sőt ifjú Bethlen István heidelbergi peregrinációjának is ő az értelmi szerzője. Bethlen István kiválóan halad tanulmányaival, de a rágalmozók azzal vádolják, hogy titkos politikai küldetésben jár Németországban. E vádat azonban Bethlen Gábor Pareushoz írott levelei alapján könnyen lehet cáfolni: Bethlen István kizárólag a tudomány kedvéért jár Németországban.

Epistola ad Davidem Pareum

Salutem in Christo Iesv cum prosperiori novi hujus anni curriculo animitus precatur, suaque debita cum submissione pollicetur officia.

Binas abs te, venerande D. Doctor Paree, accipio literas, ex quo tibi ne hilum quidem respondeo. Idque factum non negligentia mea, aut oblivione aliqua, verum partim variis occupationibus meis, partim expeditionibus belli, quibus et me oportuit interesse, quibusve patriae fines illustrissimus princeps tuetur, maxime vero fidelium tabellionum inopia. Ut ut sit, obviis praesentem occasionem amplector ulnis. Priores tuae¹ exhibitae sunt in castris Moldaviam proficiscentibus ad campum Bartsa cladibus insignibus celebrem positus, die 14. Augusti, anni proxime elapsi, ex quibus ut venerandam vestram pietatem gravi catarrho libera-

tam, et ordinariis suis sanctis laboribus restitutam esse gratissime intellexi. Ita clarissimum dominum Copenium, pia memoriae tam praematura et repentina morte multorum discentium, praesertim Ungarorum detrimento sublatum esse lacrymantibus legi oculis. Utinam divina providentia non minus idoneum illi in professione ista substituerit *παρασάτην*! Literae ad illustrissimum principem a veneranda vestra pietate missae recte etiam in iisdem castris sunt exhibitae, sed sine Commentariis, quos postea demum Moldavia redux sua Celsitudo recte quoque accepit, iucundissime legit, ac quantum per otium licuit, relegit, in suamque bibliothecam, in sempiternam Vestrae gratitudinis memoriam reponi iussit.¹ Cum iisdem Serenissimi quoque Electoris Vestri literas debita cum observantia suscepit ac legit mira alacritate. Quod vero suas Serenissimus Elector in diaeta Heilbrunnensi² principum correspondentium ordinibus communicarit, Suaeque Celsitudinis sinceritatem ac pietatem erga orthodoxam Christi fidem testatam apud presentes fecerit, maximi beneficii loco ducit. Vestram autem animi in Suam Celsitudinem propensionem, quod dedicatione eruditissimi Vestri Commentarii Suam Celsitudinem cohonestate Vestra Dilectio habet in votis, maximi facit, illudque, quo par est, amplectitur favore. Pergat igitur cum bono Deo, et viritutes tanti principis ad posteritatem merito transmittendas indelebili caractere ab oblivione vindicet.

De iis vero, quae ad decus et commendationem Suae Celsitudinis pertinent, de quibus ex me cum in prioribus, tum in posterioribus suis, quas 21. Decembr. anni proxime elapsi, accepi literas, cupit edoceri, sic habeat.⁴

Familia principis Gabriel Bethlen

Familia Suae Celsitudinis, ut est antiquissima, ita semper fuit illustrissima ac florentissima. Longum esset, et forte vobis taediosum, ab ipsis familiae hujus incunabulis omnia alte repetere, et integram pertexere genealogiam, ad atavos ac proavos usque duntaxat ascendam.

Gregorius Bethlen banus Banatus

Gregorius Bethlen Matthia I. regnante Banus fuit Szöreniensis, et ejusdem comitatus comes. Quanta autem fuerit olim officii Banatus dignitas et praemi-
nentia, liquet ex eo, quod sub corona Ungarica sex fuerunt primarii proceres summa, post regem autoritate in regno pollentes: Palatinus nimirum, vaivoda Transylvaniae, banus Nandor Albensis, qui et primarius inter banos, banus Szöreniensis, qui et secundus, banus Croatiae, banus Sclavoniae. Ex horum igitur numero praefatus quoque Bethlen et quidem non postremus.

Dominicus Bethlen

Eodem tempore aut non multo post Dominicus Bethlen vaivoda Transylvaniae extitit, cujus donationes et missiles etiamnum in grammatophylacio seu capitulo Albensi extant et leguntur.

Gabriel Bethlen avus Gabrielis

Hujus filius jugo matrimoniali copulavit sibi Pauli Kynisii strenui Martis filii sororem minorem natu, ex qua suscepit filium Gabrielem Bethlen, avum pater-
num illustrissimi principis nostri, qui cum Ludovico II. in illo luctuosissimo et
nunquam satis deplorato conflictu, quem in campo Mohacz citra consensum opti-
matum, infeliciter admodum adversus Solymannum Turcicum imperatorem, pat-
riae et gentis nostrae primitivam pestem, commisit, interfuit, immo sex millibus
hastatorum equitum praefuit. Tandem post sua praeclara facinora in aula sere-
nissimi Johannis I. praefectus et supremus aulicae militiae capitaneus est consti-
tutus, ubi in rebus angustis et afflictis quanta fidelitatis et magnanimitatis ediderit
specimina adhuc in recenti hominum memoria est.

Wolfgangus Bethlen pater Gabrielis

Hic reliquit post se haeredem filium Wolfgangum Bethlen, nequaquam ab
avita virtute degenerem, qui Gyulae Ferdinando regi fidelitatem suam consec-
rans, tribunus militaris ordinis equestris est designatus, laudabiliterque singula-
rem suam fortitudinem ac summam in rebus bellicis dexteritatem, cum alias, tum
maxime in ipsa arcis obsidione et expugnatione testatam reliquit, quippe qui a
multitudine Turcica obsessus viriliter pugnando septendecim vulneribus saucius
erupit et evasit. Cujus rei fama ad Johannem II. perlata, in Transylvaniam accer-
situm, magno ad extremum usque vitae suae halitum habuit in pretio. Eo mortuo,
Stephanus Bathori, successor Johannis, qui et rex Poloniae, haud minore illum
amplexus est favore, eam ob causam in conflictu cum rebelli Casparo Bekes com-
misso, primipilum constituit, dum regiam dignitatem assumpturus in Poloniam e
Transylvania proficisceretur, cumque paulo post Dantiscum propter rebellionem
obsidetur, summa cum laude aulicae militiae praefectura est functus. Nec est du-
bium, quin vivi adhuc testes in Polonia reperiantur, qui in expeditione Moschovi-
tica, ac contra rebelles singularem ejus virtutem ac praestantiam videre potu-
erint. Unde a Stephano rege arce bonisque praeclarissimis donatus, tam ab ipso,
quam posteris ejusdem in magno semper habitus est honore.

Gabriel et Stephanus filii Wolfgangi

Reliquit hic post se liberos duos: Gabrielem Bethlen, modernum clementis-
simum nostrum Principem, et Stephanum Bethlen, fratrem hujus minorem natu,
nunc in aula Suae Celsitudinis pietatis vitaeque innocentiae exquisitissimum
exemplar, aulicae vero militiae dignissimum aequissimumque capitaneum. Uter-
que adhuc puer orbatus parente venit sub tutoriam potestatem. Ubi autem illus-
trissimus princeps adolescere coepit, naturali quadam propensione aulicis belli-
cisque rebus intentus, mature aulam serenissimi principis Sigismundi Bathorei
est ingressus, ac non multo post in numerum intimorum cubiculariorum est ad-
scitus. Eo jam tempore ferax ac crudelissimus Mars externis aeque atque intesti-
nis motibus patriam hanc nostram afflictissimam miserrime vexabat, unde vix ab
ephebis Sua Celsitudo excedere potuit, cum belli fortunam alias supra vires et
aetatem tentare coacta est, natura avitae paternaeque virtutis diligentissima

aemulatrix. Interfuit expeditioni Transalpinensi contra bassam Szinan, duplici item obsidioni arcis Tömösvár.

Cum Stephanus Boczkai piae memoriae, post obsidionem Varadiensem ad Rudolphum II. Romanorum imperatorem a Sigismundo solenni legatione fuisset expeditus, Sua quoque Celsitudo eidem ab eodem fuit adjuncta, cum ut legationis fidelitatem observaret, tum ut ex majestate et splendore caesareae aulae sumeret experientiae suae non contemnendum incrementum. Tandem ubi Sigismundus, nescio quibus ductus rationibus, cum Caesare Romano pacisceretur de regni sui per ducatum aliquem imperialem permutatione, ortis de regno Transylvaniae ultro citroque controversiis ac contentionibus, quae non nisi ferro dirimi et sopiri potuerunt, omnibus fere pugnis et conflictibus certe cruentissimis interfuit, masculineque nunc pro hac, nunc pro illa parte pro ut melior Patriae status suadebat, dimicavit. Per multas clades cum Georgius Basta, subacta Transylvania, immanem exerceret tyrannidem, patriaeque nostrae libertatem totis convellere viribus intenderet, et postmodum horrenda quoque institueretur religionis persecutio, mox Stephanus Boczkai strenuus religionis orthodoxae vindex exsurgit, cui Sua quoque Celsitudo prima quoque occasione se adjunxit, patriaeque libertatis asserendae, ac persecutores insequendi egregiam navavit operam. Consideratis serenissimus Boczkai fidelibus suis servitiis, sex millibus equitum Transalpinam pro suppetiis, ad instantiam Simonis Vaivodae, missorum, generalem praeficit. Quid multis? Semper et ubique, prout inter infinitos casus sors atque fortuna tulit, virtutis et magnanimitatis luculenta edidit specimina. Justa praelia, quibus interfuit, triginta quatuor numerare, nervorum incisiones, ossium fracturas, cicatrices hinc inde, quae potissimum a Turcis Tatarisque accepit, ostendere potest. Ac multis eiusmodis exantlatis laboribus gradum atque dignitatem avi parentisque, ut aulae militiae Gabrielis Bathori principis capitaneus fieret, adaequavit. Sed ex aemulorum quorundam iniqua accusatione, principis in se commoti acerbitem subolfaciens, coactus est inopinata admodum fuga vitae suae consulere, in imperiumque Turcicum (cum ob longinquitatem loci, ac pontificiorum otium in Hungariam concedere tutum non esset) se conferre, ut ex proxima vicinitate commodiori occasione et innocentiam suam apud principem testatam facere, et excarescentiam ejus, si forte esset complacibilis, lenire, aut legitimam de se, si principi ita placeret, inquisitionem inpetrare possit. Verum enimvero, cum iratus princeps justis quoque rationibus nec eo adduci, ut cum sua Celsitudine secundum juris processum ageret, nec ullomodo ad misericordiam flecti potuisset, aliam coactus fuit inire rationem recuperendi sua nulla sua culpa confiscata. Paulo ante idem princeps, cum alios plerosque ex regni ordinibus, tum maxime Saxones ac liberas eorum civitates, adempto ipsis et depopulato Cibinio, sibi reddiderat infensissimos, omnem acceperunt movere lapidem, ut illatas sibi intolerabiles injurias quoque modo ulciscantur. Proinde apud Christianos principes aequae ac apud Turcarum imperatorem maximis quibusque eum querelis et accusationibus gravare et exosum reddere non destituerunt, donec arma in illum undique concitarent, ut si armis Caesareanis ad restituendum Cibinium, publicamque libertatem adigi non posset, armis tandem Turcarum cogeretur. Quorum auxilium cum mul-

tis donis ac sollicitationibus in procinctu tenerent, publicae horum querelae ac causae, privata etiam suae Celsitudinis injuria atque causa accessit. Turcis ergo jam contra principem armatis esse adjunxit, hoc potissimum proposito, ut inter principem et Turcas mediatorem ageret, negotiumque sine cruore, patriaeque periculo ita complanaret, ut et princeps salvus in suo principatu maneret, et Saxones exacerbati, aliquatenus mitigarentur, interim sua quoque Celsitudo in pristinum principis rediret favorem, bonaque sibi ademta recuperaret, ac patriae restitueretur. Dum in hoc totis Sua Celsitudo incumbit viribus, princeps non minus elatum quam obstinatus gerens pectus, nihilo se praebet mitiorem. Interim suaene causae, an procerum regni fidelitati diffusus, aut virium suarum imparitate territus, regno concessit, quod regnicolae pro occasione suo principatui renunciandi habuerunt, renunciaruntque solemnī protestatione in frequenti conventu Claudiopoli, eo quod si non omnium, multorum certe (ut nunc quoque dicebam) animi actis ejus factisque incurabiliter erant offensi. Novum ergo principem eligendi eo major ipsis incubuit necessitas, quod castra Turcica et Tartarica Bathoreo adversa proxime jam ad Tordam fuerunt posita. Dum jam suffragia mittenda sunt, illustrissimus princeps, qui et ipse ad conventum ex castris fuerat a regnicolis accersitus, in medio procerum assistens magna cum obtestatione, et longa verborum serie monet quosvis praesentes, ne patriae liberam electionem per mille discrimina ad hoc usque tempus inviolabiter observatam et conservatam hac vice prodant atque prostituant: neque Seritmirum,⁵ neque Turcam principatum obtinendi gratia venisse, nec se, conscientia sua teste, illam unquam affectasse dignitatem, in hoc praesertim afflictissimo patriae nutantis statu, nec Turcam ullo modo offendi, quisquis tandem eligatur, modo sit aequitatis ac pacis studiosus, se vero lubentissime dominum suum agniturum modo bona sua a Bathorio nullo suo merito confiscata sibi restituantur. Turcam vero e vestigio Regno egressurum. His auditis proceres, invocato nomine Dei, suffragia sua mittunt liberrime: diriguntur autem fato quodam et divina dispositione ad Suam Celsitudinem. Proinde uno ore et more antiquo proceres, statuum ordinumque regni liberrimis suffragiis electum principem Transylvaniae proclamant ac pronunciant, et sic in summam privatorum quorundam invidiam et aemulationem ad principatus dignitatem est evectus. Non igitur ab Ottomanico Imperio habuit suum principatum, sed ab ipso regno liberam habente electionem. Quod vero pacem cum Turcis colimus id nobis magna et inevitabilis imposuit necessitas, tunc primum cum Ludovicus II. ad Mohacs in conflictu cum Solymano una cum proceribus occidit, Johannesque Zapolya tum vaivoda Transylvaniae more majorum in campo Pesticum [!] ex consensu partis potioris in regiam evectus dignitatem et coronatus, a Caesare Ferdinando ex instigatione factiosorum quorundam procerum transfugarum bello funestissimo petitus et afflictus, Turcarum auxilium implorare extrema adactus est necessitate, quo in ipso bellorum ardore vita functo filius et successores in hoc, quod nunc nos manet jugum, missi sunt. Tentavit quidem aliquoties gens nostra praesertim Transylvania jugum illud collo suo excutere, confisa Christiano orbi, maxime vero Romano Imperio, sed quam infelicitur magno cum gemitu hodie quoque sentimus. A Romano imperatore longe absumus, su-

mus vero in faucibus leonum, facile nos leones comminuunt et dilaniant, dum Sacratissima Sua Caesarea Majestas consultum nobis vallet. Si regna, regiones, reges, principes longissime a Turcis dissiti magna etiam summa pacem sibi a Turca redimunt, quid mirum si nos multorum annorum bellis attriti et penitus infirmati idem facere cogamur? Eo tamen non sumus Turcae, quos in momento perditos et e medio sublato cuperemus, quicquid de nobis homines comminiscantur. Illustrissimum nostrum principem, pia et acquissima regnandi ratio certe luculenter testatur vere Christianum esse. Bonus et Christianus princeps in duobus potissimum debet esse maxime occupatus: in promotione nimirum gloriae Dei et augmentandis Reipublicae commodis paceque ac tranquillitate conservanda. Sua vero Celsitudo quamprimum principatus habenas sibi moderandas accepit, gloriae Dei, quam adversarii horrendum in modum proculcarunt, pestilentissimisque suis erroribus obtexerant, ivit consultum, non promovendo duntaxat bonae expectationis juvenes in academias Germanicas, verum etiam doctissimos quosque viros ex Ungaria conquirendo. Quem pium zelum in vindicanda Dei gloria ad hoc usque tempus a sua Celsitudine absque ulla diminutione conservatum et observatum esse, vel ex eo liquet, quod continuos in vestra Academia habet alumnos magnis sumtibus promotos. In audiendis sacris concionibus, sive sit in itinere, sive in expeditione bellica, sive curis maximis distentus sive domi in quiete et otio, ita est diligentissima, ut nihil hac in parte in Sua Celsitudine desiderari animadverterim. Fundatissima quoque est in religione orthodoxa adeo, ut expedite quibusvis adversariis, quos non paucos etiam ex consiliariis, ex instituto regni, penes se habet, de quovis fidei articulo respondere possit. Et compertum jam habeo, nihil suavius, nihil gratius Suae Celsitudini esse, quam si quis doctissime de rebus theologicis, sive ad mensam, sive alio quovis tempore disserat. Nuper cum, ex antiquata et laudata ecclesiae Transylvanicae consuetudine, provincialem proximo oppido vulgo Enyed vocato, celebraremus synodum, in qua de doctrina fidei, nominatim vero de justificatione hominis peccatoris coram Deo, mutuo nos, praesertim vero fratres in ecclesias amittendos examinaremus, nostrum hoc institutum ubi Suae Celsitudini innotuit, domi suae se continere non potuit, mox ex insperato, nobis non cogitantibus in synodum advolavit, illustrique sua praesentia integris diebus disputationem nostram, vehementis frigoris asperitatem contemnendo, ornavit, arrectisque auscultavit auribus. Taceo hic in templis collapsis instaurandis, in scholis erigendis, salariis ministorum augendis, quam sit impigra. Maxima sua beneficia et praeclara de ecclesia merita nunquam certe haec nostra aetas satis decantare potest.

Nihilo est in reipublicae quoque commodis provehendis remissior. Initio principatus sui, quam confusa, miserabilis et afflictissima conditio Transylvanicae fuerit, nemo non novit. Internis simul ac externis motibus adeo flagrabat, ut furorem fervoremque tot gentium, ferro igni, rapinis omnia vastantium, multi inextinguibilem arbitrarentur. Sed ea omnia labore, industria, quanta fieri potuit, indefessa non solum mitigavit, verum sua quemque in loca discedere coegit. Mox ferocientes et multum tumultuantes subditorum animos a se invicem non secus, ac si naufragium fuissent passi, disiectos et alienatos, multa lenitate, sapientia et

prudencia sacrosanctae unioni, iustitiae ac scriptarum legum disciplinae iugoque salutaris obedientiae subegit. Invidos et tantae sortis aemulos, aut rebellionem, cui tot continuis tempestatibus quasi assuefacti fuerant, meditantes, sancta quadam dissimulatione (quae sola et perpetua est beati regiminis salus) ad meliorem mentem revocavit, obtrectatores suos partim patientia et silentio, partim clementia convicit, atque sic regnum turbulentissimo statu ad se devolutum multorum cum admiratione citissime sedavit, diuque desideratae paci restituit. Apud exteros quoque cum paribus paritatem, et officiosam vicinitatem coluit. Eorum vero, quos Deus in excelsiores dignitatum gradus evexit, animi qua par est, submissione et humilitate, favorem benevolentiam et amicitiam sibi conciliare intentissime studii; et etiamnum studet. Praesertim vero in demeranda Sacratissima Caesarea Regiaque Majestate quantum laborarit ac sudarit, atque etiamnum desudet, nullis parcendo sumtibus, testes esse ipsi caesariani possunt, quippe cum qua non tantum (ut manibus tenemus) plenam confoederationem, sed ut in dies speramus, melioris spei et expectationis intelligentiam Sua Celsitudo fideliter et singulari dexteritate colere coepit, cum interea temporis nihil pontificius furor quieverit, nunc hinc, nunc inde, occultis simul et manifestis machinationibus Suam Celsitudinem pacemque regni, tanto labore et industria acquisitam turbare et intervertere annitendo, hactenus tamen, Deo propitio, nihil profecit. Singulare est, quod in gratiam regis Poloniae cum maximo capitis sui suorumque discrimine tentavit. Turca maxima vi Poloniam ferro ignique vastandam profecturus, castra sua metatus est ad ripam fluvii Nesser, subindeque fluvium tranando irruptiones in Podoliam faciebat. Ex adverso ultra fluvium Poloni quoque ferro Turcae resistendum machinabantur, sed viribus forte impares pacem potius petere, quam fortunam experiri erant paratiores. Consilia de hoc agitabant, quomodo negotium felicius promoveant, verebantur enim ne metus et terroris suspicione, si fiat mentio pacis, hosti animum dent. At Sua Celsitudo collectis undique suis viribus Moldaviam citissime proficiscitur, et antequam ferro fortunam experiatur, se se maximis athleticis interposuit et utraque parte aequis ac justis rationibus conditionibusque reconciliata, pacem utrinque constituit et sic pacifice castra utrinque sunt soluta. Quantum fuit periculum in terra exotica, tam potentissimis Turcarum Tartarorumque castris obviam fieri! Ita est studiosissima diligentissimaque Sua Celsitudo in demerendis Christianis regibus.

Abrumpo sermonum meorum fila, citius enim taedium vobis mea prolixitas pareret, quam ut digne suae Celsitudinis virtutes et res praeclare gestas enarrare possim. Ego ea, quorum fui conscius, consignavi, et forte prolixius, quam cupiebas. Tuum tamen est maturum adhibere iudicium, quo polles nimium et diligentissime disquirere et discernere, quanam ex his sint in suae Celsitudini laudem servitura, quae item minus, quae divulganda, quaeve subticenda. Communicavi quoque negotium cum quibusdam dominis consiliariis, eruditione et iudicio prae ceteris pollentibus, qui etiam omnia approbarunt et suo reliquerunt loco. Unum est, quod colophonis loco additum volo. Quidam studiosi Transylvano-Saxones, Bartholomeus Filkenius Sespurgensis⁶ et comes ejus, queruntur in literis suis ad parentes missis, sibi apud vos nullam habitam fidem, quodque insimulentur ubi-

quitismi. Sciat Vestra Pietas quasdam ecclesias Saxonicas apud nos profiteri orthodoxiam habentque viros celebres, pastores orthodoxos in quorum numero parenti illius Filkenii, Simoni nempe Pauli primario Sespurgensis ecclesiae pastori merito primus debetur locus, maxima enim adversus fratres Saxones ubiquitarios et privatim et publice sustinet certamina, mascoleque contra eos sanam defendit doctrinam. Is inter alia ad me scribit: Qaeso V.R.C. [Vestra reverenda Caritas?] non gravetur, si qua valet, qua plurimum valere existimo apud clarissimum dominum Pareum gratia, exarare scedam intercessoriam nomine meo, ut et me et filium meum comitemque ejus, sibi de meliori nota commendatos habeat. Miror, quare suum nobis usque adeo invidet lumen, nostrisque Transylvanis Saxonibus tam duros se in primo aditu exhibuerit, quo sane facto multum terroris incussum sciat iis, qui hos brevi in magna frequentia secuti fuissent etc. Agnoscat igitur Reverenda Vestra Pietas illos quoque viva ecclesiae Christi membra, et quibuscunque poterit modis, prosit et faveat iis. Aeternus Deus, pater domini nostri Jesu Christi vitam venerendae Vestrae Paternitatis diutius ad ecclesiae suae, discen-tiumque emolumentum clementer prorogare, sanctisque laboribus benedicere dignetur. Nos quod nostrum est pro vobis quotidianas apud Deum preces fundere non intermittimus. Saluto officiose clarissima Academiae vestrae lumina, praesertim dominos doctores Theologiae et pastores ecclesiae symmistas in Christo honorandos.

Dabam Alba Transylvaniae 28. Januarii anni jam currentis 1618.

Post scripta: Si ad maternam prosapiam tempus me excurrere sineret, luculenter demonstrare possem Suam Celsitudinem eatenus quoque ex illustri oriundam esse familia. Nam Kornisiorum familia, ex qua avia Suae Celsitudinis originem duxit, antiquissima omnium et praeclarissima est, utpote quae ad Tivatalum usque ascendit, qui Tivatalus (Scyticum adhuc est nomen) Scudorum,⁹ seu Scytarum in prima ex Pannonia emigratione in Transylvanibus Alpibus remansorum (quos nunc vulgo Szekelios seu Siculos vocamus) antecessor et supremus capitaneus fuit, qui contra quosvis hostes gentis suae reliquias potenter defendit et per Alpium anfractus ac recessus conservavit, quae loca ad hoc usque tempus obtinent ac inhabitant eandem dignitatis ac praeminentiae gradum posterius quoque ejus, Kornisii nempe, consecuti sunt, nam per successionem semper generalem capitaneatum inter Siculos obtinuerunt. Sed hoc ipso sermonem meum concludo, praelustrem eum esse magis quam ullum unquam, meritoque dignis extolli laudibus, quem et generis nobilitas, et insignium virtutum decus simul ad principatus dignitatem evehit.

Haec mihi, venerande Domine Parée, exciderunt, quae post scripta notare placuit, ne penitus de materna familia reverenda Vestra Paternitas sit ignara.

Iterum valeat diutissime:

Reverendam vestram Paternitatem observanter colens Johannes Dayka Keseriuus, aulicus illustrissimi principis Transylvaniae Concionator.

Admodum reverendo et erudito viro Johanni Dayka Keservino, ecclesiae Albensis pastori, nec non caeterarum totius Transylvaniae superattendenti dignissimo, domino et amico plurimum honorando!

Salutem et gratiam a Domino precatur David Pareus.

Decennium abiit, quando collegiorum theologicorum decuriam unam, decennalem laborem antistibus ecclesiarum reformatarum Ungariae vestrae dominis et fratribus meis honorandis dicatam evulgavi, ea maxime causa, ut qui privatim profuerunt paucis, publice omnium servirent utilitati.

Nunc collegiorum enneadem eadem ductus causa luci committere sub nomine tuo, Keservine admodum reverende, volui, quae succinctam variamque locorum sacrae theologiae explicationem continet, cumprimis etiam eorum, ex quorum ignorance vel neglectu infelices illae controversiae, quae ecclesias evangelicas hodie exercent, originem traxerunt, de providentia inquam Dei et de foedere eius cum ecclesia. De providentia enim Dei quoniam ex humana potius philosophia et ingenio, quam ex perpetua Scripturae sacrae historia et testimonio plerisque sapere libuit, hinc controversiae de praedestinatione de gratia et libero arbitrio, de perseverantia, similesque aliae exortae sunt, quibus tamen non difficile foret modum finemque invenire, siquidem omnes cogitarent serio, quid sit Deum esse Deum non hominem, et ratas haberent intelligerentque Scripturas testantes: „Nota esse Deo ab aeterno omnia opera sua” (Act. 15.18.) „Et passerem non cadere in terram, vel capillum de capite nostro, absque nutu Patris coelestis.” (Matt. 10.39.) „Et Deum omnia operatum esse propter semetipsum et impium ad diem malum.” (Prov. 16.4.) Et Deum formare atque inclinare corda hominum, etiam regum ad quodcunque vult. (Psal. 33.15., Prov. 21.1.) „Nec esse denique iniustitiam apud Deum.” (Rom. 9.14.) etc. Pariter ignoratio vel neglectus articuli de foedere Dei infelix dissidium de sacramentis, de eucharistia, deque ubi ubi carnis Christi etc. ecclesiis peperit. Nisi enim doctrina de foedere Dei, seu stipulatione mutua Dei et ecclesiae de salute gratis danda et accipienda per Christum, et de signis sacramentalibus ad stipulationem hanc obsignandam in utroque testamento a Deo ecclesiae datis in papatu sepulta iacuisset, hodieque in plerisque evangelicorum ecclesiis et scholis sepulta jaceret, nunquam sacramenta in miracula vel idola conversa, nunquam eucharistia absurdis fideique Christianae repugnantibus opinionibus depravata, nunquam etiam adulterina sacramenta ecclesiae obtrusa fuissent. De quibus tamen consecrariis vel quasi inter sanos theologos facile etiam transigi posset, siquidem de duobus illis principiis convenirent omnes sicut oportuit.

Variam earundem materiarum repetitionem, quod attinet, non ea pertinebit ad lectorum taedium, sed ad discentium delectum, facilioremque obscuriorum intellectum, ut prius etiam scripsi. Ut enim hospes convivis diversis easdem dapes varie apparatus proponit sine fastidio, ita se habet scholastica docendi ratio, ut

varie in orbem vertenda iterandaque, auditoribus diversis sint disciplinarum gymnasmata, donec absoluta fiat *εγκυκλοπαιδεια*.

Etsi autem enneas isthaec potiore parte etiam nationi vestrae debeatur, quippe quae plurimorum alumnorum suorum nomina studiaque academica cum voluptate fructuque inde recognoscet. Tuo tamen nomini, Keservine, ut totam consecrarem, fecit singularis illa inter nos jam olim, cum Athenis nostris viveres, contracta familiaritas, iucundissima deinceps literarum de variis Ungariae vestrae casibus communicatione firmata, quando Varadiensi ecclesiae, una cum antiquo meo Stephano Decio, districtus Varadiensis seniore dignissimo, ministeria fidelissima paestares, quibus tu quidem serenissimi principis vestri favorem gratiamque adeo demeruisti propitiam, ut Albae Juliae sacris aulicis praefici, mox etiam ad generalem ecclesiarum reformatarum Transsylvaniae *επισκοπῶν* evehi dignus iudicatus fueris. Tu, ut Serenitas Sua Albense gymnasium regia magnificentia erigeret, alumnos musarum plurimos in eodem bonis literis, veraeque pietatis studiis informandos liberaliter sustentaret, exque his aliquot uberius culturae gratia ad has Athenas nostras, aliasque Germaniae academias quotannis ablegaret, cum primis curasti, et curare non cessas. Te consultore potissimum illustrissima Sua Celsitudo nepotem unice sibi charissimum, illustrem dominum Stephanum Bethlen juniorem comitem de Iktar etc. curae et sollicitudini nostrae gratiosissime commendatum, anno superiore in academiam nostram ablegavit, ut peritia linguarum simul et disciplinis honestioribus, moribusque cultioribus apprime imbutus, peregrinatione Germanica Gallicaque feliciter peracta olim genti Hungariae maiori emolumento, cum primis familiae Bethlemicae decori et ornamento esse possit, exemplo sane, uti scripsisti, magnatibus Transsylvanis non multum consueto, quippe Marti potius, quam Palladis natis deditisque. Et hactenus quidem ille, cum bono Deo, academiae, omnibusque nobis charissimus civis, generosa indole, virtuteque flos elegantissimus apud nos vivit, valet, crescit, proficitque cum aetate statura, et in bonarum literarum et pietatis studiis feliciter adeo, ut non semel, sed iterum iterumque latine perorando, disserendoque publice in theologorum et iureconsultorum scholis tyrocinia ingenii diligentiaeque laudatissima deposuerit.

Verum enimvero quid non facit livor et invidia? Scilicet princeps Transsylvaniae, Bethlen Gábor (prout Momus quidam typographicam tubam nuper mendacissime inflavit) „agnatum suum sub praetextu studiorum, clandestinae correspondentiae obsidem, in fraudem pacis publicae huc ablegavit adiunctis ei suis primae notae servitoribus. Isque nunc arduis adhibetur tractatibus, atque etiam ad nuperae electionis et coronationis imperatoriae negotium, cui ex aurea bulla ne principibus quidem imperii sese immiscere fas est, Francofurti admissus fuit etc.” (Türkisch Post und Wechterhorn pag. 22.) O calumnias nefarias, in illustrissimae academiae nostrae infamiam, serenissimorumque principum ac regum iniuriam impudenter conflatas! Audi, Mome, de causa missionis deque adiunctis generoso puero, ipsius serenissimi principis ad me verba perscripta 21. Junii 1618.² „Deinde Vestrae reverendae Dominationi etc. intimare volumus etc. velle nos fratrunculum nostrum comitem Stephanum Bethlen, ex fratre germano eius-

dem nominis nepotem nunc annos duodecim agentem pro linguarum peritia simul etiam liberalium studiorum incremento in academiam Suae Serenitatis Heidelbergensem quam primum promovere. Cui pro tenella ipsius aetate, cum de tali aliquo paedagogo, qui viarum regionum tantaeque peregrinationis ab experientia dux et author esse valeat, simul etiam ad educationem doctrina et moribus dignus aptusque pro voto expectationeque nostra reperiatur, providendum sit. Vbi prius absque ullo (quod nos suspicari equidem non possumus) et quidem lethali obstaculo, consilium tam Suae Serenitatis, quam suum proprium nostro huic proposito suffragari collegerit, ex duobus nunc ibidem studentibus alumnis nostris Casparem Boythium, vel uter vestrae reverendae Dominationi magis placuerit, cum certa animi voluntatisque aequae serenissimi principis ac vestrae reverendae dominationis declaratione, ad nos sine ulla librorum aliarumque suppellectilium sarcina redire iubeat. Quem ubi salvum sospitemque receperimus, in transmissione fratrunculi una cum paedagogo, curam quanto possumus diligentiores adhibebimus." Et postea 9. Mart. 1619.³ Quantum vero ad animi ingenii-que cultum attinet, quae praecipua tantae peregrinationis causa est, Vestrae Reverendae Dominationi curae et sollicitudini ita commendatum esse cupimus, ut isthaec fratrunculi nostri peregrinatio ipsi ac toti familiae nostrae Bethlenianae decori ornamentoque, genti Hungaricae emolumento publico, omnibus autem praeceptoribus ac praecipue vestrae reverendae Dominationi laudi sempiternae cedat ac futura sit." Quis hinc ingenuum et laudabile serenissimi principis propositum non agnoscat? Quid fraudis in duobus paedagogis, alumnis sacrae theologiae studiosis, ex academia nostra evocatis, rerum politicarum iuxta atque idiomatis nostri ignaris, vel ipsa calumnia comminisci possit? Et quibus, quaeso, arduis tractatibus vel hi paedagogi, vel generosus puer duodecennis adhiberetur? Ut ne autem dicam, Mome, qui sint illi ardui tractatus? Sunt studia privata catechetica, grammatica, Teutonica, sunt publica orationum et disputationum exercitia, sunt aulica prandia, ad quem quandoque honoris causa invitatur, sunt venationum ludi, quibus nonnunquam a serenissimo principe gubernatore recreationis ergo adhibetur. Francofurti, quo ad visendum imperialium comitiorum sollennitatem ante electionem et coronationem se contulerat, non ad negotia adhibitus ulla, sed ad oscula manuum caesaris postea electi admissus fuit. Indeque ad academiam Mauritianam Hassiae lustrandam perrexit. Quid, quod nunc in procinctu est, aliam insuper academiam Germaniae invisere. Num vero hoc etiam Momus criminabitur quod non musarum alumnum, sed correspondentiae clandestinae obsidem habuerint? Facessant tam putidae sycophantiae! Quae te, reverendissime Keservine, non ignorare volui, ne si forte rumore hausisti aliunde aevi nostri mireris proterviam, quando nihil tam recte suscipias, quod non carpat mordeatque invidia. Qui qualesque sint Theones isti intelligis, cum nulla non terra turbulentissimo hoc tempore talium sit feracissima. Verum soletur nos Servatoris dictum. „Beati eritis cum convitiati fuerint vobis, et persecuti fuerint et dixerint quidvis mali adversus vos mentientes propter me." Tu vero studium hoc in te meum in bonam partem accipe, Parei senis perpetuum tibi futurum *μνημοσυνον*. Ego satur dierum nihil nisi ad Dominum migrare in pace desidero, et in horas ex-

specto. Eundem toto pectore comprecans, ut decumanos fluctus, quibus omnes pene Christiani orbis cardines miserabiliter nunc concuti cum horrore videmus, potenti dextera sua clementer componat, servetque sibi in terris veram ecclesiam, a qua secundum verbum suum recte colatur et invocetur. Tibi vero et sanctissimis laboribus tuis uberrime benedicat. Amen.

Heidelbergae XVI. Augusti precibus et jejuniis totius Palatinatus solenni CI I C XX.

Jegyzetek

1. Pareusnak 1617. június 14-én (18. Kalend. Julias) Bethlenhez írt levelét lásd e gyűjteményben. A Keserűihez ezzel egyidőben küldött levél ismeretlen előttünk.
2. Heilbronnban 1617. április 10. – május 6. között a protestáns fejedelmek megújították az Uniót. Lásd erről: Moriz Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreissigjährigenkrieges (1555–1648)*, Zweiter Band. Stuttgart, 1895. 423.
3. Lásd Bethlen és Pareus levelezésének harmadik jegyzetét.
4. Bethlen 1618. január 23-án írt Pareusnak levelet, lásd e gyűjteményben. Ebből az következik, hogy december folyamán, miként Keserűi, Bethlen is kapott levelet Pareustól. Pareusnak ezeket a leveleit sajnos azonban nem ismerjük.
5. A Bethlennel bejött török csapatok vezetői Szkender pasa és Sahin Girai tatár kán voltak. A Seritmir nevet nem tudtuk azonosítani, esetleg elírás is lehet semetipsum helyett.
6. Filken (Fölken) Bartholomaeus 1617. augusztus 28-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Valószínűleg azonos személy az 1653-ban elhunyt Bartholomaeus Filkeni nevű segesvári lelkésszel, akinek azonos nevű fia már szilárd evangélikusként a wittenbergi egyetemet látogatta. Lásd Joseph Trausch–Friedrich Schuller, *Schriftsteller-Lexikon...* Kronstadt–Hermannstadt, 1868–1902. I. 307.
7. 1619. augusztus 28-án választották császárrá II. Ferdinándot, szeptember 19-én volt a koronázás. Az idézett kiadvány: *Türkisches Post und Wechterhorn, an Kayser, Könige, Chur- und Fürsten, Stände und Städte des H. Röm. Reichs Teuscher Nation, auch alle andere Potentaten Christiches Glaubens und Nahmens* o. O. J. (Hubay, 528.) 39. 4. (és nem a 22-ik) lapján olvasható németül a Pareus által idézett vád.
8. A levél teljes szövegét lásd Pareus és Bethlen levelezésében.
9. Lásd 2. jegyzet.

ÖTVÖS PÉTER

ALVINCZI PÉTER LEVELE GEORG REMNEK KASSÁRÓL

1. Elmúlt már harminc esztendeje, hogy Benda Kálmán közzétette Alvinczi Péter történeti följegyzéseit, s egyúttal fölhívta a figyelmet a becses forrást megőrző *Pantaleon kötetre*.¹ A „magyar történet egészére eddigi ismereteinkhez képest aránylag kevés újat hozó”, ám az íróról, „saját helyzetéről és politikai nézeteiről” annál többet eláruló följegyzések mellett ezideig csupán az Alvinczi kezével leírt három Illésházy ima *magyar fordítását* ismerhetjük még a kötetből.² Semmiképpen nem tűnik azonban érdektelennek a főleg Alvinczitől származó többi bejegyzés, másolat és emlékeztető tüzetesebb vizsgálata sem: a történeti jegyzések után egy asztrológiai magyarázat másolata áll 15 lapon *ex anno currente 1609 insignitum, in Silesia captum*, majd ezután, 1607-től, a politikai élet főbb tisztségviselőinek címtárát kezdi el, s folytatja I. Rákóczi György koráig. Itt az utolsó bejegyzések írásképe kétségtelenül arra vall, hogy *időközben* bemásolhatta az imádságokat is a címtárnak mindössze öt lapot hagyva, amit aztán egyre sűrűbb írással teljesen ki is tölt.³ Az imádságok után az utolsó lap rectójára egy levélfogalmazvány került a terjedelmi határookra vigyázó igen apró betűkkel, kétségtelenül Alvinczi Péter kezétől.⁴ Ez a fogalmazvány, amelynek missilis változatáról mindezt ideig sincs adatunk, mind a feladó (Alvinczi Péter), mind a címzett (Georg Rem), illetve a korabeli vallási és művelődési viszonyok alaposabb fölmérésére vállalkozó kutatóinak figyelmét elkerülte.

2. Tulajdonképpen mindössze ennyi az, ami bizonyosan megállapítható. A továbbiakban egy eddig ismeretlen (számon nem tartott) tudóskapcsolat csak bizonytalanul rajzolható meg az előkerült levélfogalmazvány alapján, ám bízom benne, hogy a most nyert adatok később megtalálhatják helyüket.

2.1. (*A feladó*) Bár a korszerű, igazán elfogulatlan Alvinczi-képet még nélkülöznünk kell, használható, levéltári forrásokra is támaszkodó földolgozások és adatközlések egyaránt hallgatnak a németországi tudományossághoz való kapcsolatáról.⁵ Tudjuk, hogy Wittenbergben majd Heidelbergben is volt diák, természetesen ismerjük Pareus lelkesült dicséretét,⁶ ám kassai működésének idejéből közvetlenül nem tudtuk dokumentálni németországi tájékozódását, legkevésbé a kor kétségtelenül nagy tekintélyű, a kortárs hazai irodalomban is bőven emlegetett tudós hivatalnokával, Georg Rimmel való levélváltását.

2.2. (*A címzett*) Tulajdonképpen nem meglepő s nem is váratlan, hogy „az névezetes Dominus Georgius Remus... az ki az Magyar fiaknak sokat szolgált és szolgál míg él”⁷ a kassai magyar pappal is levelezésben állott. Rem doktor kiterjedt és nagyon intenzív (a politikai viszonyokkal *elsősorú* számoló) kelet-európai kapcsolatairól, az altdorfi iskoláért (1623-tól egyetemért) kifejtett buz-

gólkodásáról jól orientáló, gazdag, és viszonylag modern irodalom áll rendelkezésünkre, amelynek legfőbb tanulságai immár – elsősorban a Szenci Molnár Albertre vonatkozó kutatások kapcsán – a hazai tudományosságba is bekerültek.⁸ Nem meglepő tehát, hogy a kor nevezetes tudósaival, politikusaival, a protestáns egyházak vezető személyiségeivel kapcsolatot tartó, az iskoláért és tanulóíért buzgón fáradozó Remmel Alvinczi Péter is levelezett, mindössze az okozott némi lelkesedést, hogy kapcsolatukat immár dokumentálni is tudjuk.

2.3. (*A levél*) A tanulságok között mindenek előtt ismételni kell az eddigi fejtegetés eredményét: Alvinczi Péter előkerült levélfogalmazványa egy tartósabb levélváltás nyilvánvaló bizonyítéka is. Ezzel szoros összefüggésben érdekes másodsorra az, hogy Alvinczi a nevezetes Rem segítségét, tanácsát és szíves támogatását kérte a németországi akadémiákra küldött ifjak ügyében, ami nem elsősorban Rem, de éppen Alvinczi patrónusi tevékenységét minősíti, s ezzel eddigi ismereteinket bővíti. Kassa város jegyzőkönyveiből tudtuk, hogy „Alvinczy Péter uram supplicál”, sőt, gyakorta „szörnyen sollicitál” a külföldön tanuló vagy „oda kimenő” diákok támogatása ügyében, s a tanács, (megjegyezve ugyan, ha a diák „az város alumnusa akar lenni, irjon ide”) többször enged Alvinczi kérésének. Úgy tűnik azonban, hogy a tanács minden esetben csak a magyar papra tekint, az iskolázás nem az ő hírével történt: „azt jól tudjuk, hogy mit gondoljunk Alvinczi uramról, nem leszen azért, hogy többé ne busitsen bennünket, adjunk 100 aranyat ilyen conditioval, hogy az deák obligálja magát, hogy jövendőben, ha szolgálatja kívántatik, mindeneken kívül városunknak szolgálni tartozik”.⁹ E jegyzőkönyvekből ismerhetünk neveket is, útirányokat is, amelyek kiegészíthetők Szenci Molnár Albert levelezésének egyébként e szempontból nem túlságosan bő adataival. Az altdorfi matrikulában viszont (amelyet e levél nyomán föltétlenül át kellett vizsgálni) nem találhattunk olyan diákot, akit Alvinczi és Rem patrónusi tevékenységével nyilvánvaló kapcsolatba lehetett volna hozni. Arra kell inkább gondolnunk, hogy a levélben említett ifjak, Rem segítségére is számítva ugyan, nem Altdorfba, hanem más „német akadémiákra” indultak.

A levél harmadik, s talán az eddigieket is felülmúló tanulsága a *Bocatius utalás*. Csonka Ferenc az *Olympias carceraria* első kiadásához írott utószavában, ahol rendkívül biztosan rajzolja fel Bocatius életrajza mellett műveinek utóéletét, az *Olympias* kapcsán megállapítja, hogy „Bocatius ezt a munkáját nem nyomtatta ki”.¹⁰ Kijelentését aprólékos vizsgálat előzi meg, mely szerint e rejtélyes sorsú munkát Bocatius maga is csak egyszer említi Szenci Molnár Alberthez 1611. november 12-én írott levelében,¹¹ „kortársai sem tudtak róla”,¹² s a végső eredmény után újra, most már az utókort is bekapcsolva hangsúlyozza: „Ezért van körülötte százötven évig a csend, ezért nem látott soha senki egyetlen példányt sem belőle, de még csak nem is hallottak felőle”.¹³ Nem biztos, hogy gazdag, de mindenképpen figyelemre méltó tanulsága Alvinczi levelének, hogy 1612 nyarán a *közeli megjelenésről* tudósítja Remet, aki – ha a levelet megkapta – ezt szélesebb körben is ismertté tehetette. Egyelőre csupán találgatni tudunk, melyik lehetett az a *valószínűleg* Alvinczi által szerzett *valószínűleg* nyomtatott kötet (Codex meus

vernacula lingua scriptus est). Mindössze annyi bizonyos, hogy saját írói tevékenysége kapcsán is fontosnak tartotta a német tudósok figyelmét.

A többi hivatkozás esetében sem lehetünk egészen bizonytalanok: jóllehet a levélben szereplő patrónus tevékenységéről még nincsenek kielégítő adataink, a *Tölczei család* jól ismert a hazai művelődés- és irodalomtörténetben.¹⁴ Ennél sokkal többet tudunk a kassai *másik* koszorús költőről, *Georgius Fabricius Secundus*ról, akit önálló kiadványa, ill. gyűjteményes kötetekben való szereplése révén a magyar irodalom története is számon tart.¹⁵ Alvinczival e kiadványok terén is gyümölcsöző kapcsolatban állhatott, hiszen kötetéhez a kassai magyar pap üdvözlőverset írt, s ezen kívül még két gyűjteményes kötetben szerepelnek együtt.¹⁶ Bizonyára őreá is vonatkozik, amit Alvinczi Péter később Bussaeus német prédikátorral való híres-hírhedt vitájában mond a kassai tanács előtt: „vagyon immár Isten segítségéből közel 16 esztendeje, hogy én ebben a szent gyülekezetben tanítok és mindenkor szép correspondentiát tartván az német nationál, minden discordiát távoztattam”.¹⁷

3. E közölni kívánt levél tanulságai, tudom, nem igazán kimunkáltak, ám remélem, hogy ez újonnan előkerült dokumentummal mégis tisztelettel köszönhetem a tudós kapcsolatokra, a hazai és külföldi iskolázásra, differenciálódó értelmiségünk összetételére és fejlődésére oly érzékenyen figyelő *Keserű Bálintot*.

Alvinczi Péter Georg Remhez
Kassa, 1612. július 2.

Norimbergam ad D[ominum] Georgium Remum

Binas a te, vir doctissime, plane eiusdem argumenti, brevi interiecto tempore, accepi literas, utraq[ue] mirae humanitatis, ac singularis erga gentem nostram benevolentiae plenas. Ego sane, ut ingenue quod factum est dicam, eas non sine rubore legi, nostrum enim, me ipso iudice, fuerat, tantam tanti viri promptitudinem, multa gratiarum actione excipere. Accessit nimia auctoritatis meae depraedicatio, quam ego in me nullam (*áthúзва*: aut exiguum) esse sentio: sed hoc factum procul dubio est, nostrorum immodica commendatione, quod tamen ipsis vitio vertere omnimodo nec debeo nec possum. Dum enim hoc unum fideliter urgeo, ne exiguum talentum divinitus mihi concreditum usura careat, neq[ue] turpis ingratus erga de me benemeritos merito dici possim, ac deniq[ue] cum hoc sit mihi singulari studio, ut iuventus nostra successive Germanicas Academias iucundissima Musarum castra salutet, ut degustato illic fonte sapientiae, utilem postmodum Ecclesiae Dei et Reipub[licae] nostrae, inter tot periclitationes nutanti, operam navare possit. Negligo si quam mihi coram meis indulsit Deus gratiam. Dum inquam haec aut potius aliquam horum umbram in me ob-

servarunt, ita animis ipsorum insedit, ut non nisi optime de me loquantur. Bene est, recolligo me et laudem laudatissimi viri ita amplector, ut spei de me conceptae aliqua ex parte respondere possim. Nunc quidem tibi, vir doctissime, qui nostros humaniter amplecti, consilio insuper et opera promovere dignaris, ac quod fecisti, sponte adhuc te facturum polliceris, si parem gratiam referre non possumus, est qui rependat in coelis Deus, cuius clementissime protectioni iugiter fuis precibus vos commendare non desino. Patronus Tölczeky pensum naturae solvit, num ab haeredibus aliquid adhuc extorquere possim, dubium est, experiar tamen, et si quid obtinero, mature per vos eum scire faciam. Olympias doctissimi domini Bocatii, qui vos resalutat, necdum prodiit, erit porro mihi curae, ut mature accipiatis. Codex meus vernacula lingua scriptus est, misi tamen, ut librariam supellectilem vestram, credo satis instructam, numero si non valore augeat. Vale vir clarissime, et communi nostrorum omnium a vobis saluatorum nomine, Salve. Salvare te, vir R[everen]dissimus d[ominus] Georgius Fabricius Secundus, Ecclesiae nostrae Germanicae pastor et inspector, frater et cooperarius meus charissimus, alias Poeta Caesaris animitus cupit. Iterum vale et nostrorum illic ut cepisti, optatissimum esto asylum.

Cass[ovia]e 2. Julii A DeVs sIt nobIsCVM.

P. A.

A levél magyar fordítása:

Nürnbergbe Georg Remhez

Tudós férfiú, röviddel egymás után két azonos témájú levelet kaptam tőled, melyek bőségesen példázták csodálatraméltó műveltségedet, s nemzetem iránti kitüntető jóindulatodat. Ezeket én, őszintén szólva, nem minden pirulás nélkül olvastam, hiszen – véleményem szerint – az ily kiváló férfiúnak e készségességét mély hálával tartozunk fogadni. Hozzájárul még ehhez a személyemet illető túlzott dicséret, amelyre – úgy érzem – méltatlan vagyok. Kétségtelen, hogy mindez a mieink szerfölötti kedvességének a következménye, azonban mégsem tudom teljes mértékben az ő vétkükként felróni. Hiszen csupán azon fáradozom – mivel nem akarom, hogy az Istentől nekem juttatott kicsiny tehetség haszon nélkül való legyen, és nem akarok a jóakaróimmal szemben rút módon hálátlannak bizonyulni, s mert ez a fő törekvésem –, hogy ifjúságunk szakadatlanul látogassa a német egyetemeket, a Múzsák kedves seregét, és miután ott belekóstoltak a bölcsesség forrásába, hasznára legyenek Isten egyházának, s híven szolgálják számtalan veszedelem között hánykódó országunkat. Nem arra számítottok, hogy Isten ezért kegyelmében részesít honfitársaim színe előtt. Ha azonban ezeket,

vagy legalább ezeknek halovány képét őrzik meg emlékezetükben rólam, akkor úgy lelkükbe ivódik, hogy csak dicsérhetnek engem. Jól van, erőt gyűjtök, és a tiszteletreméltó férfiú dicséretét úgy fogadom, hogy legalább részben meg tudjak felelni irántam tanusított bizalmának. Most pedig, tudós férfiú, aki a mieinket emberséggel fogadtad, és tanácsaiddal méltóztattad tevékenységüket is segíteni, ráadásul mindezt – ígéretedhez híven – önként tetted, ha nem is tudunk méltóképpen köszönetet mondani neked, van a mennyben, aki ezt megtegye, Isten, hogy kegyesen oltalmában részesítsen téged, – gyakran imádkozom hozzá. A patrónus Tölczeky elhunyt. Bizonytalan, hogy örököseitől ki tudok-e csikarni valamit; meg fogom próbálni, és az eredményről idejében értesítelek benneteket. A tudós Bocatius úr üdvözlö titeket, Olympiasa még nem jelent meg, de gondoskodom róla, hogy időben megkapjátok majd. Magyar nyelven írott könyvem elküldöm nektek, hogy könyvtáratokat, amely minden bizonnyal jól felszerelt, ha értékben nem is tudja, számában mégis gyarapítsa. Ég veled, dicső férfiú! Mindazok nevében üdvözöllek, akiket ti is köszöntöttetek. Üdvözlö téged főtisztelendő Georgius Fabricius Secundus úr, német egyházunk pásztorja és felügyelője, kedves testvérem és munkatársam, lelkes császári költő. Még egyszer Isten veled, és légy ott a mieink menedéke, mint ahogyan eddig is az voltál!

Kassa, 1612. július 2.

Legyen Isten velünk! P. A.

(Lázár István Dávid fordítása)

Jegyzetek

1. Benda Kálmán, *Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései 1598–1622.* in *Ráday Gyűjtemény Évkönyve.* 1955. Bp., 1956. 5–26. V.ö.: Candidus Pantaleon, *Tabulae chronologicae, continentes seriem annorum mvndi et brevem annotationem, tanquam indicem praecipvarvm personarum et rerum memorabilium, ab initio mundi vsqve ad praesentem annum 1596 Christi concinnatae.* Argentinae, 1597. Ráday Könyvtár Budapest, O. 3810. Pantaleon, a zweibrückeni lelkész nem ismeretlen a hazai irodalomban, v.ö.: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Kiadta: Dézsi Lajos, Bp., 1898. 25–26., ill. 174.
2. Segesváry Viktor, *Illésházy István három könyörgése.* in *Református Egyház,* 1954. április 15. (VI. évf. 8.) 13-15.
3. V.ö. Pantaleon, *i. m.* 64, 65, 66. számokat kapott (eredetileg üres) lapjainak r-v. oldalait.
4. *Norimbergam ad D. Georgium Remum.* Kassa, 1612. július 2. Levélfogalmazvány vagy másolat. Pantaleon, *i. m.* 67r.

5. V.ö. Révész Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért 1550–1650*. Bp., 1894.; Imre Sándor, *Alvinczi Péter kassai magyar pap élete*. Hódmezővásárhely, 1898.; Kemény Lajos, *Alvinczi Péter életéhez*. in *ItK* 1904. 112–119, 234–246, 364–367, 490–500.; Kemény Lajos, *Alvinczi Péter életéhez*. in *ItK* 1907. 243–248.; Kemény Lajos, *Alvinczi Péter életéhez*. in *ItK* 1910. 102–106., 1911. 366–369.; *Herepei János cikkei. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*. Bp–Szeged, 1965.; Benda Kálmán, *i. m.* 1956.
6. Általában sokszor idézik: „Hiszem, hogy nem felejtetted még el, mennyit vártam tőled, mikor tíz évvel ezelőtt műzsánk seregében voltál honfitársaidal. Én annál kevésbé felejttem el, mert reményemet betöltötted, sőt, felültáld.” V.ö. Imre Sándor, *i. m.* 1898. 39.; V.ö. RMK III. 1095.
7. *Szepsi Csombor Márton összes művei*. Sajtó alá rendezte: Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Bp., 1968. 266. Egy későbbi hely kapcsán Kovács Sándor Iván joggal vonja kétségbe, hogy Csombor Márton találkozott is Rimmel. V.ö. *i. m.* 41, 42.
8. Legújabban Kovács József László ad a külföldi szakirodalomra is támaszkodó jó összefoglalást az altdorfi akadémiáról, tanáiról, ill. Georg Rem tevékenységéről: Kovács József László, *Szenci Molnár Albert Altdorfban*. in *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 4. Szeged, 1978. 255–262. Az általa is használt legfontosabb irodalom: Heinrich Kunstmann, *Die Nürnberger Universität Altdorf und Böhmen*. Köln-Graz, 1963.; *Die Matrikel der Universität Altdorf*. ed.: Elias Steinmeyer, Würzburg, 1912. I-II.; ld. még: Zsindely Endre, *Szenci Molnár Albert levelei Ludwig Luciushoz (1607–1610)*. in *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, *i. m.* 269–282.
9. Kemény Lajos, *i. m.* 1904. 112, 113., ill. 238.
10. Bocatius János, *Öt év börtönben (1606–1610)*. Fordította, a jegyzeteket összeállította és az utószót írta Csonka Ferenc. Bp., 1985. 231.
11. Csonka Ferenc, *i. m.* 195. 201, 230, 231. ill. *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai...* 375–376. CCXXXVII. levél.
12. Csonka Ferenc, *i. m.* 1985. 201.
13. Csonka Ferenc, *i. m.* 1985. 231.
14. V.ö. RMNy 1393:10b. RMKT XVII/8. 308, 589., ill. Herepei János cikkei *i. m.* 1965. 105, 477.
15. RMNy 1015. 1016. 1029/111/. 1030. 1032/10/. 1068. 1087/1/. 1110. A *secundus* megkülönböztetést a II. Miksa által császári költővé koronázott nagyhírű chemnitzi Georgius Fabricius (1516–1571) után kapta.
16. V.ö. RMNy 1015., 1029/112/. és 1032/16, 32/.
17. Kemény Lajos, *i. m.* 1904. 235.

KULCSÁR PÉTER

KAPORNAI PÉTER LEVELE ANDRÉ RIVETHEZ

Salutem et rerum V. C. foelicem successum et eventum, fontem illum inexhaustum quorumvis bonorum cordicitus precatur.

Memoria humana, praesertim variis curis et distractionibus circumsepta, V. Clarissime, turbatur adeo, ut res sibi fideliter concreditas minus prompte justo ac debito, si quando exigantur, depromat. Id fere nuper mihi Leidae Anglicanum iter praemeditanti accidit; cogitabundus enim sub dubio, essem nec ne suscepturus praetactum iter, prorsum oblitus sum literarum Domini Davidis Origani mathematici (ut V. C. novit) per totam fere Europam celeberrimi ad nepotem suum Joannem Origanum p[ro] t[empore] Leidae mathematica sua studia gnaviter continuantem missarum. Has literas Flissingae nuper animadverti, quas nolo mecum in Angliam transferre, ne forte juvenis jam praenotatus detrimenti quid ex longiori mora contrahat; quia potius ad T. Claritatem fideliter remitto rogans et exorans, ut prima quavis occasione notus juvenis earum fiat compos, si non alia ratione, per Dominum Snellium tamen professorem vestrum matheseos experientissimum (cum quo dubio procul dictus juvenis frequentiore habet conversationem), certo certius juvenem toties indigitatum citra laborem in[qu]irere poterit. Quod reliquum est, literas quoque Domini Andreae Szöledi popularis nostri carissimi, qui p[ro] t[empore] degit in Academia vestra celeberrima, T. C. sodes exhibeat. Dabimus operam, ut laboris V. C. non omnino suo tempore simus immemores.

Vale, Vir Optime, belle una cum tuis C. collegis et domesticis lectissimis.

Petrus Tornatoris Kapornai
Ungarus deproperabat Flissingae,
Aprilis 24. d. juxta fastos
novos, Anno D. 1626.

Kivül: Clarissimo ac celeberrimo theologiae in Academia Leidensi professori publico, Domino Andreae Riveto, domino nobis benivolo etc.

(Leiden, Egyetemi Könyvtár, BPL 293 II.)

(Leidenben, azon töprengvén, utazzék-e Angliába, gondjai közepette elfelejtette átadni David Origanus matematikusnak unokaöccséhez, a Leidenben matematikát tanuló Joannes Origanushoz küldött és rábízott levelét. Ez csak itt,

Flissingában, Anglia felé menet jutott az eszébe. Nem akarja, hogy a küldemény késedelmet szenvedjen, ezért kéri Rivetust, juttassa el azt a címzettnek, ha más úton nem, Snellius matematikaprofesszor révén, aki az ifjúval gyakran találkozik. Egyben adja át földijének, Szőledi Andrásnak a levelét is, aki jelenleg a leideni akadémián időzik.)

Kapornai Péter neve tehát angliai peregrinusainak, Szőledi Andrásé leideni tanulóink lajstromát bővíti egy-egy tétellel. Kapornai Tornatoris (Esztergályos) Péter életútjának főbb adatait egymástól függetlenül, de egészen egybevágóan összeszedte Zoványi (*Lexikon* 293.) és Herepei (*Adattár* I. 267.) Eszerint 1603-ban született, és azon ifjak közé tartozott, akik Bethlen Gábor alumnusaként indultak külföldi egyetemekre. 1623 nyarán az Odera menti Frankfurtba, 1625. április 10-én Franekerbe iratkozik be, ahol október 1-én disputál. 1626. június 21-én Leidenben anyakönyveztetí magát. 1628. február 19-én még itt találjuk. 1629. augusztus 26-án Budán keresztül Kolozsvárra érkezik, és innen indul tovább a fejedelemhez egy német professzor társaságában. Ez Herepei feltételezése szerint akár Alsted is lehet, aki tehát az ő kalauzolásával utazhatott német földről Erdélybe. 1633-ban magyar rektor Gyulafehérvárott, 1634-ben beáll valahová lelkésznek. Utoljára Alvincen lelkészkedik, ott van még 1640-ben is, aztán eltűnik a szemünk elől.

A fenti levél alapján peregrinációjának térképét kissé sűrűbbre rajzolhatjuk. A levél keltét közvetlenül megelőző napokban tehát Leidenben járt, oda pedig Frankfurtból érkezett. David Origanus ugyanis Frankfurtban tanította a matematikát. Akármilyen feledékeny volt is Kapornai Péter, az már mégsem valószínű, hogy a frankfurti levelet harmadik esztendeje hordozta volna a zsebében. Franekerből tehát először visszament Frankfurtba, onnan ment valamikor 1626 áprilisában első ízben Leidenbe, majd továbbutazott Anglia felé. Vlissingen (a Nyugati-Schelde torkolatában) az egyik legfrekvenciáltabb átkelőhely volt a csatornán. Angliában néhány hetet tölthetett; éppen két hónap múlva megint Leidenben találkozunk vele, ahová ezúttal be is iratkozik.

Az említett személyek közül André Rivet bemutatása fölösleges. Jól ismert Willebrord Snel van Roijen is, aki nem sokkal ezután, 1626. október 30-án meg is halt, és aki 1613-tól működött matematikaprofesszorként Leidenben. Szőledi András leideni időzésére tudtommal más adat nincsen. Éppen ekkortájt, 1626 nyarán iratkozik be ő is Frankfurtba (*Protestáns Szemle* 1889. 187.) Kapornai az ő földijének tartja magát, de hogy ezt szűkebb vagy tágabb értelemben mondja-e, nem tudható. Kempelen (VI. 87.) ismer egy Koczogh alias Szőledi családot Borsod, Nógrád, Szabolcs megyében, amelynek egy András nevű tagja testvéreivel együtt tíz évvel később, 1636-ban nemességet kapott II. Ferdinándtól. A familiának nevet adó Szölled falucska is e környéken feküdt, Encstől néhány kilométerre északra (ma Hernádvécséhez tartozik). De a két András azonossága egyáltalán nem bizonyos.

MONOK ISTVÁN

JOHANNES POLYANDER MAGYAR KAPCSOLATAIHOZ

Johannes Polyander van der Kerhoven (1568 – 1646) nevével gyakorta találkozhatunk a régi magyar művelődéstörténeti szakirodalomban, de ezek az említések szinte kizárólag az RMK III. kötetének adatait ismételik:¹ megemlítik, hogy valaki Polyandernél disputált leydeni tanulmányai közben, vagy azok befejeztével. Ezen kívül csak mint a református orthodoxia ismert képviselője kerül elő, aki még a hosszú-haj viselése ellen is értekezést írt,² vagy mint a *Synopsis purioris theologiae* egyik szerzője, a négy leydeni intranzigens egyike szerepel.³ Mint ilyen egyébként komoly figyelmet érdemel művelődéstörténetünk kutatóitól, vagy a református egyház történetíróitól. Tanításának hazai hatását lemérendő a magyarországi kapcsolataira vonatkozó adatok összegyűjtésével kell kezdenünk. Jelen közleményünkkel ehhez kívánunk több, eddig ismeretlen dokumentum közreadásával, néhány eddig ismert adat pontosításával hozzájárulni.

id. Bethlen István két levele Polyanderhez

1.

1631. május 1. Huszt⁴

Clarissime ac Reverendissime
Vir Domine uti frater mihi plurimum observande.

Sub initia Mensis praeterlapsi Martij allatus est mihi libellus Miscellaneorum tractationum, per Reverendum Dominum Vestrum nomini meo inscriptus, qui cum in Anno 1629 lucem viderit, et post tanti temporis moram ad manus meas pervenerit, id tumultuantium temporum asperitati adscribo (!). Intellexi enim ab Alumnis nostris unum atque alterum exemplar, edito illo, prima statim occasione ad me fuisse transmissum. Verum inter tot gentium concursus, et fatale omnium pene Regnorum bella, nullum mihi reddi potuit. Nam hactenus pro tanta in me Vestra humanitate et benevoli affectus Symbolo gratias agere haud intermissem. Etenim et magni honoris, et insignis benevolentiae argumentum esse duco, quod Reverenda Dominatio Vestra suis lucubrationibus, et opere tam pio, tam ingenioso, nomen meum celebrare et condecorare voluerit.

Tanto autem hoc illustrius amoris specimen in me reperio, quanto minus tantum decus nomini meo arrogare cogitaveram: Non enim me fugit quanti omni

aevo aestimatum sit Doctorum Virorum suffragia promeruisse. Sepulta scilicet hodie jaceret omnis retroactorum seculorum memoria fortium Ducum et Principum gloria oblivionis immersa tenebris sorderet, nisi virorum doctorum labor, literarum monumentis immortalitati consecrasset, et in scriptis eorum veluti speculo hodie nobis suspicienda exhiberetur. Magnas itaque Vestra Reverenda Dominatio pro benevolo affectu, et nunc ago gratias, et quoad vivam, vivet nomen et honos vester apud me, nec etiam externo benevolentiae signaculo id demereri cessabo.

Cum autem non ignorem varia de perturbato patriae nostrae statu dubio rumore ad illas oras perferri, visum est paucis Reverendae Dominationi Vestrae reddere certiorum, quo cardine res nostrae volvantur, et quibus vicissitudinibus post tristia fata Serenissimi Principis et fratris mei immortalis nominis velut in turbido mari jactati sumus.

Quamvis autem narratio hujus rei, et justis temporis spatium requireret, et iustum Epistolae modum excederet, si omnia graphice describere studerem, verum ex praecipuis quaedam perscripsisse, unde origo omnis metamorphoseos potest, sufficere puto.

In primis etiam, ut initia dolorum nostrorum aperiā, Serenissimus Princeps noster, sat nobis et ultra Orbem Europaeum, Virtutum et rerum gestarum eminentia cognitus, Anno 1629. die 18. Novembris placida et Christiana morte, ad coeleste gaudium evocatus est, aetatis suae 49. principatus vero Transilvanici 17. anno. Dico autem placida et quieta morte evocatum, nam circiter duos menses intercute morbo laborans, id praecipue egit et meditatus est, quo pacto Deum pro fragilitatis suae excessibus deprecetur, et fiducia in Salvatorem suum languores corporis ob instantem mortem ingravescentes leniat. Et certe in tanta etiam adversae valetudinis lucta, usque ad extremum spiritum nihil ingenio ejus defuit, et in infirmo corpore mens, et cum pietate conjuncta ratiocinandi facultas, illaesa permansit, adeo ut, dum jam animam ageret et ob dolores, soluta organa loquelam impedirent, accepta papyro, hac pia syngrapha in vernaculo idiomate vitae suae operam clausit: Si Deus pro nobis quis contra nos? Nemo certe.

Tandem inter frequentia suspiria levatis quantum fieri potuit oculis, et nomine Jesu vix ad intellectum submisce invocato, intra undecimam et duodecimam horam diei, meipso debilitatum caput manibus complectente, animam Creatori suo reddidit. Funera ejus solenni et condigna tanto Principe pompa Albae Juliae, loco mortis, in templo majori Anno 1630. die 25. Januarij peracta fuere.

Mortuo igitur Serenissimo principe, statim sub foemineo Imperio omnis status hujus regni inclinare coepit. Aegrotante enim adhuc Principe consilia mutandi status et depositionis, ac exaurationis nostrae, quotquot sub Principe primos Regni honores tenebamus, a quibusdam concivibus nostris diversae religionis ex consensu Serenissimae Principis conclusa fuerant: Scilicet ut mutuatis officialibus et Religio reformari et Principatus ad externos transferri facilius posset. Quae omnia eventus palam testatus est: Nam Serenissima Princeps, inhumato adhuc exsanguis Mariti sui corpore: Juveni cuidam Baroni Stephano Csyaki non contemnendam pecuniae vim clam subministravit, et inscijs me et consiliarijs reg-

ni medio illius Classicum clamari jussit, et militem coegit. Quod dum animadvertissemus, et periculum insigne illinc eminere palam esset licet Suam Serenitatem devote adhortati simus, ne clancularijs ejusmodi consilijs in perniciem nostram qui fuimus intimi mariti sui, fidem et consensum daret, imo (!) militem coactum dimitti juberet, cum satis militum et quidem Exercitationum haberet, qui defuncto Principi ubique fideliter commilitarunt. Omnia quidem praesentibus nobis spondit, sed in eventu longe diversum experti sumus. Tantum enim abfuit, ut militem illum dimitteret, ut ad tempus funeris, Duce Barone illo Stephano Csyaki prope territoria Civitatis Albae Juliae cum apparatu expansis vexillis, in certas stationes distributus sit. Quo intellecto, ne nos in funere occupatos, paratus miles, ad praelium imparatos adoriretur, divina ope et multis vigilijs effugimus, et consilia adversa antevertimus; Anxijs inde et sollicitis nobis; dum Sua Serenitas videret Regnicolas commotos et sua ac suorum consilia per eventum detegi, in successuque frustrari, jamque civili tumultui ex actis suis facem esse subministratam. Ob hoc et alia, maxime autem abjuratam Relligionem, morsu conscientiae exasperari coepit, ac tandem in gravissimum desperationis morbum incidit; quo intra mensem et ulterius horrendum in modum luctata, ita ut vel nomen Dei efferre, vix, ac ne vix quidem obsessa posset. Tandem ubi secundum Deum consolatoria opera Dominorum verbi divini ministrorum, et publicarum precum virtute sensim convaluisset, omnia conjurationis in nos consilia, et abjuratae reformatae Relligionis modum et organa detexit, Breviaria et Rosearia hinc inde clam subministrata, igni devovit, et palam fassa est, se ab aliquot mensibus, vivo adhuc marito suo, a tramite relligionis pristinae clanculario quorundam persuasu deviasse. Ostendit itaque se poenitere facti, et publice etiam per concionatorem suum Aulicum, ex cathedra coram populo Deum deprecata est. Quamvis autem vivo adhuc Principe gravi nobis juramento se obstrinxerat, nunquam ab agnita fide discessuram, quod si faceret, ne amplius homagium praestare, et ipsam pro Principe observare teneremur. Unde Domini Regnicolae visa imbecillitate Suae Serenitatis et judicio ad regendas Imperij habenas infirmo, et quod Electionis suae conditiones indies labefactaret, nec observare ullo modo par esset. Ex quibus omnibus manifesta etiam insignis alicujus perniciiei indicia jam jam adesse viderent, omnia consilia eo dirigebant, quo pacto ad imminetia periculorum tela evitanda alium surrogarent principem. Serenissima Principe in Dote sua, pro dignitatis Domus Suae Augustissimae honeste observate; ne tamen id fieret, spe de emendatione Suae Serenitatis frustra concepta, author fui. Sic rebus constitutis, Principeque et Relligioni, et valetudini pristinae restituta, ad halcyonia et optatam rerum nostrarum malaciam pervenisse nos sperabamus, praesertim cum externum etiam hostem nullum haberemus. Quid autem secutum est, nisi veritas cogeret, efferre verecundum ducerem vix enim una atque altera septimana, eadem rerum nostrarum facies stetit. Nam rursus cum praescripto Juvene Barone Stephano Csyaki, clandestina fovere consilia suscepit, blandimentisque illius victa, opes suas, quibus ad tutandos et firmandos regni sui limites uti debebat, in illum profudit, et nihilo quam prius benigniori animo, familiam et omnes fideles mariti sui observa-

re coepit. Etsi autem novis rursus querellis Serenitatem Suam accesserimus, reverenter adhortati et officij sui, et conditionum, quibus in principem electa fuerat.

Quarum haud postrema esset, quod in omni gubernatione, meo in primis, qui primum honorem tenerem, successorum meorum, et Regni Consiliariorum iudicio et consilijs uteretur. Conquerentibus quidem nobis, voto nostro, labijs assensit, nunquam tamen sequuta est. Et quod candide fateor, ab omni eo tempore quo in hoc regnum introducta est, ad summum ter non consuluit, usa magis futilibus puerorum et puellarum, ac quorundam pessimi commatis hominum suggestionibus et susurris.

Vacillante hoc modo Statu Patriae nostrae, intervenere Legati Trium-Viri, Serenissimi Principis Electoris Brandeburgici, homines Multae Experientiae et multa laude digni, qui cognita imbecillitate Serenissimae Principis, nomine Serenissimi Electoris satis superque adhortati et obtestati sunt, quo pacto in regimine se gereret, constantiam in religione observaret, consortia et blanditias aniles iuxta et juveniles, praesertim autem dicti Baronis evitaret. Nos fideles mariti sui in honore haberet, et consilia nostra sequeretur, opes et bona fisci in parasitos et sycophantas ne abligutiret, et quicquid emolumento et honori esse sciebant, abunde suggessere, intimavere, et exposuere. Sua etiam Serenitas omnia observaturam se illis praesentibus promiserat. Nondum tamen boni illi viri limites Hungariae egressi, cum denuo Juvenem illum Baronem ad se in Arcem suam Fogarasiensem accessivit, et maximam omnium rerum suarum pretiosissimarum partem quas a marito sibi legatas habuerat, illi exposuit Nobilissimas Suas Arces, et bona Tokaiensia et Munkaciensia, in Dotem a patre memoriae Principe, pro summa sexies centenorum millium florenorum Hungaricorum sibi collata (quia duo loca et ratione fortalitij et ratione amplissimorum bonorum, et vini cum malvatico certantis quale illic abunde provenit, in tota Hungaria inter praecipua habentur, et reputantur) sub cuiusdam Plenipotentialis administrationis fuco ejus dispositioni et Dominio submisit. Quod dum ad exhauriendum se fecisse viderem, diu obstiti, tandem viso hoc, quod sinceritati meae Sua Serenitas plane nollet fidem habere, imo altiora contra me odia suscicaret, obstare destiti, Quo facto, id Sua Serenitas consecuta est, ut hodie nullum ex istis bonis perciperet emolumentum, vix etiam unquam percepturam confido.

Nec hic destitit imbecillitas Suae Serenitatis, sed etiam de transferendo principatu, cum quodam magnate Hungariae, nova denuo consilia agitare aggressa est, contra Electionis Suae condiciones, in quibus stricte cautum erat, ne de transferendo Principatu cum ullo tractatum iniret, neque ad illum praeter liberam Electionem quicquam juris praetenderet. Quorum consiliorum tanquam et Regno et sibimet principi perniciosorum suasores licet removeri a Sua Serenitate cupiverim, et multos etiam removi, sed uno remoto illico plures subvenere, et in remotione talium personarum, cum de albatrore Aethiopis parem operam lusi: Tanta namque imbecillitas incessit in Suam Serenitatem, ut absque injuria et

præjudicio Celebratissimæ Domus Brandenburgicæ (quam quoad vixero observaturus sum) loquar, magis quam vespertilio ad lucem, ad cognoscenda sua bona caliget, et globo ad nociva quæque facilius volvatur.

Ex quibus omnibus cum Domini Regnicolæ flammam pernitiæ suæ, inter cineres mox erupturam latere perspicerent, quo eam extinguendo essent, et Serenissimæ Principis, et suo honori ac existimationi consulere possent, aliquot comitia eam ob rem celebrare de emendatione regiminis Suæ Serenitatis omnia media diligenti studio perquisivere, Serenitatem Suam devota instantia illarum observationis, expositis etiam Conditionibus Electionis Suæ, adhortati fuere: Omnia quidem in promissis, in effectu vero nihil obtinentes; frustra tot Comitiorum Articulos, clausulas, et arcta juramentorum ac unionis vincula, frustra renovationes Conditionum Electionis celebratas esse animadvertentes, dissimulari non potest, quin de sua Salute et communi permansione, in tam ancipiti rerum suarum statu fluctuati sat superque non fuissent; Unde tot congressus, tot apparatus, tot undiqueque motus intervenire. Ut verbo concludam, regimen Suæ Serenitatis, vix unius horæ securitatem, subditis promittere certo potuit. Sana enim nostra consilia ludibrio habita, et anilibus elusa susurris, omniaque ad circumblandientium juvenum suasus et dictamina acta, facta, et conclusa fuere. Quibus adeo Sua Serenitas obsecundata est, ut et violationem Conditionum Electionis Suæ et alia inconvenientia, quæ indies moderamen suum sequebantur, sive studio, sive dignitatis Suæ immemor nihil aestimabat. Quamvis autem Electionem Suæ Serenitatis Domini Regnicolæ etiam per multas conditiones, sola virtute Principis defuncti moti approbarint; si tamen conditiones Electionis Suæ, tot modis et post tot admonitiones non transgressa fuisset. Principatum Suum venalem non fecisset, nostris vigiliis, tota vita solum principalis dignitatis cum summa felicitate tenuisse poterat. Verum cum Suum regimen tot difficultatibus involutum, Status et ordines tot modis offensos, et violatis a se conditionibus ab homagio solutos animadverteret, et nunc hos, nunc illos motus et concursus, ex suis gestis suboriri, omnemque Statum ad perniciem inclinare præcideret. Potentibus vicinis se circumseptam sentiret, nocturnique et diurni laboris aestum pati insufficientem esse, cum periculo vitæ experiretur. Unde abalienationem animorum, et querelas et mille alia commotorum affectuum incitamenta, et exacerbationes subolfaciens. Dominis Regnicolis Claudiopolim Comititia indixit, ubi Statibus et Ordinibus, in sui præsentiam accersitis, die 28. Septembris, Anni præterlapsi liberrima voluntate a principatu se abdicavit, et publice omnes ab homagio absolvit. Tandem honestissimo Manatum Regnicolarum Comitatu cincta, in Arcem suam Fogurasiensem (!), ad privatae quietis otia se contulit, et illic hodie commoratur. Cujus dignitas et Celebratissimæ Domus Exellentia, sicut antea hodie quoque ab omnibus observatur. Et sic sola Sua Serenitas fuit faber fortunæ Suæ ipsi enim subditorum fides et sinceritas minime defuit, unde vicinos etiam maxime autem Portam Ottomanicam, mea industria bene faventes sibi habuit, non defuere opes, siquidem defunctus Princeps ut amoris suo, quo, tanquam pius maritus, erga conjugem deucebatur, Sancte satisfaceret, amplissima legata, tanquam Conjugi, et dignitatis suæ successori reliquerat. Bona quippe immobilia ad numerum decem

millium colonorum sese extendentia, cum tribus Arcibus Regni Hungariae et Transilvaniae, Nobilissimis Propugnaculis, in sùmma septingentorum millium florenorum Hungaricorum inscripta; pretiosissima Clenodia, et alias res aureas, argenteas, aliquot centenorum millium florenorum valorem excedentes. Praeterea pecuniae a Aureis Ducatis quinquaginta millia, totidem in Taleris Imperialibus, et totidem in grossis etiam quinarijs. Ut hic ne commemorem tot millia marcarum argenti, pretiosissima vestimenta, pretiosissimas equorum phaleras, aulea et tapetia innumera, et alias res et ornamenta Principe digna, cum insigni omnium aliarum rerum affluentia. Quibus omnibus, neque ad tutelam Regni usa est, neque in suas necessitates observavit, sed contra nostra consilia, in vanum huc il-
lus profudit.

Hac itaque via Serenissima Princeps sua se dignitate exuit, vires regni non-nihil attrivit, bona fisci ablaturavit, et periculosissimis motibus (quorum fumus hodie adhuc durat, imo viscera Patriae vellicat) occasionem praebeuit. Quod eam ob rem in compendio Epistolari ad te transmitto Vir Clarissime nec adversis rumoribus fidem habeas, et alios habere sinas, sed cum tuis Clarissimis sic res apud nos, a principis fato gestas communicare possis.

Principalis autem dignitate per Suam Serenitatem sponte abdicata Domini Regnicolae, sine Capite, vel unius horae moram trahere periculosum esse rati, eodem valedictionis Serenissimae principis die, etsi me multum renuentem, in illam dignitatem, liberrimis votis, nullo contradicente exexerint: tamen cum interea etiam Dominus Georgius Rákóczi (quem bona fama cognitum apud vos non dubito) ad sublevandum a tot confusionibus hujus regni statum, promotionis meae inscius movisset. Cui etiam cognominis filius meus Capitaneus Vadadiensis et Gener itidem meus David Zolyomi, Equitum Praetorianorum Capitaneus, circa fines regni remotius excubantes, nostri status ignari, jampridem juramenti religionem assensum dedissent, experti antea me nunquam dignitatem illam affectasse, quin recusasse ut qui, principatum non esse petendum a Domino, nec Solium gloriae a Principibus ejus, ex oraculis divinis observassem. Imo magnam fortunam, magnam servitutem esse, nihilque periculosius quam regnare, omnium saeculorum exemplis testatum comprobarem. Is autem magnas ratione bonorum suorum Caesareae Majestati homagio obstrictus, siquidem ob hunc motum, in manifestissimo vitae et bonorum suorum discrimine versaretur, incertus illius, ut qui unica, in toto Regno Hungariae Religionis Orthodoxae haberetur columna, et fulcimen; ne Dignitatis meae observatione, proximi mei excidium videre cogeret. Ecclesias Orthodoxas praedicari pateret, et gentem meam Potentiam Vicinorum praedae exponerem. Magnatis illius et familiae salutem, et communem per-mansionem spontanea Principalis dignitatis depositione redemi, et solium meum accedente consensu Domnorum Regnicolarum, eidem, die 2. praeteriti Decembris detuli. Et sic is hodie apud nos rerum potitur. Cui quamvis maxime statim in primordis regiminis controversiae, cum Palatino Regni Hungariae intervenire, ita ut totam praeteritam hyemem, et hoc ver, in armis peregerimus, speramus tamen divina bonitate illas sopitum iri.

Sic itaque habe Vir Clarissime rerum nostrarum synopsis, et contra vagos rumores sic percipe. Me vero tui amantissimum odserua; mihique et Alumnis nostris Hungaris, quos praesertim ob Sanctae Theologiae studio eo expedimus, favere velis. Experieris me rursus, et meos, tuo nomini faventes. Quod autem reliquum est, Vale ad Vota, et Vive diu felicissime, dabam in Arce Huzt die 1. May 1631.

Clarissimae ac Reverendissimae Dominationis
Vestrae
Frater ad officina paratus
Comes Stephanus Bethlen

Mai lelőhelye: *Bodleian Library Ms Rawlinson 76(a) Fol. 252–264.*

2.

1633. október 3. Huszt

Clarissime ac Excellentissime
Vir Domine frater observande,
Salutem cum Officiorum parata oblatione.

Litteras Vestrae Claritatis et commendatorias Facultatis Theologicae, Dominus Stephanus Strigonijs Alumnus noster superioribus diebus exhibuit, quas ab eodem peramanter acceptas singulari cum amore et jucunditate perlegi. Gratulor imprimis etiam et summas Deo Ter Optimo Maximo ago gratias, quod Reverendas Vestras Dignitates inter procellas Europaei orbis rebus suis ad vota frui inaudiverim. Idem fons benignitatis deinceps etiam hoc clementiae suae argumentum erga Vestras Reverentias continuare velit. Quatum Alumni mei et Baronis Hallerij statum concernit, provisum quidem per nos fuerat de Statu illorum, nisi perfidia servi decepti fuisset; quod autem hactenus alia provisione subvenire non potuerimus, incendium hoc bellicum, quo omnes Vicinae Regiones miserandum in modum uruntur, conatibus nostris obicem posuit. Nunc tam per me ipsum quam ex commendatione mea per alios, eorundem necessitatibus opitulari, et juxta compromissum suum Dominum quoque Stephanum Strigonium ad Vestras Reverentias redire volumus, rogantes Vestram Reverentiam peramice in futurum etiam nostris Hungaris omni favore et benevolentia adesse velit, factura rem Ecclesijs nostris, imprimis autem Deo Optimo Maximo quam gratissimam, et alijs officijs per nos quoque remunerandam. Et quod reliquum est, Vestram

Reverendam Dignitatem Divinae protectioni commendatam quam diutissime cum suis Charissimis ex animi sententia vivere animitus precamur.

Datum in Arce nostra Huzt die 3. Octobris Anno 1633.

Clarissimae ac Excellentissimae Dominationis
Vestrae

Amicus ad officia paratissimus
Comes Stephanus Bethlen

Mai lelőhelye: *Bodleian Library Ms Rawlinson 76(a) Fol. 270–271.*

Néhány megjegyzés

Az első levél legelején Bethlen István megköszöni Polyander figyelmességét, egy neki dedikált könyvet. A mű, melyet hungarica-kutatásunk eddig nem ismert, egy teológiai traktátus-gyűjtemény: *Miscellaneae tractationes theologicae Johannis Polyandri, S. Theologiae Doctoris ac Professoris in Academia Leidensi.* Lugduni Batavorum, ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir, 1629.

Ajánlása a következő:

Illustrissimo comiti D. D. Stephano Bethlen de Icktar, serenissimi Sacri Romani Imperii et Transylvaniae Principis consiliario intimo, nec non gubernatori Transylvaniae, comitique Comitatum Maramorisiensis et Hunyadiensis perpetuo, ac domino in Huszt et Illye haereditario.

Controversiae theologicae, Comes illustrissime, duabus potissimum partibus continentur. Aut enim de fide quaeritur, quid de singulis religionis capitibus animo tenendum sit, aut de externo Dei cultu contenditur, qui primo quidem in sacramentorum et disciplinae institutione, deinde in quibusdam ceremoniis ac constitutionibus cernitur, quae ad sacramentorum et disciplinae administrationem pertinent. Iam vero manifestius est, quam ut a quodam sanae mentis negari possit, plerasque ecclesias christianas, tam in dogmatibus, quam in rituum ac morum praeceptis a prima sinceritatis origine tantopere degenerasse, ut pii earum depravationem considerantes, sibi a lachrymis temperare nequeant. Ecclesiae etenim orientales, quibus aliquis sub imperio mahumentano locus relinquitur, a bonis apostolorum ac patrum orthodoxorum institutis, tum quoad doctrinam, tum quoad politam ecclesiasticam, recesserunt. De processione utique spiritus sancti male sentiunt, et quamvis imperator ac patriarcha Constantinopolitanus tempore Eugenii quarti Episcopi, nec non Graeciae Praesulis qui interfuerunt in concilio Ferrariae et Florentiae habito, suam cum Latinis sententiam, hac in parte post multam disceptationem conjunxerint, hodie tamen pleraeque antiquum errorem retinent. Doctrinam quoque de hominum justificatione per fidem in Jesum Christum obscurant. Bibliorum usus apud illos rarus est, et fere nullus.

Raras quoque conciones habent. Sanctos in coelis agentes invocant. Imaginem beatae Virginis Mariae et nonnullus alias artis lenocinio in templo frequentes pingunt, pictasque superstitiose venerantur atque adorant. Missis privatis quotidie utuntur, in quibus etsi sacrificium corporis et sanguinis Jesu Christi pro vivorum et mortuorum redemptione non offerunt, sed logikén latreian et eucharistica sacrificia exercent, in multis tamen offendunt. Disciplinam quidem, sed perperam exercent. Non enim distinguunt inter delicta et scelera, nec inter peccata publica et privata, ideoque levibus de causis homines anathemate devovent. Canones Sacrae Scripturae et constitutiones ecclesiae primitivae in ministrorum electionibus non servant. Patriarcham Constantinopolitanum, ut monarcham colunt, gradus episcoporum a patribus institutos in superbiam et ambitionem commutant: ipsique episcopi multo sunt attentiores ad rem faciendam, atque ad asserenda sua privilegia, quam ad promovenda sacrae doctrinae ac disciplinae exercitia. Ad ecclesias occidentales quod attinet, ab eo tempore quo Phocas ex centurione Caesar a militibus creatus hierarchiam in ecclesia Romana erexit, pontifex Romanus traditiones suas humanas ita in papatu stabilivit, ut miseri pontificii in earum observatione summam religionem posuerint. Ex qua superstitiosa traditionum humanarum observatione, tanquam ex faeda lacuna, verbi divini oblivio et corruptela, doctrina de praedestinatione ex praevisis operibus de hominum justificatione per bona opera, varii missarii abusu, error de transsubstantiatione et consubstantiatione, panis idololatrici adoratio, sanctorum defunctorum invocatio, cultus angelorum, statuarum et imaginum, dominatus ecclesiasticus, disciplinae contemptus, vitae turpitudine, atque alia mala effluerunt, atque etiamnum effluunt. Haut dubitandum est, quin nonnulli ex nostris majoribus, veritatis ac pietatis zelo praediti, horrendam illam a prisca ac pura religione defectionem animadvertentes, Dei misericordiam assiduis atque ardentibus suis votis imploratam aliquando exoraverint. Superioribus quippe temporibus Deus aliquos rarae pietatis atque eruditionis theologos in Ungaria, Bohemia, Germania, Gallia, Anglia, Helvetia et aliis Europae locis excitavit, qui rejectis tenebris pontificiis, puriorem evangelii doctrinam amplexi, eam non minore fortitudine et constantia, quam pietate, in lucem eduxerunt. In quorum censu, ut de aliis nunc taceam, ponendi sunt Martinus Lutherus et Philippus Melanchthon, a quorum sincera institutione doctores ac pastores ecclesiarum Germanicarum, qui se evangelicos nominant, in quibusdam sacrae religionis capitibus, proh dolor discesserunt, ut patet ex acerbis Balthazaris Mentzeri, et collegarum ejus disputationibus, quibus nostros theologos inimico insectantur, qui sanam doctrinam Lutheri de praedestinatione caeterisque articulis ei annexis, ac Melanchthonis de Sacra Caena, adversus iniquas ipsorum criminationes defendunt. Quorum errores hoc meo scripto sic coarguo, ut illos simul ad veritatis viam revocem, quam et Lutherus, quoad fidei articulos, quos rector exposuit, et Melanchthon, quoad alia Sacrae Scripturae mysteria, quae ipse melius quam Lutherus intellexit, ipsorum majoribus praemonstravit. Hujus scripti editionem Illustrissimae Tuae Celsitudini consecrare volui, ut veritas, quam hic assero, apud externos quoque principes christianos causae suae patronum adversus calumniatorum aculeos inveniat. Ad cujus patrocinium non dubi-

to quin te impulsura sit virtus tua, et quae virtutum omnium est fundamentum, pietas, qua Deus te evangeliū sui luce illustratum ita exornavit, ut merito secundus a Serenissimo principe Gabriele Bethlen habearis, qui ecclesias Ungaricas reformatas Deum nobiscum in veritate adorantes in sui tutelam recepit, omnibusque opibus ac viribus in earum sub sua potestate conservationem incumbit. Accedit eo, quod ad hanc mei erga te studii tesseram excitet sincera et vere christiana, quae mihi fuit cum Illustrissimo tuo filio, D. Petro Bethlen, dum hic viveret, necessitudo, cujus tanta est integritas, ut dotes ejus eximias tacito praestet me admirari silentio, quam parum aptis imparibusque hic laudibus prosequi. De aliis magnae spei juvenibus quos cum ipso ad nos misisti, ut tuis sumptibus in hac Academia omnibus laudandis artibus, sed sacris praecipue literis, informarentur, nihil aliud dicam, quam quod singularis industriae ac probitatis exemplo reliquis nostris studiosis hactenus praeiverint. Certissimis denique summae tuae erga me benevolentiae commotus indicii, hunc lucubrationum mearum fructum sub Illustrissimo tuo nomine ad quoslibet christianos emanare volui Illustrissimam Tuam Celsitudinem unice rogans, ut hoc perpetuum mei erga eam grati animi atque obsequii pignus aequo ac benigno animo accipiat. Quod superest, Deum Optimum Maximum supplex oro venerorque, ut et fratrem tuum celsissimum, nostri seculi Josaphatum, et te secundum ecclesiae Dei in regno Ungarico nutritium, innumeris tempestatum periculis ob nomen ipsius obnoxium, in solido ac sereno collocet, consilia atque incepta tua spiritu suo sanctissimo gubernet, Tuamque Illustrissimam Celsitudinem omnium benedictionum suarum accessione in perpetuum locupletet.

Ex meo musaeo, 12. Julii 1629.

Illustrissimae Tuae Celsitudinis devotissimus
Johannes Polyander

A könyvet Polyander Leydenben tanuló diákokkal, Bethlen Gábor, vagy az idősebb gróf alumnusaival küldte Erdélybe. Kik voltak ezek az alumnusok?⁵

Az első Bethlen-alumnus, aki Polyandernél disputált, Debreceni Simonides Gáspár,⁶ akinek 1628-ból két tézisfüzetét is ismerjük. Mivel az RMK egyiket sem ismeri, ide iktatjuk címléírásunkat:⁷ *Disputationum theologicarum repetitarum quadragesimasecunda. De ministrorum ecclesiasticorum vocatione et functionibus. Quam divina favente gratia sub praesidio reverendi ac clarissimi viri, D. Iohannis Polyandri, SS. Theol. Doctoris, ejusdemque facultatis in illustri Academia Lugduno-Batava professoris primarii, p. t. Rectoris Magnifici, etc. publice disquisitioni subjicit Caspar Debrecinus. Ad diem 22. Ianuarii, hora locoque solitis. Lugduni Batavorum, Ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir. Academ. Typograph. 1628.*

E füzetet Simonides Keserői D. János gyulafehérvári lelkésznek, erdélyi superintendensnek, Nádudvari György szászvárosi lelkésznek és Csulai György enyedi praeceptornak ajánlotta.

Legközelebb ugyenebben az évben május 20-án disputált (a nyomtatványon eredetileg a nap helyét kihagyták, s április volt hónapként megjelölve. A fennmaradt példányon ez utóbbit áthúzták, s „20. Maij” beírással jelölték a nyilvános vita időpontját.): *Disputationum theologicarum repetitarum quinquagesima, De magistratu politico. Quam suprema potestate praemunitus. Sub praesidio reverendi, clarissimique viri, D. Iohannis Polyandri, SS. Theol. Doctoris et professoris primarii, in Acad. Lugd. Bat. ac p. t. Rect. Magnif. Publice defendere conabitur Caspar Simonides, Debrecinus. Ad diem 20. Maij horis locoque solitis.* Lugduni Batavorum, Ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir, Academ. Typograph. 1628.

E téziszűzet ajánlása már Bethlen Gábor fejedelemnek szól, csakúgy, mint az ugyancsak ez évben megjelent munkájáé: *Compendium Biblicum metro-memorale*, Leyden, 1628.⁸ Ez utóbbi kötet abból a szempontból is érdekes, hogy Polyander és Rivetus is üdvözlő verset írtak bele.

Herepei János említi, hogy Simonides jó kapcsolatban lehetett az éppen Leydenben tanuló Bethlen Péterrel, s kíséretével,⁹ (e peregrinációról, mint láttuk, Polyander is megemlékezett, érthetően hízelgően az ifjú grófra nézve), hiszen e kíséretből ketten is – Cseffei László és Pálóczi Horváth János – verssel tisztelték meg utóbbi kötetét. Talán éppen e jó kapcsolatnak volt köszönhető Polyander verse is.

Arról, hogy az ifjú gróf nevelésének egyik irányítója is a neves professzor volt, tudtunk Korniss Mihálynak id. Bethlen Istvánhoz 1627. április 16-án írott leveléből is.¹⁰ Ez egyben azt is jelenti, hogy a fejedelem unokaöccsének kísérete (Tótváradgyai Korniss Mihály, Tölcséki István, Bethlen János, Abaffy László, Vargyasi Daniel János, Tornai Pastorius Gáspár) is hallgatta Polyander előadásait, jelenlegi ismereteink szerint azonban csak Tölcséki István disputált vezetésével.¹¹ Az RMK szerint ennek a teológiai vitaközlésnek (*De Sacrae Scripturae necessitate et auctoritate*) csak egy gyulafehérvári csonka példányát ismerjük. Az említett debreceni colligátum azonban megőrizte számunkra egy ép másik kiadását. Az RMK-ban ismertetett és a Debrecenben őrzött között a címlap szerint a következő eltérések vannak: a gyulafehérvári példányon Polyander címeit felsoroló részben nyomdahiba, jelöletlen rövidítés van: „SS. Theologiae Doctoris; ejusdemque facultis (!) in celeberrima Lugduniensium Academia...”; a debrecenin a helyes „facultatis” alak olvasható. A másik eltérés az, hogy más-más nyomdában jelentek meg; a debreceni példány impresszuma ugyanis: Lugduni Batavorum, Ex officina Bonaventurae et Abrahami Elsevir. Academ. Typograph. 1628. A harmadik különbség a két címlap között az, hogy míg az Erdélyben őrzött füzet egyszerűen csak „Disputatio theologica” megjelöléssel kezdődik, addig a Református Nagykönyvtár példánya beszédesebb: „Disputationum theologicarum tertio habitatum secunda.” A Debrecenben lévő téziszűzetét ő maga ajándékozta valamelyik tanulóársának, aki az adományozás tényét a címlap rectón jelezte: „Inusitatae eruditionis et probitatis Viri Domini Stephani Tölczeki donum. Anno adsertae salutis 1629. Sept. 2. Leydae”.

1628 elején egyébként a Bethlen Pétert kísérő társaság kettévált: Bethlen János, Tölcséki István, Tornai és Daniel Leydenben maradt, a többiek folytatták

európai utazásukat. Belgium, Anglia, Franciország, Itália, Svájc és Bécs érintésével 1628 karácsonyára értek haza. A Leydenben maradtak közül Tornai 1630. augusztusában,¹² a többiek ugyanez év végére érkeztek Erdélybe.¹³ Debreceni Simonides Gáspár csak 1631-ben foglalta el Váradon iskolai rektori posztját,¹⁴ tehát valószínűleg ő hozta id. Bethlen Istvánnak Polyander 1629-ben megjelent könyvét. A fejedelem testvére ugyanis, mint írja, 1631. márciusában kapta kézhez a kötetet.

Az említettek hazatérésével nem szakadt meg a kapcsolat a leydeni rektor és a visszavonult id. Bethlen István közt. További három Bethlen-alumnusról tudunk, akik Polyandernél disputáltak.

Az első a levélben is említett Stephanus Strigonijs, vagyis Esztergomi N. István.¹⁵ A leydeni inmatriculációja szerint 1605-ben született diák sokat utazott Németalföld és Erdély között. Id. Bethlen István támogatásával, Haller Gábor kíséretjeként (?) 1631. október 22-én iratkozott be Leydenben,¹⁶ 1632-ben disputált először, 1633. július 9-én – mint azt Haller naplójából megtudjuk¹⁷ – hazajött, de ugyanez év november 22-én már ismét Leydenben volt. 1634 januárjában Haller Hágába, Camerariusshoz küldte, s június 9-én indult vissza Erdélybe. Valószínűleg I. Rákóczi György szolgálatába állt, mert ez év szeptember 15-én Haller Makoviczból kapott tőle levelet. Esztergomi téziszűzete *Disputatio theologica septima, alteram dissertationem, De officio Christi prophetico complectens...* (Leyden, 1632.) újra megjelent Polyander egy alább ismertetendő könyvében (hogy változtatásokkal-e, azt csak a székelyudvarhelyi unicum-példány megvizsgálása után dönthetjük el).^{17a}

A következő, Polyandernél disputált Bethlen-alumnus, Uzoni Jankó Boldizsár életéről Herepei összefoglalása után¹⁸ semmi újat nem tudunk mondani. *Disputatio theologica quinta, De nominis divini celebratione, atque invocatione...* (Leyden, 1632.) című téziszűzete¹⁹ a már említett Polyander-kötetben ugyancsak újra megjelent.

A Rákóczi-alumnusnak elkönyvelt Marosvásárhelyi Szőcs János életútjával részletesen ugyancsak Herepei János foglalkozott,²⁰ s ezeket az adatokat vette át a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozat 9. kötetének sajtó alá rendezője, Varga Imre is.²¹ Eszerint az 1610 körül született ifjú előbb Kolozsvárt, majd 1629. szeptember 2-től Debrecenben tanult. Ifjú Bethlen István Krisztina nevű leánya halálakor verssel tisztelt (1631), s ez meg is jelent a *Temetési pompa*, Debrecen, 1632 című kiadványban.²² Debreceni tanulmányai után zilahi rektor, 1632-ben ifj. Bethlen István halálakor, a teste felett beszédet mondott, amelyet 1635-ben Franekerben ki is nyomtattak.²³ 1634-ben indult peregrinálni, Leydenben ez év július 11-én iratkozott be az egyetemre. 1635-ben Franekerbe ment át, majd 1636. április 5-én ismét Leydenben subscribált. Ez év október 1-én disputált Polyander vezetésével²⁴ (ennek újabb kiadásáról lásd alább a többször említett gyűjteményes Polyander-kötet). Herepei ezután az 1637. augusztus 17-én Gröningenben beiratkozott „Johannes Wasarhelyi Siculus-trans. T.”-t azonosítja vele, s azt állítja, hogy csatlakozott Tolnai Dali János köréhez. Nem tartja valószínűnek, hogy Szilágyi Benjámin István *Acta synodi nationalis Hungariae* című

kéziratában szereplő Vásárhelyi János azonos lenne vele, mert Geleji Katona István egy 1638. december 2-án I. Rákóczi Györgyhöz intézett levelének tanúsága szerint Vásárhelyi Szócs János még a Németalföldön volt.

Herepei Marosvásárhelyi Szócsöt I. Rákóczi György alumnusának tudja, s ezt állítja Varga Imre is. Ennek azonban ellentmond néhány dolog: nem tartom valószínűnek, hogy egy Rákóczi-alumnus 1635-ben ifj. Bethlen István emléke előtt nyomtatvánnyal tisztelegjen, kis túlzással: Bethlen-propagandát csináljon. A másik ellentmondás Herepei adatsorában van: a kolozsvári sáfár-számadáskönyvből olvashatjuk a következő idézetet: 1636. június 30.: „Urunknak Eö Naganak alumnusy Erkezuen, az kiket Varadda küld, Johannes Forro, Johannes Vasarhely...” Nem valószínű tehát, hogy ugyanaz a személy volt ugyanazon év április 5-én és október 1-én Leydenben, s június 30-án Kolozsvárt. Sokkal inkább elképzelhető, hogy két Vásárhelyi Jánosról van szó: az első, Marosvásárhelyi Szócs János, aki 1636. októbere után tűnik el a szemünk elől, aki feltehetően id. Bethlen István alumnusaként peregrinált, s Polyandernél védett; a másik, a Rákóczi-alumnus, aki egyenesen Gröningenbe ment, s aztán talán Angliába, s aki lehetett Tolnai Dali társa, s akire vonatkozik a Szilágyi Benjámín István kézirat, a Lampe-emléítés,²⁵ Geleji Katona István levele, s ő írhatott üdvözlőverset Nyikos János disputációjához.²⁶

Több Bethlen-alumnusról, aki Polyander vezetésével disputált volna, jelenleg nem tudunk. Id. Bethlen István második levelében említi ugyan alumnusait (ezeket sajnos nem nevezi meg), de ezekre vonatkozó adataink nincsenek.

Tovább folytatva a levelekkel kapcsolatos észrevételeket, rá kell térnünk Bethlen István – ahogy maga nevezi – synopsisára Erdély történetéről Bethlen Gábor halálától I. Rákóczi György fejedelemmé választásáig. Történetileg nem találunk semmi új információt, s az sem meglepő, hogy milyen véleménnyel volt Brandenburgi Katalinról. A levélben számunkra érdekesebbnek tűnik maga a levél típusa: a beszámoló-levél. Ennek létezésével számolnunk kell majd akkor, amikor a Magyarországról szóló, Európában megjelent kisnyomtatványok szerzőit, a kiadók informátorait keressük.

A debreceni kolligátum

A 120 téziszfüzetet tartalmazó kötetben 16 magyar diáktól származó disputációt találunk, amelynek pontosan a fele nem szerepel Szabó Károly nyilvántartásában. A 16 disputációból hármat tartottak Thysius,²⁷ kettőt Walaeus,²⁸ négyet Rivetus,²⁹ és egyet Janus Bodecherus Benningius³⁰ vezetésével.

Mivel Rozgonyi S. Balázs Rivetusnál védett tételeit Polyandernek is ajánlotta, címleírását indokoltnak látjuk e helyen közölni: *Disputationum theologicarum repetitarum quinquae. prima (!) De resurrectione et iudicio extremo quam numine propitio sub praesidio Reverendi, clarissimi, excellentissimique viri D. Andreae Riveti SS. Theol. Doct. et in alma Lugdunensi Batavorum Acad. professoris ordinarii, publicae ventilatione subjicit Basilius S. Rozgonius. Ad diem 24. May horis lo-*

coque solitis. Lugduni Batavorum. Ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir. Academ. Typograph. 1628. Az ajánlásban sorrendben a következő nevek szerepelnek: Az ungvári bíró és esküdt polgárok: Vasi Mihály, Huszár Ferenc, Gyöngyösi János, Somogyi Mihály és Azari Pál, útjának segítői, támogatói; Pohalmi István, a fejedelem abaújházi dicatora; Homonnai Székely András nagyidai provisor; Polyander; Rivetus és Somosi Mihály rozgonyi lelkész.

Rozgonyi S. Balázsról nem tudjuk melyik hazai iskolában tanult, de az első vele kapcsolatos adatunk már mint ungvári rektort említi: Pataki Füsüs János királytűkre (Bártfa, 1626.) elé írt üdvözlőverset.³¹ A következő évben indult peregrinációjára; Leydenben 30 évesen 1627. augusztus 30-án iratkozott be,³² s 1628-ból három olyan téziszfüzetet ismerünk, amelyeket verssel tisztelt meg.³³ Nem tudjuk meddig tartózkodott külföldön, és itthoni tevékenységéről is csak annyit tudunk, hogy 1637-1646 júniusáig erdődi lelkész volt.³⁴

A kolligátum 16 magyar responsense közül hatan védtek Polyander vezetésével. Ezek közül kettő volt ismert: Medgyesi Pál³⁵ és Tornai P. István³⁶ téziszfüzete. A négy eddig ismeretlen disputációból Tölcséki Istvánét és a két Debreceni Simonides Gáspár füzetet már bemutattuk, csupán Gyöngyösi Sári Istvánéről kell beszélnünk. Az 1598-ban született ifjú a pápai kollégiumban tanulhatott, mindenesetre 1622-ben itt lett rektor.³⁷ Ilyen minőségben vett részt 1624. május 16-án a körmendi zsinaton,³⁸ s feltehetően állásában maradt peregrinációjáig, amelyre az egyház, s több magánszemély támogatásával 1626 elején indult.³⁹ Leydenben 1626. április 18-án iratkozott be 28 évesen,⁴⁰ s 1628 elejéig ott maradt; hazatérve ismét elfoglalta a rektori posztot Pápán.⁴¹ 1630. júniusában avatták lelkésszé, s a pápai gyülekezet lelki gondozója lett.⁴² Innen csak rövid időre, 1634 tavaszán távozott Körmendre, amikor a Batthyány Ádám által Németújvárról elűdözött Kanizsai Pálfi Jánosnak kellett helyet adnia.⁴³ Sári, mint pápai lelkész vett részt aztán az egyház zsinatain, így 1643. március 19-20-án Csöglén, s 1654. június 30-én Pápán is (ezekről vannak adataink),⁴⁴ de Szeli Luka György is mint pápai lelkésznek ajánlja 1632-ben Franekerben megjelent disputációját neki.⁴⁵ Jelenlegi ismereteink szerint 1655/56-ban halhatott meg.⁴⁶

Gyöngyösi Sári Istvánnak két disputációját ismerjük. Az első Antonius Walaeus vezetésével 1627. december 18-án tartotta *De ecclesia, quam unico ecclesiae capite et sponso Christo vires largiente* címmel. A másodikat már Polyander vezetésével tartotta: *Disputatio theologica de sacraficio missae, ejusque foedis fructibus. Quam Christi, unici N. T. sacerdotis et sacrificii virtute praemunitus. Praeside Clarissimo, ac Doctissimo Viro, D. Iohanne Polyandro, SS. Theol. Doct. ejusdemque facultatis in illustri Academia Lugd. Bat. Professore primario p. t. Rect. Magn. digniss. etc. Publice propugnare conabor Stephanus Saari, Gyöngyösinus, Ung. Ad diem 25. Martij, horis locoque solitis. Lugduni Batavorum, ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir, Academ. Typograph. 1628.*

Az ajánlásban a következő nevek szerepelnek: Uki János veszprémi alispán, patrónus; Thuri György nemes, a pápai gyülekezet patrónusa; Vásárhelyi András Veszprém megye jegyzője, mecénás; Johannes Polyander; Botka Ferenc pápai

katonatiszt, patrónus; Magyar Jakab a komáromi gyülekezet dispensatora; Tholnai István csopaki lelkész, balatonmelléki senior és Darnai L. György szőnyi lelkész.

Polyander antiszociniánus munkája

A neves professzor egyetemi pályafutása utolsó éveiben összeállította a vezetése alatt disputáltak tézis-füzeteit, s 1640-ben, Amszterdamban Joannes Jansonius műhelyében kiadta a következő címmel: *Prima concertatio anti-sociniana Johannis Polyandri a Kerchove S. Theologiae Doctoris ac Professoris, disputationibus XLVIII. In Academia Leidensi ab ipso publice agitata, ac symmystarum suorum hortatu in hoc volumen redacta, omnibusque verae fidei Christianae indagatoribus exhibita.*⁴⁷

E gyűjteményes kötet, azon túl, hogy tíz magyar diáktól való disputációt is tartalmaz második kiadásban, változtatásokkal, azért is értékes számunkra, mert Polyander I. Rákóczi Györgynek ajánlotta. Az ajánlás a szokásos udvariassági formákon kívül rövid indoklást tartalmaz a könyv összeállításának szükségességét bizonyítandó a tiszta református hit szempontjából, s bepillantást enged a kötet létrejöttének folyamatába is.

Illustrissimo et Celsissimo Principi ac Domino, Domino GEORGIO RAKOCI Dei gratia principi Transylvaniae, Partium Regni Ungariae Domino, et Siculorum Comiti etc.

Primum hanc concertationem anti-socinianam, Princeps Celsissime, disputationibus quadraginta octo in nostra Academia Leidensi habitis aliquandiu agitatam, qua decet reverentia, tibi dedico, tuoque innixus patrocinio in lucem emitto. Variarum causarum me ad hoc scriptum tuae Celsitudinis dedicandum, novaque impressione evulgandum permoverunt. Hujus meae, qua illud tibi consecro, dedicationis prior causa est, quod illud in se parum efficax, majorem apud ejus lectores a gravissima tua auctoritate efficaciam, et per se subobscurum, a splendore illustrissimae tuae dignitatis majorem lucem ad quoslibet christianos illustrandos recuperaturum, prorsus mihi persuaserim: posterior est, quod plurimi Transylvani et ungari subditorum tuorum filii, huc ad cursum studii sui theologici conficiendum, vel a Tua Celsitudine vel ab aliis suis patronis ac fautoribus, vel a parentibus et propinquis suis missi, ut suam industriam atque orthodoxiam publicis ac privatis disputationum exercitiis nostrae facultatis theologiae abunde probarent, aliquoties a me petierint, ut ex istis disputationibus anti-socinianis aliquas ipsis sub praesidio meo publice defendendas traderem, ac specimen praeclararum suarum industriae scientiaeque orthodoxae, quod singuli sub me docte atque alacriter disputando soli nostro auditorio antea dederunt, nunc publico hoc meo testimonio, externis quoque gentibus, atque imprimis popularibus suis tuae Celsitudinis

subjectis exhiberem. Qua in re aequo ac laudabili ipsorum desiderio lubens satisfeci. Ad hanc solenniorei mei adversus socinianos certaminis publicationem zelus domus Dei a supremo Domino nostro Iesu Christo meo servitio commissae me praecipue excitavit: quo accensus, scripta istorum haeticorum, quibus eam veritatem quam ipsemet Iesus Christus coram Pontio Pilato olim professus est, apud omnes gentes, tam barbaras, quam christianas, maligne criminantur, ab eo tempore refellere decrevi, quo illa, tam ex Transylvania, quam ex Polonia ad nostros quoque Batavos transmissa, hisque, tam per literas, quam per illorum emissarios ac fautores unice commendata et summopere laudata fuisse, ex testibus fide dignissimis intellexi. Ne itaque causam summi nostri Principis Iesu Christi turpissimo silentio meo, atque armorum, quibus Deus me per verbum suum instruxit, infideli abiectione, penitus deseruisse viderer, a triennio calamum meum decertatorium adversus istos chrisomachos stringere incepti, pugnamque hanc christianam adversus illos anti-christianos, Christo duce atque auspice, a me feliciter inchoatam, si vitam ac vires meas prorogaverit, in nomine atque auxilio ipsius quamprimum perficere apud animum meum proposui. Huc accesserunt praestantissimorum theologorum, tam externorum, quam nostrorum Belgicorum frequentes adhortationes, ad quorum manus aliquot tantum ex nominatis disputationibus meis pervenerant. Hi enim tum per suas ad me literas, tum per reverendos collegas meos, qui illas disputationes, priusquam typographo traderentur, accurate perlegerunt, suoque suffragio comprobarunt, a me tandem impetrarunt, ut theses meas huc illuc distractas colligerem, easque rejectis titulis, inscriptionibus ac corollariis a quolibet respondente permissu meo additis, in hoc exiguum volumen contraherem; hacque ratione meum hoc opusculum a nostris librariis ad quoslibet alios bibliopolas commodius transmitti posset. Hoc meum opusculum in tuo nomine augusto coram omnibus nostri seculi christianis nunc publice apparere volui, tam eximiae pietatis ac prudentiae, quam singularis eruditionis atque heroicae fortitudinis tuae admiratione perculsus: ob quas dotes ac virtutes sicuti inter Principes christianos, qui nostris favent studiis theologicis, principem locum occupas, ita me principalis mei erga Tuam Celsitudinem officii numeros impleturum existimavi, si has operis mei anti-sociniani primitias, tibi ut primario fidei christianae a socinianis impugnatae defensori animo devoto offerrem. Aspice igitur, Princeps illustrissime, vultu sereno hoc primum concertationis meae anti-socinianae specimen, quod voti nuncupatione Deo a me promissum, debiti religionem, manu mea conscriptum ac typographo traditum, tua fretus benevolentia, iisdem lectoribus praebeo, quibus impostores sociniani blasphema sua in Christum volumina prius obtruserunt.

Deum Optimum Maximum omnium nostrorum legitimorum certaminum ac piorum conatuum benignissimum remuneratorem, supplex oro venerorque, ut secundam concertationem huic similem, quam nuperrime inchoavi, nova benedictionum suarum accessione e coelo secundet, eamque ad finem mihi ac laborum meorum fautoribus maxime exoptatum deducat.

Eundem precor, ut te, Princeps potentissime, fidelem utriusque suae tabulae custodem, munificum ecclesiae suae atque alumnorum theologicorum sacro

ejus ministerio consecratorum nutritium post varias turbas ac tempestates in tranquilla statione collocatum, Spiritu veritatis, prudentiae ac fortitudinis, in omnibus consiliis ac factis tuis regat, Transylvaniam atque Ungariam sub tua gubernatione diu florentem praestet, filios generosissimos, caeterosque liberos ex te tuaque conjugē illustrissima prognatos, ab omni malo tutos conservet, ad nominis sui gloriam et christianorum sub tua tutela nomen Iesu Christi in Spiritu et et veritate invocantium, certissimam securitatem.

Ex meo Musaeo 8. Februarii 1640.

Tuae Illustrissimae Celsitudinis
devota mente devinctus theologus
Johannes Polyander a Kerchove,
Rector Academiae Leidensis

Mielőtt a kötetben újranyomtatott disputációk leírását elvégezném, ki kell térnünk egy szerencsés körülményre. A Debreceni Református Nagykönyvtár példányának címelőzéklap rectóján ugyanis Polyander autográf ajánlását olvashatjuk: „Praeclarae indolis, raraeque pietatis et eruditionis iuveni viro Andreae P. Szepsino S. Theologiae candidato Vngaro in signum meae meorumque propinguorum erga ipsum benevolentiae hunc librum meum L M O dono dedi

Johannes Polyander a „Kerchkhove”

A bejegyzés alatt későbbi kéztől „usuavit Sz.D. Mokaj”(?!). Szepsi P. András bejegyzését a címlap rectón olvashatjuk: „Donum Authoris in gratam sui et familiae suae memoriam.” A kötet tőle fiához (?) került, aki ez utóbbi bejegyzés alá írta be: „Szepsi Andrásé”, s akitől, több más könyvével együtt a debreceni református coetushoz került.

Melyik Szepsi András volt ilyen jó viszonyban Polyanderrel? A két legismertebb – Szepsi N. András és Szepsi Korocz András – rögtön kizárható,⁴⁸ de a maradék adatokban is nehéz rendet teremteni. Nem valószínű, hogy Szepsi W. Andrásról van szó, mert ő 1625-ben iratkozott be Sárospatakon, majd tokaji rektor lett.⁴⁹ Minden bizonnyal ő az, aki 1630. április 2-án inmatriculált Leydenben 26 évesen,⁵⁰ s Walaeus vezetésével 1631-ben disputált.⁵¹ Disputációját ugyanis többek közt egy tokaji tanácsosnak és a tokaji tanácsnak ajánlotta. Ha valóban ő adta ki 1662-ben Sárospatakon pestis elleni munkáját,⁵² és 1668-ban prédikációit⁵³ (ekkor már 64 éves!), akkor rá vonatkozik Herepei János adata 1660. július 28-ról, ahol mint pataki lelkész szerepel,⁵⁴ és Szilágyi György feljegyzése is, miszerint 1666-ban egy Szepsi András Patakon a várbéli prédikátor.⁵⁵

Nagyon valószínű, hogy Polyander egyik kedvenc diákja az a Szepsi András volt, akit hol a professzor által is P. Andrásnak, hol V. Andrásnak említenek. 1634-ben volt pataki diák,⁵⁶ Leydenben 1639. július 15-én iratkozott be 26 évesen⁵⁷ és azután már csak mint ungvári pap kerül szemünk elé Szepsi L. Mihály⁵⁸ (1652) és Görgei P. Pál⁵⁹ (1655) könyvajánlásában.

Nem tudjuk, hogy rá, vagy az előzőre vonatkozik Zoványi adata, amely szerint Szepesi András nagyfalusi lelkész részt vett a Tolnai Dali János elleni tokaji zsinaton 1646. februárjában.⁶⁰

A könyvet egy másik Szepesi András is birtokolta, legalábbis erre utal a kézírások különbözősége. Feltehetően az előbbi fiáról van szó, de nem tudjuk, hogy melyik Szepesi Andrást tekintjük annak: a pataki, illetve a debreceni diáknévsorban több hallgató szerepel ilyen néven.⁶¹

Lássuk ezek után a Polyander-kötetben található magyar diákoktól származó disputációkat:

pp. 20-33. Thalyai Z. Márton, *De persona Iesu Christi ac duabus naturis, divina scilicet et humana, in ipso unitis. Quarum vera unio personalis ex Sacra Scriptura adversus falsas Enyedini aliorumque socinianorum contradictiones demonstratur.*⁶² Thalyai életéről Herepei összefoglalása óta semmit nem tudunk.⁶³

pp. 33-45. Tölcseki Mihály, *De mediatore Iesu Christo, unico Messia ac Salvatore nostro olim israelitis per Dei prophetas promisso: ejusque pia ac religiosa veneratione, qualis a socinianis naturam ipsius divinam negantibus expectari non potest.*⁶⁴ Tölcseki Mihály néven három korabeli lelkészt ismerünk,⁶⁵ de zavar az életrajzi adataikban csupán ott van, amikor hazatérnek peregrinációjukról. Polyandernél disputált Tölcseki Mihály 1630. szeptember 3-án iratkozott be Leydenben,⁶⁶ s két év múlva disputált a fenti témából. Hazatérte utáni tevékenységéről nem tudunk, ha csak nem ő volt 1646–1647-ben göncruszkai és kápolnai lelkész.⁶⁷ Heltai János őt azonosítja Tölcseki Pitter Mihállyal,⁶⁸ erre azonban közvetlen adat nincs. Az azonban valószínű, hogy ez utóbbi volt 1651-ben a váradi iskola rektora, mint azt Herepei is állítja.⁶⁹

pp. 46-57. Uzoni J. Boldizsár, *De nominis divini celebratione, adoratione, atque invocatione, qua sociniani essentialem Christi deitatem negantes eum venerari nequeunt.*⁷⁰

Uzoni életéről a Herepei összefoglaláson kívül semmit sem tudunk.⁷¹

pp. 69-80. Esztergomi N. István, *Alteram dissertationem de officio Christi prophetico complectens, qua nonnullae socinianorum assertiones heterodoxae refutantur.*⁷² Esztergomi életrajzi adatait a dolgozat első részében foglaltuk össze.

pp. 96-112. Jenei G. István, *De generis humani per Christum ejus redemptorem instauratione, quam sociniani, non minus blasphemis, quam falsis suis hypothesibus obscurare nituntur.*⁷³

Jenei életéről ugyancsak Herepei írt, megemlítve, hogy könyvtárának számos darabja fennmaradt a Kolozsvári Theológiai Akadémiai könyvtárában.⁷⁴

pp. 156-169. Tolmácsi M. György, *De modo atque opere satisfactionis pro nostris peccatis Deo per Iesum Christum praestite, ad quod opus perficiendum utriusque*

*Christi naturae, divinae scilicet et humanae actiones nobis salutares secundum gratiae divinae dispensationem concurrisset ad Volkeli contradictiones refellendas invictis argumentis demonstratur.*⁷⁵

Tolmácsi életére ez az egyetlen általunk ismert adat, nevével még a leydeni anyakönyvben sem találkoztunk.

pp. 183-196. Géresi B. Mihály, *De Iesu Christi sacrificio expiatorio Veteris Testamenti victimis typice adumbrato, quos typicam Christi pro nostris peccatis satisfactionis olim patribus promissae imaginem in se continuisse, contra frivolas ac manifeste falsas Volkeli argumentationes, probatur.*⁷⁶

Géresi életének csak leydeni szakaszából vannak adataink: 1632. augusztus 30-án iratkozott be 27 évesen (András nevű öccsével együtt).⁷⁷ Üdvözlőverset írt Jenei G. István és Thályai Z. Márton tézisfüzetéhez.⁷⁸

pp. 338-351. Marosvásárhelyei Szőcs János, *De septimi legis mandati perfectione, improbe a Volkelio in dubium vocata.*⁷⁹

Szőcs János életrajzának egyes szakaszaival az előbbieken foglalkoztunk.

pp. 361-375. Kecskeméti C. Miklós, *Contra heterodoxam Volkeli assertionem de praeceptis moralibus ac ceremonialibus a Christo seorsim traditis.*

Az egyetlen olyan disputáció e Polyander-kötetben, amelynek első kiadását ez ideig nem ismerjük. Mivel életrajza eléggé részletesen ismert, taglalásától eltekinthetünk.⁸⁰

pp. 577-584. Zabolai C. Miklós, *De Christi cum Deo patre ipsius coessentialitate.*⁸¹

Zabolai életrajzát Herepei külön cikkben foglalta össze, azóta újabb adatot nem ismerünk.⁸²

*Polyander ajánlólevele Pápai Jánosnak*⁸³

Testor Dominum Johannem Papay Nobilem Ungarum a (...) Sanctis Theologiis candidatem et Collegij Albensis (...) erecti Seniore praesidemque fidelissimum, ad eu(...) studiorum suorum hic consummandorum gratia ad nos missum, non tantum lectiones neque exercitationes nostras Academicas diligenter frequentasse, verum etiam laudabile summas industrias singularique pietatis ac reverentias superioribus debitor exemplo caeteris studiosis nostris praevisse. Quibus motus rationibus, sicuti cum singulari benevolentia mea complector, omniumque praestantissimorum virorum, quibus hoc meum testimonium ostendet, favore dignissimum esse judico, ita cum illis unice commendo.

Datum Leidae 14. Novembris 1641.

Johannes Polyander a Kerchoven

Pápai, mielőtt peregrinálni indult, reversalist adott patrónusának, I. Rákóczi Györgynek, hogy nem tér el a bevett kálvinista kánonoktól, s hazatérve három évig a fejedelem szolgálatában marad.⁸⁴ Még ez évben (1639) útnak indult, s október 7-én iratkozott be 27 évesen a leydeni teológiai fakultásra.⁸⁵ A Herepei idézte beiratkozás (1643. április 30.) minden bizonnyal egy másik Pápai Jánosra vonatkozik, hiszen Herepei is közli azokat az adatokat, amelyek szerint az előbbi Pápai 1643. augusztus 13-án már Kolozsvárra ért. Polyander ajánló sorainak dátuma és ez időpont közti időből nincs adatunk Pápai peregrinációjára.

Néhány befejező megjegyzés

Az eddigiekben az egyes, most előkerült adalékok kapcsán összefoglaltuk azokat az ismereteket, amelyek Johannes Polyander magyarországi kapcsolatairól ismeretesebbek voltak. Két, az ő vezetésével vitatkozott diákról nem esett szó: Komáromi Florian Mihályról, kinek tevékenységét Czeglé Imre jellemezte⁸⁶ és Kecskeméti N. Istvánról, akinek életrajzát meglehetősen részletességgel ismerjük.⁸⁷ Világosan kitűnik ezekből az adatokból, hogy az egyes forrástípusok (tézisfüzetek, Polyander gyűjteményes kötetei, levelezés) módszeres vizsgálata tartogat még számunkra újdonságokat. Ezért is kell komolyan venni, hogy közleményünk adalék csupán.

Jegyzetek

1. Szabó Károly, *Régi magyar könyvtár* (a továbbiakban RMK) III. köt. Bp. 1896. szerint a következő magyarok disputáltak Polyander vezetésével: Michael Florian: 1422; Kecskeméti N. István: 1424; Simonides Gáspár: 1425; Tölcséki István: 1427; Medgyesi Pál: 1458; Tornai P. István: 1472; Esztergomi N. István: 1482; Tályai Z. Márton: 1483; Tölcséki Mihály: 1485; Uzoni J. Boldizsár: 1486; Jenei G. István: 1495; Tolmácsi M. György: 1496; Géresi B. Mihály: 1502; Szőcs János: 1515; Zabolai C. Miklós: 1550.
2. Wittmann Tibor, *A Németalföld aranykora*. Bp. 1965. 228.
3. Turóczi-Trostler József, *Keresztény Seneca*. in *Magyar irodalom – Világirodalom*. Bp. 1961. 166. Megemlítendő, hogy a Polyander-recepció kutatása nem választható el az említett intranzigensek (Antonius Thysius, Andreas Rivetus, Antonius Walaeus) hatásának vizsgálatától.
4. A levelekre Gömöri György hívta fel figyelmemet. Fotómásolatuk megszerzését, csakúgy, mint Polyander Bethlen Istvánnak szóló ajánlását Evansné Róbert Katalinnak köszönöm.

5. A fejedelem és id. Bethlen István patrónusi tevékenységéről lásd Heltai János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595 – 1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1980. (a továbbiakban Heltai, 1980) 262.; Monok István, *Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez és id. Bethlen István patrónusi tevékenységéhez*. in *A Ráday-Gyűjtemény Évkönyve* V. Bp. 1990. (a továbbiakban Monok, 1990).
6. Herepei János cikkei. *Adattár XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* I – III. köt. Szerk.: Keserű Bálint, Bp-Szeged, 1965 – 1971. (a továbbiakban *Adattár* I – III.) II. köt. 30 – 32.
7. A Polyandernél disputáltak téziszűzeteit is tartalmazó kolligátumot (Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen F. 280.) Fekete Csaba fedezte fel, s jelentette be az Országos Széchényi Könyvtárban. A „belőtt” RMK alapján jutottam a füzetek nyomára.
8. RMK III. 1425.
9. E peregrináció történetének bibliográfiáját lásd Monok, 1990 jegyzetanyagában.
10. Lukinich Imre, *Történelmi Tár* (a továbbiakban TT) 1911. 305-310.
11. RMK III. 1427.
12. *Adattár* I. 310 – 312., Monok, 1990.
13. Pénz híján az Odera melletti Frankfurtban kellett időzniök, míg id. Bethlen István utazási költséget nem küldött utánuk. Lásd erről Haller Gábor naplóját: *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. köt. Szerk.: Szabó Károly, Kolozsvár, 1982. (a továbbiakban ETA IV.) 5.; Monok, 1988.
14. *Adattár* II. 32.
15. RMK III. 1482.
16. Friedrich Teutsch in *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. 1880. (a továbbiakban Teutsch, 1880) 207.
17. ETA IV. 22.
- 17a. RMK III. 1482.
18. *Adattár* I. 475 – 479.
19. RMK III. 1486.
20. *Adattár* I. 457 – 467.
21. RMKT XVII/9. Bp. 1977. 607 – 608.
22. RMK I. 612., RMNy 1498.
23. RMK III. 1506.
24. RMK III. 1515.
25. Friedrich Adolph Lampe (Ember Pál), *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 386.
26. RMK III. 1539.
27. Laskói Matkó János: RMK III. 1157; Tornai P. István: RMK III. 1459 és Daróczi Bálint (ez utóbbi nem szerepel az RMK-ban).
28. Kecskeméti N. István, RMK II. 1423. és a Gyöngyösi Sári István (ez utóbbi nem szerepel az RMK-ban).

29. Hodászi Miklós: RMK III. 1467; Laskói Matkó János, RMK III. 1470; Tornai Pastorius Gáspár (Bethlen Péternek ajánlja) és Rozgonyi S. Balázs (az utóbbi kettő nem szerepel az RMK-ban).
30. Daniel János, RMK III. 1456.
31. RMNy 1347.
32. Teutsch, 1880. 206.
33. Kecskeméti N. István, Debreczeni Simonides Gáspár, RMK III. 1425; Tornai P. Gáspár, RMK III. 1426.
34. Zoványi Jenő, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Debrecen, 1939. (a továbbiakban Zoványi, 1939) 183.
35. RMK III. 1458. Medgyesiről lásd Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977. (a továbbiakban Zoványi, 1977) 397–398.; *Adattár* I. 365–400. Az itt nem idézett Bán Imre tanulmány (*Pedagógiai Szemle*, 1958. 964–974.) és Herepei összefoglalása utáni irodalomból kettő emelkedik ki: Esze Tamásé (*Könyv és Könyvtár*, Debrecen, 1973. 43–79.) és Bartók Istváné (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1981. 1–16.)
36. RMK III. 1472. Tornai P. István Tornai P. Gáspár testvére (*Adattár* I. 310.) 1602-ben született. Sárospatakon 1623-ban iratkozott be (Gulyás József, in *Egyháztörténet*, 1943. 118. – a továbbiakban Gulyás, 1943), majd Olaszliszkán volt rektor (Zoványi, 1977. 651.). 1629. augusztus 21-én inscribált Leydenben (Teutsch, 1880. 207.), ahol két disputációt tartott (RMK III. 1459, 1472.) Verssel üdvözölte Laskói Matkó Jánost vitatkozása alkalmából (RMK III. 1457). Hazatérte után 1633-tól a debreceni kollégium rektora (Thury Etele, *Iskolatörténeti Adattár*, Pápa, 1908. II. köt. 112. – a továbbiakban Thury, 1908), majd debreceni pap lett. 1652-től esperes, 1657–1662-ig tiszántúli püspök (Zoványi, 1977. 651.). Ettől kezdve haláláig tarcali pap volt. Életének állomásai nyomon követhetők a debreceni peregrinusok téziszüzeinek ajánlásából is (RMK III. 1500, 1687, 1703, 1705, 1706, 1728, 1749, 1753, 1782, 1805, 1806, 1813, 1844, 1895, 1934, 1947, 1962, 2013, 2017). Nyomtatásban még egy előszót és egy üdvözlőverset ismerünk tőle (RMNy 1577).
37. Ruzsás Lajos, *A kialakulástól a Szatmári békéig*. in *A pápai kollégium története*. Bp. 1981. (a továbbiakban, Ruzsás 1981) 28.
38. Thury Etele, *Adatok a Dunántúli Református Egyházmegye történetéhez*. in *Magyar Protestáns Egyháztörténet Adattár*. Szerk.: Pokoly József. IX. köt. Bp. 1910. (a továbbiakban Thury, 1910) 40.
39. Kanizsai Pálffy János egy 1625. december 16-án kelt feljegyzése szerint akkor gyűlt össze számára a költség (Thury, 1910. 80–81.).
40. Teutsch, 1880. 206.
41. Thury Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. Pápa, 1908 (a továbbiakban Thury-DRE, 1908) 329.; Ruzsás, 1981. 28.
42. Thury-DRE, 1908. 244, 259.
43. Thury-DRE, 1908. 263–264.

44. Thury-DRE, 1908. 302, 311
45. RMK III. 1479
46. Vö. Thury-DRE, 1908. 336–337.
47. Magyarországon a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, Debrecen. C 393.
48. Az első már 1619-ben felszentelt pásztor volt (vö. *Adattár* I. 234.), a másik 1651-ben indult peregrinálni (vö. *Adattár* III. 57–59.).
49. Gulyás, 1943. 120.
50. Teutsch, 1880. 207.
51. RMK III. 1471.
52. RMK I. 998. Vö. Takács Béla, *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1975. 42, 201.
53. RMK I. 1076. Vö. Takács Béla, *i. m.* 202.
54. *Adattár* II. 91.
55. Gömöri György in *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXI. Szeged, 1985. 112.
56. Gulyás, 1943. 125.
57. Teutsch, 1880. 209.
58. RMK III. 1800.
59. RMK III. 1944. Vö. *Adattár* I. 493.
60. Zoványi Jenő, *Puritán mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911. 113.
61. Vö. Gulyás, 1943. 238. (1641); Thury, 1908. 126. (1657), 131. (1660), 147. (1674).
62. Első kiadása: RMK III. 1483 (Leyden, 1632)
63. *Adattár* I. 468–474.
64. Első kiadása: RMK III. 1485 (Leyden, 1632)
65. Az első Tölcséki Mihály 1639-ben volt pataki diák (Gulyás, 1943. 236.), 1643-ban gyöngyösi rektor (Monok István, *A gyöngyösi református gyülekezet lelképásztorai és tanítói*. 1557–1710. Bp. 1986. A Ráday-Gyűjtemény füzetei 1.) A másik: Tölcséki Pitter Mihály Paraeus tanítványa 1612–1614-ben, majd váradi rektor (Heltai, 1980. 339., Zoványi, 1977. 655., *Adattár* II. 28 105.). A harmadik a Polyandert hallgató Tölcséki Mihály.
66. Teutsch, 1880. 207., *Adattár* II. 477. (itt hibásan Pitter Mihályra vonatkoztatva).
67. Zoványi Jenő, *Protstáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett*. in *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* XIII. Bp. 1928. 15, 17.
68. Heltai, 1980. 339.
69. *Adattár* II. 56.
70. Első kiadása: RMK III. 1486 (Leyden, 1632)
71. *Adattár* I. 475–479.
72. Első kiadása: RMK III. 1482 (Leyden, 1632)
73. Első kiadása: RMK III. 1495 (Leyden, 1633)
74. *Adattár* II. 214–222.

75. Első kiadása: RMK III. 1496 (Leyden, 1633)
76. Első kiadása: RMK III. 1502 (Leyden, 1634)
77. Teutsch, 1880. 208.
78. RMK III. 1495 illetve 1503.
79. Első kiadása: RMK III. 1515 (Leyden, 1636)
80. Teutsch, 1880. 209.; Hellebrandt Árpád, in TT 1886. 604.; Zoványi, 1911. 26.; Zoványi, 1939. 192.; Zoványi, 1977. 302.; *Adattár* II. 41–43.; *Adattár* III. 422.; RMK I. 707 (műve); RMK III. 1515 (üdvözlőverse).
81. Első kiadása: RMK III. 1550 (Leyden, 1639)
82. *Adattár* I. 288–289.
83. A levelet Font Zsuzsa engedte át közlésre.
84. *Adattár* I. 533–534.
85. Teutsch, 1880. 209.
86. Czegle Imre, ItK 1974. 94., RMK III. 1422.
87. RMK III. 1424 (ezt védte Polyandernél). További munkái: RMK III. 1409, 1423. Üdvözlőversei: RMK III. 1425, 1426. Életrajzi összefoglalást lásd Zoványi, 1977. 302., *Adattár* II. 31.

GÖMÖRI GYÖRGY

GYÖNGYÖSI ÁRVA PÁL LEVELEZÉSE OXFORDI TUDÓSOKKAL

Gyöngyösi Árva Pál azok közé a külföldön tanult protestáns teológusok közé tartozik, akiknek hazai működését jóval részletesebben feltárta a szakirodalom, mint külföldi tevékenységét. A *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* új kiadása még azt a tényt sem állítja teljes biztonsággal, hogy ő lenne az 1699-ben Oxfordban Cristophilus Dialithus álnéven kiadott könyv szerzője, s ugyanakkor közöl egy téves adatot Gyöngyösi állítólagos oxfordi doktorrá avatásáról.¹ Valójában Gyöngyösi Franekerben doktorált 1700. március 25-én Jacob Rhenferdnél *De fatis sexta N. T. aetate militantis Dei Ecclesiae...* című művével, neve az oxfordi anyakönyvbe nincs is bevezetve. Angliai tartózkodása során mégis sikerült tartós kapcsolatot kiépítenie több oxfordi tudóssal – az alábbiakban ezzel szeretnénk foglalkozni, közreadva angol tudósokhoz írt leveleiből négyet,² arra is rávilágítva, miért reagáltak ezek a főleg teológiával foglalkozó angolok olyan élénken Gyöngyösi közeledésére, illetve oxfordi jelenlétére.

Gyöngyösi Pál, mint azt a vele foglalkozó minimonográfia szerzője, Révész Kálmán megállapította, 1668-ban született Gyöngyösön, és 1743-ban, hetvenöt éves korában hunyt el. Életéből mintegy huszonegy évet töltött külföldön, először három évet peregrinációban, majd 1725 és 1743 között közel két évtizedet németországi, odera-frankfurti száműzetésben. Első külföldi útja idején a debreceni végzettségű Gyöngyösi számos egyetemen megfordult, így több német és mind a négy holland egyetemen (Leiden, Utrecht, Franeker, Groningen); Angliába valamikor 1698 nyarán érkezett, legalábbis erre következtethetünk bejegyzéséből az oxfordi Bodley könyvtár vendégkönyvébe. Itt az „1698” mellett ez áll: „Feria Septima post Dom. et Trinitatis”, vagyis a Szentháromság napjára következő hetedik vasárnapot (illetve hetet) tudjuk megadni az érkezés időpontjaként.

A harmincadik évét betöltő Gyöngyösi elsősorban tanulni ment Angliába, de aztán a dolgok úgy alakultak, hogy szerzőként lépett fel, itt jelent meg első műve nyomtatásban. A körülményekről, amelyek a buzgó református és a hitbéli ügyekben járatos Gyöngyösit ennek a „Dialithus” álnévvel jegyzett kis műnek a megjelentetésére készítették, szerző beszámol Arthur Charletthez írt, s (alighanem a régi naptár szerint) 1699. április 25-i dátummal ellátott levelében. Az unitárius Kolozsvári Dimjén Pál sikeres hollandiai és angliai gyűjtése a kolozsvári unitárius kollégium és templom újjáépítésére, s az ezzel kapcsolatos hírek arról, hogy terjedőben az unitarianizmus Angliában, adták meg az indítékot az oxfordi magyar látogatónak ahhoz, hogy „a szociniánusok pusztulásáról” egykor mondott tételeit most újra frásba foglalja és közreadja. Ezzel Gyöngyösi nem csupán saját képzettségét kívánta fitogtatni, hanem (ahogy ezt levelében ékes latinsággal előadja) az anglikán egyházat is nagyobb éberségre kívánta serkenteni, jelezve, hogy

van „unitárius-probléma” Angliában is. Charlett, a University College igazgatója felszentelt pap volt, sőt 1697-től királyi lelkész, ugyanakkor sokoldalúan képzett tudós és Gyöngyösinek (a levél tónusából kivehetően) személyes pártfogója. Mivel egyike volt a négy oxfordi tudósnek, akinek Gyöngyösi-Dialithus oxfordi művét ajánlotta, lehetséges, hogy a magyar szerző a levélhez ennek a műnek még nem kész példányát, csak levonatait csatolta, mert azt kéri Charlettől, olvassa el az értekezést, mielőtt az a nagyközönség elé kerülne. Szabadkozik, hogy nem személyesen adta át művét, de dagadt lábbal ágynak esett. Végül pedig Gyöngyösi egy hosszú utóiratban megmagyarázza, miért rejtette kilétét álnév (igaz, elég könnyen megfejthető álnév) alá³ – tart a jezsuitáktól, akik Magyarországra való visszatérése után kellemetlenségeket okozhatnának neki, mivel a könyvben a többi közt az ő tevékenységüket is támadja.

A Gyöngyösitől fennmaradt második oxfordi levelet, amit a Queen's College könyvtárának Mill-gyűjteményében őriznek, itt nem közöljük – ez lényegében megegyezik a Charlettnek írt levél szövegével.⁴ Ezt is mintegy 182 lapos, *KRESMODIA (Kreszmodia) Parabolico Prophetica de infausto Fausti Socini* című, Dialithus álnévű művének megjelenése előtt írta. John Mill, a St. Edmund Hall igazgatója a jelesebb oxfordi nyelvészek közé tartozott és Gyöngyösi előtt ismert más magyarokat is; történetesen ő volt az, akinek Otrokócsi Főris Ferenc *Origines Hungaricae* művében külön megköszöni, hogy őt 1691-ben a mű megírására ösztökélte. Mill volt egyébként a másik tudós, akinek most Gyöngyösi művét ajánlotta; rajta és Charletten kívül Gyöngyösi még két oxfordit tisztelt meg azzal, nevezetesen John Wallis geometria-professzort és Benjamin Woodroffe-ot, a Gloucester Hall Principal-ját, hogy nevüket belevette a Dialithus-mű dedikációjába. (Gyöngyösi Oxfordban a Gloucester Hall-ban kapott szállást és alighanem más előjogokat.)

Oxfordból Gyöngyösi Pál Cambridgebe is átrándult, néhány napot, talán néhány hetet töltve a másik egyetemi városban. Ezt dokumentálja az a három Dialithus-példány, amely fennmaradt cambridgei könyvtárakban; mindhármát a szerző dedikálta, egyet [John] Balderstonnak, egyet Dr. Henry Jamesnek és a harmadikat az egyetem könyvtárának ajánlva. Gyöngyösi minden egyes esetben megmaradt az álnév anonimitása mögött (mint „szerző” ajánlja könyvét), noha természetesen a cambridgei tudósoknak, akiket személyesen meglátogatott, felfedte kilétét. Dr. Balderston az Emmanuel College igazgatója volt közel harminc évig, de teológiai műveket nem hagyott maga után, s Gyöngyösi alighanem inkább a kollégiumot kereste fel annak híre miatt (a XVII. század első felében az Emmanuel puritán hírben állott), mint magát a személyiséget, aki igazgatta. James meglátogatását a Queens' College-ban annak rektori minősége indokolhatta (Henry James 1696-tól 1699-ig volt „Vice Chancellor” a cambridgei egyetemen), esetleg annak a teológia Regius professzorává történt, 1699-ben friss kinevezése. Arra, hogy a cambridgei látogatás mikor történt, az egyetemi könyvtárban fennmaradt példány (jelzete C.14.10) ad támpontot, mivel a latin nyelvű dedikációs szöveg alatt az „1699 20 July” dátum áll. A Dialithus-könyv egyébként már 1699 májusában a nagyközönség elé került, de amennyire ezt majdnem 300 év tá-

volából meg lehet ítélni, nem keltett különösebb visszhangot, jöllehet szövegében Gyöngyösi sűrűn hivatkozott angol teológusokra is (William Sherlock, William Cave, Thomas Barlow, Gilbert Burnet, Benjamin Woodroffe).

Gyöngyösi második Charlettnak írt levele ugyancsak Oxfordban íródott, 1699. szeptember 10-én. Ha első ízben betegsége gátolta meg abban, hogy személyesen jelentkezzen Charlettnél, ezúttal szégyenkezése tartotta vissza ettől: „hivatalosan” ugyanis már búcsút vett a University College igazgatójától, s most mégis kéréssel kellett alkalmatlankodnia. Levelének célja egy pénzügyi tranzakció. Gyöngyösi ugyanis számos könyvet vásárolt Oxfordban és Londonban, de nem futotta mindre készpénzből, ezért magyar, illetve erdélyi aranypénzeket ajánl megvételre angol ismerősének. Körülményes magyarázata ellenére úgy tűnik, aranypénzeinek egy része már numizmatikai értéket képviselt a XVII. század végén is, s így valószínűnek tartjuk, hogy Charlett belement az ajánlott üzletbe és megadta a kért 3 vagy 5 fontot a felajánlott aranyakért. Egy későbbi angol utazótól, Edmund Chishulltól tudjuk ugyanis, hogy amikor az három évvel később Debrecenben találkozott Gyöngyösiével, az Angliát járt magyar teológus keserűen panaszkodott, hogy „amikor Bécsen keresztül hazautazott, ötszáz forint értékű könyveit Kollonich bíboros (*Cardinal Colonicza*) lefoglalta”.⁵ Ez az ötszáz forint értékben megegyezik a Gyöngyösi által kért 5 angol font sterlinggel. (Lord Paget közbelépésére egyébként a könyvek egy részét visszaadták Gyöngyösinek.)

Miután Gyöngyösi rendezte könyvtartozását, végleg elhagyta Oxfordot, s harmadik itt közölt és Millhez írt második levelében már arról számol be John Millnek, hogy november 12-én a londoni püspök felszentelte, lelkésszé avatta. (Mivel ez az anglikán egyház és nem a magyar református egyház kebelében történt, Gyöngyösinek később sok kellemetlensége volt belőle – Magyarországon nem akarták elismerni felszentelését.) Mint a levélből kilálglik, Gyöngyösi már indult is volna Hollandiába, ha nem kellett volna várnia Woodroffe könyvének példányaira. Magát az utazási engedélyt a magyar peregrinus már november 13-án megkapta, még hozzá Kensingtonban,⁶ de mivel elhalasztotta az utazást, alighanem csak november 28-án, vagy legkésőbb december 1-én szállhatott hajóra. Ebből a Millnek írt levélből egyébként két adalékot emelnénk ki. Az egyik az, hogy az 1700-as évszámmal ellátott Woodroffe-könyv, az időközben katolizált Otrokócsi Fóris Ferenc ellen írott *Examinis et Examinantis Examen* már 1699 végén elkészült, a másik pedig az, hogy ezek szerint abból Gyöngyösi több, ha nem számos példányt vitt magával. Ez bizonyos fokig megmagyarázná a bécsi hatóságok könyvelkobzását is: nem csupán angol nyelvű teológiai művek, hanem „felforgató” protestáns vitairatok csempészésével és terjesztésével vádolhatták Bécsben Gyöngyösit.

Itt, ha röviden is, de ki kell térnünk arra, hogy Gyöngyösi Árva Pál angliai szereplése mennyire összefügg Otrokócsi Fóris alakjával és pálfordulásával. Otrokócsi Fórist Oxfordban még protestáns hitéért szenvedett gályarabként ismerhették, s karolták föl 1691-ben, amikor újra Angliába érkezett; már említettük, hogy ismerte Millt, aki filológiai tevékenységén kívül arra is ösztönözte, hogy Fóris írjon egy magyar protestáns egyháztörténetet és fennmaradt egy levele Char-

letthez, amiben megköszön valamilyen pénzadományt.⁷ Miután Otrokócsi Fóris katolizált és megírta *Examen Reformationis Lutheri...* (Nagyszombat, 1696.) című munkáját, ez kétszeresen fájhatott az őt hajdan támogató angol tudósoknak – személyes árulásnak tekinthették. Szövege viszont alighanem Gyöngyösi közvetítésével jutott el Woodrofféhoz, és szinte biztosra vehető, hogy Gyöngyösi személyes jellegű információkat is szolgáltatott az angol tudósnak, hiszen olyan részleteket, hogy Otrokócsi Fóris Gyöngyösön és Heidelbergben is iszákos ember hírében állott, Woodroffe mástól meg nem tudhatott.⁸ Benjamin Woodroffe-ot különösen felháborították Fórisnak Angliával és az angolokkal kapcsolatos vádjai, az, hogy a magyar látogató nem tesz különbséget az alsóbb néposztályok katolikusgyűlölete és a műveltebb réteg toleráns protestantizmusa között, s megjegyezte, hogy az angolok még ma is elborzadnak, ha a „Véres” Mária királynő ellenreformációs túlkapásaira gondolnak, amelyekhez hasonlók éppen Magyarországon történtek a közelmúltban.⁹ Ami Gyöngyösi Pált illeti, nem titkolja személyes kapcsolatát Otrokócsi Fóris-sal, foglalkozik személyével nemcsak a Dialithus-könyvben, hanem később, franekeri doktori disszertációjában is, ahol ezt írja: „multi sunt Apostata in Bohemia, Gallia, Ungaria, talis fuit noster Franc. T. (helyesen F.) Otrokócsi”¹⁰ és fennmaradt egy könyvedikációja is – a Londonban élő Tolnai Mihálynak küldte (alighanem Franekerből, 1700-ban) Otrokócsi Fóris leghíresebb művét, az *Origines Hungaricaet*.¹¹ Bizonyos értelemben Gyöngyösi oxfordi és franekeri tevékenysége azt a kárt igyekszik jóvátenni, amit Fóris pálfordulása a protestáns ügynek jelentett Magyarországon, csakúgy, mint külföldön.

Az utolsó Angliába írt (és fennmaradt) Gyöngyösi-levelet a már hazatért szerző John Millhez intézte. Nem tudjuk, mi lett korábbi magyarországi leveleinek a sorsa, hiszen itt azt mondja „ez már a negyedik levél, amit neked Magyarországról írok” – leveleit vagy elfogta a császári cenzúra, vagy azok más módon kallódtak el. Ugyanez lehetett a helyzet John Wallishoz írt leveleivel, amelyekre ebben a debreceni levélben utal. A levél keltezése 1701. január 8-a (az új naptár szerint 18-a) és benne Gyöngyösi csak néhány politikai és személyes hírt közöl, a protestánsok üldözéséről, a spanyol örökösödési háború előkészületeiről, valamint arról, hogy Otrokócsi Fóris nemcsak teológiát, hanem újabban jogot is tanít Nagyszombatban és hogy válaszolni készül Woodroffe vitáira. Számonkéri Milltől görög újtestamentumát (a könyv végül csak 1707-ben jelent meg), s bár a levélben először mintegy „tiszteletpéldányt” kér belőle, az utóiratban fontosnak tartja megjegyezni, hogy ki fogja fizetni az árát. Kapcsolata Mill-lel ezután alighanem megszakad, bár nem lehetetlen, hogy 1702-ben még küldött az angol tudósnak levelet, vagy üdvözetet Edmund Chishull révén.

A közölt levelek alapján joggal mondhatjuk, hogy nem egészen másfél éves angliai tartózkodása fontos epizód volt Gyöngyösi Árva Pál életében. Bár a jelek szerint angolul beszélni jól sohasem tanult meg, biztosra vehetjük, hogy értett és olvasott angolul, s hogy a Bécsben lefoglalt könyvek között a latin nyelvű művek mellett szép számban szerepeltek az angol teológusok hazai nyelven írt munkái. Oxfordban barátsággal és megértéssel fogadták, kiadták első teológiai művét (az utána következő fél évszázadban Kalmár Györgyig más nem részesül ebben a

megtiszteltetésben), s bár később száműzetésében német földön jutott katedrához, Gyöngyösi Árva Pál kapcsolatait angol tudósokkal a magyar protestantizmus történetének érdekesebb lapjai között tarthatjuk számon.

Jegyzetek

1. Zoványi Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, szerk. Dr. Ladányi Sándor, Bp., 1977. 229.
2. Az Artur Charlettnek írt levelek az oxfordi Bodley könyvtár kéziratárában vannak, jelzetük MS Ballard 26, fol. 93^r-94 és 95^r-96. A John Millnek írt leveleket a Queen's College (Oxford) könyvtára őrzi, jelzetük CCCXXXVI. Jo. Milli collectaneorum volumen c, q és z betűje alatt, v.ö. *Catalogue of the MSS in the Oxford Colleges*, by H. O. Coxe, Vol. I., 1852, újranyomva: Oxford, 1972. 79.
3. Művének dedikációját mint „Christophilus Dialithus Ungarus, pro bono Patriarum Ref. Eccl. apud vos Peregrinus” írja alá, s megadja a helyet is: „Oxonii, ex Aula Gloucester”. A görög *gialutense* szó jelentése „bíborszínű gyöngy”.
4. Ez a Queen's College Mill-gyűjteményének CCCXXXVI/q jelzetű levele: „Pauli A. Gyongyost (sic!) Hungarici, de Socinianismo; dat. Oxon 1699 (?) fol. 77” *Catalogue of the MSS in the Oxford Colleges*, 79. —
5. Edmund Chishull, *Travels in Turkey and Back to England*, London, 1747. 106–107.
6. *Calendar of State Papers, Domestic Series, 1699–1700*. London, 1937. 290.
7. Bodleian Library, Oxford, MS Ballard 26. fol. 50.
8. Benjamin Woodroffe, *Examinis et Examinantis Examen, sive, Reformationis et Reformatorem Defensio Adversus Calumnias Francisci F. Otrókosi*, Oxoniae, MDCC, 42.
9. Woodroffe, i. m., 82.
10. *De fatis sexta N. T. aetate militantis Dei Ecclesiae juxta epistolam quae scripta est Angelo Ecclesiae Philadelphiensis*, Franeker, 1700. 14.
11. Gyöngyösi által kézzel dedikált példány a Pembroke College, Cambridge könyvtárában, jelzete: 8. 14. 35. Az *Origines Hungaricae* 1693-ban jelent meg Franekerben.

I.

Gyöngyösi Árva Pál levele Arthur Charlett-nek Oxfordba

Oxford, 1699. április 25.

Plurimum Reverende, Celeberrime ac Clarissime Domine opto ut prospere agas et valeas, sicuti prospere agit ipsa tua anima. 3. Ioh. 2. comm.

Miraris forte Vir Clarissime, me hominem obscurum hic apud vos in publicum prodire, et quidem sub vestro nomine, ast si tantisper sepositis negotiis, quae te implicitum tenent gravioribus, aures et frontem dederis, me ab omni temeritatis et insolentiae impacta, Te Virum Clarissimum absoluturum spero, scilicet 19 Aprillis accepi literas a popularibus meis ex Belgio et quodam professore Belgico, quibus monent, ut absteineam vel caream a fermento Socini, miratus hominum intempestivam admonitionem, subjiciunt mox rationes, quia ajunt, ita in Anglia multiplicati Sociniani et Remonstrantes, ut vix a Reformatis dignosci queant; dixissem ego haec falsissima esse, sed horum audi relationem, in Hungariae Transylvania civitas Claudiopolis (vulgo Clausenburg vel Colosvár) ubi extat Collegium Reformatorum et Socinianorum, anno praeterito igne praecipiti, maximam partem combusta est, templo quoque et Collegio Socinianorum flamma fatali deletis, transmiserunt hi ex suis aliquem, nomine Paulum Colosvári ad instituendam collectam clam a Socinianis in Belgio, transfraetavit homo ille ex eorum suasu mox Londinum, unde tantam collectam abstulit, ut omnibus nostratibus (supra millia enim erant,) admirationi fuerit, a popularibus meis rem, quia eum noverant, non celavit, imo ausus est homuncio ille redux Amstelodamum gloriari, multos etiam hic ex nobilibus Parliamenti, Socino, (si credere fas est) favere, adeoque se sperare brevi eadem libertate, qua in Transylvania fruuntur, in Anglia etiam fruituros, mirantur itaque hi populares, cur loco et tempore id flagitante, meam de Socinianorum exitu, quam olim habui sententiam, hic non publicarem; confiteor ego propter multas rationes, hic Anglia silendum potius duxi, quam aliquid dicere, alio loco et tempori reservans ea, quae tamen commode possemus dicere, at omnino saltem propter has rationes, haec pauca scribere necesse erat; tum ut me nullam apud vos labem contraxisse ostenderem; tum ut homines, qui forte segnius invigilant gregi, quam Archi-Pastor ille jussit, excitarem, ut perforata a Socinianis Ecclesiae vestrae moenia, prima occasione obturarent, vel si possent vires et consilia Magistratibus jungendo, vulpes et vulpeculas, primas Ecclesiae vestrae uvas corrumpentes, ut ait sponsus. Cant. 2. 15. etiam comprehenderent; haec ore tenus erant tibi dicenda Vir Clarissime. Sed nescio quo fato, heri post meridiem, et mox hac nocte pes dexter ita intumuit, ut calceos induere plane nequiverit, quin parum absum a Scipionum familia; hac ratio erat cur repraesentare ipse tibi libellos nequirem; spero interim et omnem adhibeo operam, ut quam citius exire queam, et Vos Claros Viros invisere, sed ad illud usque tempus exemplaria retinere nolui, ne si in vulgus prius quam apud vos innotesceret, in-

gratum, inhumanum et inconveniens foret, rogo itaque Clarissimum Virum, ut si per otia libellum percurrere liceat, ea quae tibi non placuerint, indicare dignetur; non pudet ex vobis discere, dummodo Vos Magistri vices sustinere non taedeat vel pudeat. Caeterum Te divinae curae et amoris et me tuo recomendo etiam.

Admodum Reverendae ac Clarissimae Dominationis favoris et Amoris
cultor Paulus Árva** Gyöngyösi Ungarus
pro bono suae patriae apud vos peregrinus
calamo currenti et peregrino quidem,
animo tamen infucato -

O X O N I I Anno 1699.
25 presentis ante meridiem

P.S. Unum monere exciderat, quaeris forte Vir Clarissime cur opus velato nomine meo publicavi;? praegnans est ratio, nempe mihi Clarissime Domine, redeundum si erit in patriam, per Jesuitas est transeundum et in patria quoque inter Jesuitas commorandum; quos occasionaliter libello isto, non tangere non potui, quo ergo in futurum periculum carerem, (quod proculdubio eveniret) patrium nomen facere debui, interim vere meum nomen ibi latet, quod forte nulli vel paucis notum erit; denique nihil accedit vel decedit veritati, cujuscunque nomine innotescat; saltem id non propter metum feci, (ut qui paratus illa Petri 2. Ep. 3. 15. 16. 17. implere) sed propter cautionem. Matt. 10. 16.

Címzés: Viro Dei – Admodum Reverendo, Celeberrimo ac Clarissimo Domino Arhuro CHARLET. (Titulus plenus cum honore), Domino et Benevolo in Domino observandissimo, Confidentissimo.

Megjegyzések a szöveghez: Ez a levél az A.-val jelölt tisztázat, s valójában ez lehet a missilis levél. Az apró eltérések miatt az egész szöveg fordítását újra leírom, a jegyzeteket azonban nem.

64. sor: Más kéz a lapszélre jegyezte: Gangliss. Valószínűleg az Árva név magyarázatának szánta, ámbár ilyen angol szó nem létezik. Esetleg némi önkény-nyel *gang* és a *less* fosztóképző összetétele volna? (= csapat nélküli, társtalan – árva jelentésben?)

A levél külsője: Paulus Gangliss L D^r. Charlet Oxon 1699

* helyesen: digneris

** Gangliss

B.

Gyöngyösi Árva Pál levele Arthur Charlett-nek Oxfordba

Oxford, 1699. április 25.

Főtiszteletű, Tekintetes és Méltóságos Uram, kívánom, hogy jól legyen dolgod és jó egészségben légy, miképpen a te lelkednek jól vagyon dolga. 3. János 2. vers.

Talán csodálkozol, méltóságos férfiú, hogy én az ismeretlen ember itt nálatok a nyivánosság elé lépek, mégpedig a ti nevetek oltalma alatt, de ha azokat a súlyosabb ügyeket, amelyek téged elfoglalnak, egy időre félreteszed, füled és tekintetedet felém fordítod, úgy bízom benne, méltóságos férfiú, hogy engem minden vakmerőség és kevélység vádjától feloldozol. Április 19-én ugyanis leveleket kaptam a hazámbéliektől Hollandiából és egy bizonyos hollandus professortól, amely levelekben figyelmeztetnek, hogy óvakodjam vagy maradjak távol a Socinus kovászától. Csodálkoztam ezen emberek alkalmatlan időben jött intésén. Később előhozták az okokat is, ugyanis azt állítják, hogy annyira megszapordtak Angliában a socinianusok és a remonstránsok, hogy a reformátusoktól alig lehet megkülönböztetni őket. Mondhattam volna, hogy ez mind hamisság, de hallottam az itteniek jelentését arról, hogy a Magyarországon lévő Erdélyben Kolozsvár városa (Claudiopolis vagy közönségesen Clausenburg), ahol kollégiumuk van a reformátusoknak és a socinianusoknak is, az elmúlt észendőben hirtelen támadt tűzvészről legnagyobb részt leégett. Mivel a socinianusok temploma és kollégiuma a szörnyű lángok martaléka lett, ezek átküldtek maguk közül egy Kolozsvári Pál nevezetű embert, hogy titokban pénzadományt gyűjtsön Hollandiában a socinianusoktól. Ezután ezek javaslatára átkelvén a tengeren Londonba ment, ahonnan annyi sok pénzadományt teremtetett elő, hogy az összes földinktől (mert ezren felül voltak) csodálatban volt része. A hazámbéliektől, mivel ráismertek, e dolgot nem titkolta el. Ez a hitvány emberke Amszterdamba visszatérve merészelt azzal dicsekedni, hogy itt sokan a parlament nemesei közül is Socinus pártjára állnának (ha szabad ezt elhinni), sőt azt remélik, hogy rövidesen ugyanazon szabadságot, amit Erdélyben élveznek, Angliában is élvezni fogják. Csodálkoztak hát ezek a hazámbéliek, hogy most, amikor a hely és az idő is kívánja, azt a sententiamat, melyet egykor a socinianusok pusztulásáról mondtam, most miért nem publikálok? Megvallom sok dolog miatt úgy véltem, hogy Angliában inkább hallgatnom kell, mintsem valamit szólnom, más helyre és más időre félretévé azokat, amiket különben helyesen el tudnánk mondani. Mégis bizonynyal ezen dolgok miatt legalább ezt a keveset szükséges volt megírnom, egyrészt hogy megmutassam, hogy én nem vallottam szégyent tinálatok, másrészt azokat az embereket, akik talán

lomhábban vigyáznak a nyájra, mint ahogyan a Főpásztor parancsolta, arra serkentem, hogy egyházatoknak falait, melyet a socinianusok általírtak, az első adandó alkalommal tömjék be, vagy ha tehetik, erejüket és tanácsukat a magistratusokkal összekötve, egyházatoknak java szőlőt pusztító rókákat és rókafiaikat fogják el, ahogy a vőlegény mondja az Énekek éneke 2:15-ben.

Mindezeket szóban kellett volna elmondanom neked, méltóságos férfiú. Nem tudom azonban, hogy milyen fátyomtól, de tegnap délután és ez éjjel is a jobb lábam úgy megdagadt, hogy csizmáimat egyáltalán nem tudtam felhúzni, úgy hogy kevésbé esem távol a Scipiók családjától. Ez volt az oka, amiért neked nem tudtam a könyveket elvinni. Ezenközben reménykedem és minden dolgomat odaírányítom, hogy amint gyorsabban járhatok, méltóságtokat is felkereshessem. Erre az időre pedig nem akartam visszatartani az exemplarokat, mert ha a nép között lenne előbb ismert, mint nálatok, az háládatlan, embertelen és illetlen dolog lenne. Így arra kérek, méltóságos férfiú, hogy ha lehetséges, szabad idődben fúsd át könyvecskémet, s mindazt ami neked nem tetszenék, méltasd említésre. Nem szégyen tőletek tanulnom, ameddig ti magisterek nem unjátok vagy nem szégyenlitek ezt a feladatot elvállalni. Egyébként téged az isteni gondviselésre és szeretetre bízlak, magamat pedig neked ajánlom.

Főtiszteletű és Méltóságos Uraságod jóakarátának és szeretetének ápolója, a magyar Gyöngyösi Árva Pál, aki hazája javáért nálatok jövevény, sebtében írta és bizonyára idegenül, de azért őszinte szívvel –

O x f o r d, 1699. jelen hó 25-én délelőtt.

P.S. Egy dologra azonban elfelejtettem figyelmeztetni. Talán kérded, méltóságos férfiú, hogy miért publikáltam művemet nevem elrejtésével? Komoly oka van ennek, méltóságos uram. Bizonyára ha majd vissza kell térnem a hazámba, a jezsuiták közt kell keresztül mennem és a hazámban közöttük kell majd időznöm, – őket esetenként e könyvecskémbe nem tudtam teljesen említés nélkül hagyni –, avégett pedig, hogy a jövőben a veszedelemtől megmeneküljek, (ami kétségtelenül rámkövetkeznék) egy hazai nevet kellett csinálnom. Itt lappang a nevem, amelyet talán senki sem, vagy csak kevesen fognak megismerni. Végére is semmit sem tesz hozzá és semmit sem vesz el az igazságból az, hogy kinek a nevével válik ismeretessé. Mégsem a félelem miatt tettem így (úgy mint aki betölteni készül Péter 2. levele 3:15. 16. 17. verseit), hanem óvatosságból. Máté 10:16.

Címzés: Az Isten emberének – a Főtiszteletű, Tekintetes és Méltóságos Arthur C H A R L E T úrnak (tisztelettel teljes titulus), az Úrban bizodalmas, tisztelt jóakarómnak és uramnak.

Szabó Géza fordítása

II.

Gyöngyösi Árva Pál levele Arthur Charlettnek

Admodum Reverendo, Clarissimo ac emeritissimo viro Domino Arthuro Charlet, Gratiam et pacem in Christo, precatur infrascriptus.

Pudoris equidem est fortê, Clarissimum Virum, in hoc negotio compellare, sed necessitas transit leges, et chartae (uti Comicus ait) non erubescunt, denique nixus tua omnibus nota ingenua humanitate, atque favore, quo me etiam complexus es, confidenter ad te redii, ori quidem in persona haec dicenda erant, nisi ingenuus pudor, ad te postquam semel valedixi, redire vetuisset, calamo itaque quod ore nequeo, conficiendum putavi, nempe hic aliquott libros a Bibliopolis vestris abstuli, quos si Deo placuerit in patriam mecum referre statui, igitur hos aureos hungaricos, clarissimo viro si placuerit, commutandos, quoniam anglicanam monetam sufficientem non habeo, offero, aurei sunt puri ac multo praestantioris ac vestri sunt notae, id omnes norunt, hi imprimis in ipsa Hungaria, propter antiquitatem vel raritatem charissimi, omnes variorum Principum et fodinarum, quos ipse in ultimam necessitatem reservaveram, neque facile nisi coactus essem, mutarem, hi nummi aurei singuli in nostra Patria profecto pendunt 15 duodenarios, seu vestros solidos. Verum est quidem, quod si balance vestrorum aureorum librentur, vix ultra quam 10 solidos pendere, at vero considerandum est clarissimo viro, hos aureos puros et raros esse, et optimos, ideoque cum vestris conferre aureorum lancibus, unus imprimis ducatus Principis Transylvaniae Michaelis Apaffi, ita apud nos etiam rarus est, ut in Hungaria duos vulgares aureos pendeat, nempe propterea puto quia ille Reformatus Princeps et potentissimus per 38 fuit, et forte nullus, uti Imperator Leopoldus vult, alter illi succedet Reformatus; quamvis ego, de eo aliud conclusum esse in curia Caelesti, quam aula Imperatoris, spero. – Igitur si placeat Clarissimo Domino his hungaricis aureis, anglicos substituere, ego spero, si nossem hic tales viros qui talium rerum sunt curiosi, lubenter eos commutassent, sed quia ego hic paucos novi, nisi clarissimum virum quem quia rerum exterarum ratione suae generosae indolis magis quam alii sunt, curiosum, novi, ideo clarissimo Domino obtuli, commutandos, certo hi aurei 6 in nostra patria penderent 5 libras vestras; etsi hic si vulgariter mensurentur et aestimentur, vix ultra quam 3 libras darent, certus tamen ego sum hi aurei nunquam tuam monetam perdent, ego interim id obsecro clarissimum virum, ut si lubeat, quoniam 5 libras debeo Bibliopolis solvere, tantum nunc clarissime vir mihi expendat, ego promitto, recipio, spondeo, me quod si clarissime vir hos aureos tot valere non existimat, prima occasione ex Belgio Clarissimo Domino 2 libras per fideles manus remissurum cum gratiarum actione, quoniam ego in Belgio Professores plurimos notissimos habeo, a quibus erogare pecuniam possum, qua felicitate, hic quia ignotus sum frui nequeo, 3 autem libras reliquas semper et ubique compensant illi aurei etiam apud ipsum vulgum, vel si neque ita placeat

clarissimo viro, retineat illos 6 aureos usque dum ego Londini commorabor, si forte ibi ab aliquibus amicis 5 libras erogare possum, tum clarissimo viro citissime remittam et hos aureos redimam, neque enim cum jactura aliqua illos amittere vellem, quod fieret certo si tantum 3 libras pro illis acciperem, qui apud nos 5 libras valent, totum interim hoc negotium prudentiae, et humanitati clarissimi viri committo, alios viros, quos hic novi, in hoc negotio molaestare ideo nolui, ne quoniam eorum multa benevolentia usus sum, si toties eos molaestarem abuterer, et forte neque illi sunt, ita itque (?) curiosi. Tuam ergo relationem, per praesentem tabellarium statim expecto, quoniam res mihi cum Bibliopolis agenda est. aurei sunt, Ladislai, Ferdinandi primi et 3. Apafi et Leopoldi, quos si istis conditionibus clarissimo viro ad (?) se recipere visum fuerit, mihi in hac necessitate posito, humanitatem praestabit.

Reverendae ac Clarissimae Dominationis amoris et favoris Cultor

Paulus Arva Gyöngyösi Ungarus

Anno 1699.

O x o n i i

10 Calendr. 7bris

To the most Reverend Domine C h a r l e t, Master of the University Colledge in Oxford.

Epistola enim non erubeseit.

Cicero fam. V. 12,1.

Gyöngyösi Árva Pál levele Arthur Charlett-nek

Oxford, 1699. szeptember 10.

A Főtitiszteletű, Méltóságos és Nagyerdemű Férfiúnak, Arthur C H A R L E T úrnak, Krisztusban kegyelmet és békességet kíván az alulírott.

Talán bizony szegyen, hogy téged, méltóságos férfiú, ebben az ügyben megszólítalak, de szükség törvényt bont és a papíros (ahogy a comicus mondja) nem pirul el.¹ Végül is bízván a mindenki által ismert nemes emberségedben és jóakarotodban, amiért engem is megöleltél, merészen visszatértem hozzád. Bizonyára hangos szóval kellett volna elmondanom ezeket, ha csak nem tiltotta volna meg a szemérem, hogy miután egyszer tőled elbúcsúztam, visszatérjek. Annak okáért, hogy szóban nem tehetem, úgy gondoltam, hogy pennával kell elvégeznem. Idehoztam ugyanis egynehány könyvet a ti könyvtárusaitoktól, amelyeket – ha Istennek tetszik – elhatároztam, hogy magammal viszek a hazámba. Annak okáért ezeket a magyar arany forintosokat kínálom, ha tetszik neked, méltóságos férfiú,

amelyeket fel kell váltanom, mivelhogy nincs elegendő angolai pénzem. Ezek az arany forintok tiszták és ismeretes, hogy a tettekénél kitűnőbbek, ezt mindenki tudja. Ezek mindenekelőtt magában Magyarországon, régiségük vagy ritkaságuk miatt igen kedveltek, mindegyikük különböző fejedelmektől és különböző bányákból való. Ezeket végső szükségre tartogattam, és nem egykönnyen cserélem el (váltom át) őket, csak mivel rákényszerülök. Ezek az aranypénzek hazánkban egyenként bizony 15 duodenariust nyomnak, akárcsak a ti aranypénzetek. Bizonyos pedig, hogy ha a ti aranyforintaitoknak a súlyával mérnék őket, úgy alig több mint 10 aranypénzt nyomnának, ámde neked meg kell gondolnod, méltóságos férfiú, hogy ezek az arany forintok tiszták és ritkák, és a legjobbak, annak okáért a ti aranymérletegekkel vesd össze. Különösen Apaffi Mihály erdélyi fejedelem egy dukátosa az, ami nálunk is ritka, úgy hogy Magyarországon két közönséges arany forintost nyomna. Bizonyára azért vélekedem így, mert ő református fejedelem volt és 38 esztendeig igen erős volt a hatalma,² és talán – amint Lipót császár akarja – senki más református nem lép a helyébe; ámbár én abban reménykedem, hogy erről más végeztetett a mennyei tanácsban, mint a császár udvarában. – Annak okáért, ha tetszenék méltóságos uramnak remélem, hogy e magyar arany forintok helyébe angolokat ad. Ha tudnék itt olyan férfiakat, akik ilyen dolgokra gondot fordítanak, örömet elcserélném őket, de mivel itt én keveseket ismerek, ha csak nem a méltóságos férfiút, akinek mivel nemes természetének gondosságát külső dolgok folytán inkább megismertem, mint másokét, azért méltóságos uramnak ajánlottam ezt a cserét. Ez a 6 arany forint hazánkban bizonyára ötöt nyomna a ti fontotokból; jóllehet ha ezt közönségesen mérnék és becsülnék meg, úgy alig több mint 3 fontnyit adna ki. Biztos vagyok mégis abban, hogy ezek az arany forintok soha sem fogják a te pénzedet elvesztegetni. Én egyelőre azt kérem tőled, méltóságos férfiú, hogyha tetszene – minthogy 5 fontot kell fizetnem a könyvárusoknak –, hogy ennyit most a méltóságos férfiú nekem fizessen ki. Én megígérem, megfogadom, kezeskedem, hogyha a méltóságos férfiú azt gondolja, hogy ezek az arany forintok, ennyit nem érnek meg, hogy az első adandó alkalommal Belgiumból³ a méltóságos férfiúnak 2 fontot hűséges kezek által vissza fogok küldeni hálaadással, mert én Belgiumban igen sok híres professzort tartok számon, akik által pénzt adhatok ki, amely szerencsével itt, mivel ismeretlen vagyok, nem élhetek. A 3 visszamaradt fontot pedig mindig és mindenütt megérik ezek az arany forintok ennél a népnél is, ám ha ez így nem tetszenék a tekintetes férfiúnak, visszatárhathatná ezt a 6 arany forintost addig, ameddig én Londonban fogok tartózkodni. Talán ha itt más barátaim által 5 fontot kiadhatok, akkor a tekintetes férfiúnak igen gyorsan vissza fogom küldeni és ezeket az arany forintokat vissza fogom váltani, mert néminemű kárvallással nem akarnám elveszteni ezeket, ami bizonyára bekövetkezne, ha csak 3 fontot vennék fel azokért, amelyek nálunk 5 fontot érnek. Egyelőre ezt a gondomat mindenestül eszességedre és emberségedre bízom méltóságos férfiú. Másokat, akiket itt ismerek, ebben az ügyben azért nem akartam megterhelni, hogy az ő nagy jóakarataikat, amit már tapasztaltam, ne vegyem igénybe, mert úgy visszaélnék vele, s talán őket nem is érdekli ez annyira, mint Téged. Válaszodat tehát a következő postá-

val rögvést megvárom, mivelhogy a könyvárusokkal nekem ezt az ügyet el kell intéznem. Az arany forintosok a következők: egy Lászlóé,⁴ egy I. Ferdinándé, három apafié, egy pedig Lipóté.⁵ Ha ilyen feltételek mellett méltóságod arra a belátásra jutott, hogy letétbe vegye ezeket, úgy nekem, aki szükségbe jutottam, emberségét fogja bizonyítani.

Tisztelendő és Méltóságos Uraságod
szeretetének
és jóakaratának ápolója
a magyar Gyöngyösi A. Pál

Oxford, 1699. szeptember 10.

Címzés: A főtisztelendő Charlet úrnak, az oxfordi University College igazgatójának.

Szabó Géza fordítása

Jegyzetek

1. Utalás Cicero mondására „Epistola enim non erubescit”
2. I. Apafi Mihály csak 29 évig, 1661-től 1690-ig uralkodott.
3. Hollandiából
4. A szövegből nem világos, vajon itt V. László, vagy (Jagiello) Ulászló aranypénzről van-e szó.
5. Lipót császár 1657-től 1705-ig uralkodott; ő bocsájtotta ki Erdély számára az ú.n. *Diploma Leopoldinumot*.

III.

Gyöngyösi Árva Pál levele John Millhez

Pluribus Nominibus mihi Colendissime vir, Celeberrime ac Clarissime Domine! Domine et Fautor in Christo Confidentissime!

Non est ut culpam superioris silentii a te deprecem, cum incivile fuisset, Te pluribus vicibus literis molaestare, antequam rerum mearum certum exitum tibi perscribere poteram, rem ergo jam sic accipe, mihi gratia Dei adjuvante, manus imposuit, Illustrissimus Episcopus Londinensis 12° Novembris, eodem die utriusque ordinis Consecrationem absolvens, ex consensione Illustrissimi Archiepiscopi Cantuariensis qui etiam mihi literas (pass-port) dictas a serenissime Rege

comparavit, ut ita, rebus meis omnibus hic absolutis jam 15 Novembris hinc transfretare in Hollandiam poteram, nisi Clarissimi Domini Woodroffe exemplarium mora obstitisset, quae non citius quam 27 Novembris accipere licuit, quare jam Deo volente, et occasione, die Crastino vel die Veneris hujus hebdomadae, navigare proposui, quod antequam fieret, haec tibi significare volui, Deus ter Optimus Maximus, pro tuis in me beneficiis benedicat, et si ego immemor essem tuae charitatis, ille fit memor tui amoris, qui se, suosque diligentibus se utque in millesimam generationem, remuneratorem promisit, id unum oro, ut dehinc etiam precibus apud Deum et Consilio apud homines, quantum in Te situm erit pro pace Ecclesiarum Reformatarum Ungaricarum ne desiste, memor illius fulminis Deborahae Judic. 5. 23. sed quid te virum ad ista natura et religione propensum, urgeo, cum quidvis potius, quam membra Christi mystica obliviscaris – Igitur vale vir Dei, et me tui amantissimum ama – Tui Nominis, amoris et favoris Cultorem, Paulum Arva Gyöngyösi. Illustr[issimam] et Excel[lentissimam] Angl[iam]. Pres[tantissimum] indignissimum –

L o n d o n 1699. 27. 9bris

P.S. Praestantissimum Dominum Grate saluto.

P.S. Mr. Hall, amanuensis Reverendissimo Episcopo Londinensi, me juxta tuam Epistolam magna cum humanitate excepit, vir ille juvenis doctus et humanus est, qui, quia te amat, dignus est ut illum redames.

P.S. Non potui, non uno verbo orare, quaeso Clarissime Domine, ne tanto Thesauro tuo (Novi Testamenti Editionem volo) mundum amplius defraudes, jam pridem absolvisti quaedam ad bene esse pertinent, illa festina adiacere, cogita te esse mortalem quovis momento ut quam damnosum sit differre, certe mundus etiam desiderat, sed et ego; quaeso Clarissimum Dominum si hac hyeme prodierit, uti promisisti, unum nobis Franequeram transmittere digneris, ut tanto Thesauro, Ecclesia etiam Hungarica gloriari possit, si ad Clarissimum Herman Alexandrum Roëllium dirigas non [... ..] Professor Franequerae.

Gyöngyösi Árva Pál levele John Mill-hez Oxfordba

London, 1699. november 27.

Igèn sok nevezetes ember közül számomra fölöttébb tisztelt férfiú, tekintetes és nagyságos uram! Uram és a Krisztusban igen bizodalmas jóakaróm!

Nincs okom, hogy korábbi hallgatásom vétkéért bocsánatot kérjek, mert embertelen dolog lett volna téged sok válaszoló levéllel megterhelni, mielőtt dolgainak biztos kimenetelét neked megírhattam. Tehát már így fogadd e dolgot. Az Isten megsegítő kegyelméből, kezeit rámhelyezte a tekintetes londoni püspök november 12-én, egyazon napon mindkét rend megszentelését elvégezvén, a tekintetes canterburgi érsek beleegyezésével, aki nekem útlevelet (pass port) is

szerzett a fenséges királytól, hogy így miután itt az összes dolgomtól megszabadultam, már november 15-én innét átkelhettem volna Hollandiába, ha a méltóságos Woodroffe úr exemplárjainak késése meg nem akadályozott volna ebben, amelyeket november 27-nél előbb nem lehetett megkapni, amiért már, ha az Isten is úgy akarja és alkalom nyílik, elhatároztam, hogy a holnapi napon vagy e hét péntekjén hajóra szállok. Minekelőtte ez megtörténne, ezeket neked meg akartam jelenteni. A háromszorosan hatalmas-jóságos Isten megáld a te irántam való jótéteményeidért, és ha én a te szeretetedről megfeledkeznék, ő legyen az emlékeztető a te szeretetedre, aki az őt és az övéit szeretőknek bizonyára az ezredik generációig jutalmazót ígért, azt az egyet kívánom, hogy ettől fogva könyörgeésekkel is az Istennél, tanácskozással az embereknel, ami rajtad áll tedd meg majd a magyar református gyülekezetek békéjéért. Debora villámának emlékeztetése a Bírák 5:23, de én téged, férfiú; azon természetre és vallásra hajlandót, sürgetlek ahogy akármit inkább felejsz el, mintsem Krisztus misztikus tagjait.

Annak okáért ég veled Isten embere, s engem a téged leginkább szeretőt szeress, nevednek szeretetednek és jóakaratodnak tisztelőjét

Gyöngyösi Árva Pált.

London, 1699. november 27.

Post Scriptum: A méltóságos Grate urat köszöntöm.

Post Scriptum: Mr. H a l l, a főtiszteletű londoni püspök írődeákja, engem a te leveleddel, nagy emberséggel fogadott, ez az ifjú férfi tudós és emberséges, aki mivel téged szeret, méltó arra, hogy őt viszont szeressed.

Post Scriptum: Nem tudtam nem röviden kérni, kérlek méltóságos férfiú, hogy a te nagy thesaurusoddal, mivel már régen befejezted. (Új testamentumod kiadásáról beszélek) tovább a világot ne csald meg; ami még jóra vezet, azt siess hozzáadni; gondold meg, hogy halandó vagy bármely szempillantásban, így káros lesz késlekedni. Bizonyára a világ is óhajtja, de én is; kérlek méltóságos uram, ha ezen a télen megjelenne, amint megígérted, egyet számunkra méltóztass Franekerba átküldeni, hogy a nagy thesaurussal a magyar egyház is dicsekedhessen; ha a méltóságos Herman Alexander Roell-hez küldöd, aki professzor, Franekerben, [nem vész el?]

IV.

Gyöngyösi Árva Pál levele John Mill-hez Oxfordba

Debrecen, 1701. január 8.

Excellentissimo Doctori, Reverendissimo, Celeberrimo ac Clarissimo Domino Joanni M I L L. Domino Fratri et Fautori in Christo Confidentissimo, Eukleidi in Christo precatur [infrascriptus.]

Quarta haec jam est, quam ad te ex Hungaria dedi Epistola, ideoque ut culpam superioris silentii deprecem apud te, sollicita oratione opus esse, non existimo. Ineunte novo apud nos anno et seculo, plurima nova sed mala. Persecutio querendarum Ecclesiarum Reformatarum ab Episcopo Vaciensi circa Danubium et denique apparatus bellicus Imperatoris nostri in Hispanias, cujus molem non leviter sentit agonizans nostra Patria; Extremis hisce diebus ut videtur, jam Bellum istud Harmagedontium conflare coepit, quo domus Dei Bethel in Bethaven, Vallis Berach (benedictionis) in Beeroth, puteos Bituminis, ipsa denique Hierosolyma Civitas Dei, in Aceldama, prodigiosa metamorphosis, occulta Fatorum potestate transformetur. Et huc aurigant omnia quae in Europa geruntur, adversa pietati et religioni, Deus orandus est, ut te, vos, et nos suo spiritu roboret. Diu expectabam tuum responsum ad priores Epistolas, signanter consilium tuum de solitaria communione Eucharistiae, quid tibi videtur juxta Patres antiquos, uti de hoc fusius (?) tibi scripsi alias, accelera quaeso responsum, et una cum testamento tuo primum vice ad Clarissimum Roellium Franequeram, ut mihi cum tua Epistola transmittat, trans mitte. Quaeso ne prives nostram Patriam et me isto Ōesauo Graeco, Dominus erit tua merces. D. Franciscus F[óris] Otrokocsi duplici Doctoratus Juris et Ōeologiae titulo, agit Tyrnaviae Professorem mendacii, responsum Domino Woodroffe parat. Transmittam si nascatur mus iste. Clarissimum D. Joannem Wallisium, magnum meum amicum et Benevolum quaeso salutare ne negligitor. Frequenter ad eum etiam dedi Epistola, acceperit, nec ne, nescio mihi tamen o respondit. Si quae alia apud nos nova, tibi perscribere vix tutum est. Vale ab Amantissimo tui et tuissimo Paulo Gyöngyössi Theologiae Doctore E A L.

Debrecini in Hungaria Superiori.
Anno Primo et mense seculi 1701.
8 - Januarii -

P.S. Quaeso iterum uti promisisti, testamentum Graecum transmittere ne excidat, rependam pretium tum accepero.

Címzés: Excellentissimo Doctori, Reverendissimo, Celeberrimo ac Clarissimo Domino Johanni M I L L (cum pleno honorum et officiorum titulo) Domino Fratri et Fautori in Christo Colendissimo, Confidentissimo resignantor.

O x o n i a e i n A n g l i a

Gyöngyösi Árva Pál levele John Mill-hez Oxfordba

Debrecen, 1701. január 8.

A nagyméltóságú doktornak, a nagytisztetű, híres és nevezetes John M I L L úrnak, a Krisztusban igen bizakodó atyafinak és jóakarónak Krisztusban való jó ismeretet kíván az alulírott.

Ez már a negyedik levél, amelyet neked Magyarországról írtam, avégett, hogy korábbi hallgatásom bűnét nálad kiengeszteljem; gondolom, hogy bánkódó mentegetőzésre nincs szükség. Nálunk az új esztendő elején és a kezdetén levő új száz esztendőben sok újság van, de rosszak. A szájalomraméltó református gyülekezeteket üldözi a váci püspök a Duna mentén, végtére pedig császáruk háborúra készül Spanyolország ellen, melynek terhét haldokló hazánk nem könnyen viseli el. Itt ezekben a legutóbbi napokban úgy látszik, hogy már ama armaggedoni háború veszi kezdetét, ahol Béthel az „Isten háza” Béthávenra, Beráka völgye (a „hálaadásé”) Beéróthra, „szurokforrásokra”, sőt maga Jeruzsálem az Isten városa Akeldamára változik át csodás metamorphosis-sal,¹ a Fátumok titkos hatalma által. És oda szekereznek mindazok, akik Európában hadat viselnek, a kegyesség és a vallás ellenségei; könyörögnünk kell az Istennek, hogy téged, titeket és minket lelkével erősítsen meg! Sokáig vártam a válaszodat előző leveleimre, érthető módon tanácsodat az egyedüli úrvacsora-közösségről, hogy mit látsz a régi egyházatyáknál, amint neked erről más alkalommal részletesen írtam. Kérlek, hogy sietve válaszolj és vele együtt küldjed el újtestamentumodat nagyszerű szolgálatra a jeles Roell-höz Franekerba,² hogy ő nekem a te leveleddel együtt elküldhesse. Kérlek, ne fozszad meg hazánkat és engem a te görög thesaurusodtól; az Úristen lesz a jutalmad. Otrókosi Fóris Ferenc úr a jog és a teológia doktorátusának kettős titulussal újí a hazugság professzorságát Nagyszombatban. Feleletet készít Woodroffe úrnak. Elküldöm, ha megszületik ez az egér! A jeles John Wallis urat, nagyszerű barátomat és jóakarómat, kérlek, ne feledjed, hogy köszöntened kell! Gyakran írtam neki leveleket, megkapta vagy sem, nem tudom, mert nekem még semmit sem válaszolt. Ha lesz más újság nálunk, bizonyos hogy azonnal megírom neked őket. Isten hozzád a téged igen szerető és hozzád fölöttebb ragaszkodó Gyöngyösi Páltól, a teológia doktorától E A L.

Debrecenben, Felső-Magyarországban. A század első esztendejében és első havában. 1701. január 8-án.⁴

Post scriptum: Ismét kérlek, hogy amint megígérted, a görög testamentumot ne felejtse el átküldeni; megfizetem az árát, miután megkaptam.

Címzés: A nagyméltóságú doktornak, a nagytiszteletű, híres és nevezetes John M I L L úrnak (a méltóságok és a hivatalok titulusában bővelkedőnek) a Krisztusban fölöttébb bizakodó tiszteletreméltó atyáfinak és jóakarónak nyíljanak fel a pecsétek.

Oxfordban Angliában

Szabó Géza fordítása

Jegyzetek

1. Betháven: a bálványok Háza (Hóseás 4:15); Beéróth: források, kutak (II. Krónikák 20:26), itt Gyöngyösi értelmezése téves; Akeldamá: vérmező (arámul; Apostolok cselekedetei 1:19). (Szabó Géza jegyzetei)
2. H. A. Röell (1653 – 1718) franekeri és utrechti teológiai professzor, tanításai-ban coccejánus és karteziánus elemek is találhatók.
3. Otrokócsi Fóris Ferenc 1694-ben tért át a római katolikus hitre; 1699-től tanított jogot a nagyszombati egyetemen.
4. A levélen az évszám nehezen olvasható, ennek tulajdonítható a Coxe-féle nyomtatott katalógus tévedése, amely 1701 helyett 691-et ad meg, v.ö.: *Catalogue of the MSS in the Oxford Colleges*, 79.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

MAKÓ PÁL LEVELE ROGERIUS BOSCOVICH-HOZ

I.

A levél szövege

Címzés: Reverendo Patri in Christo Patri Rogerio Josepho Boscovich e
Soc[ietate] Jesu.

<Mediolani>
Paviae

Reverende in Christo Pater Professor

Duae res, quare serius respondeam, in causa erant: primum aegritudo corporis admodum pertinax; deinde, quod vellem de Nobilium mihi commendatorum profectu certi aliquid significare. Examen e iure subierunt nuperrime, praeclare uterque, Bertoglio inter primos; et siquidem usum latinae linguae exercitio assiduo sibi reddiderint familiariorem, ut sane reddent, fructus e studiis hisce referent multo etiam ampliores. Mores quod attinet, ambo cumulatissime hactenus satisfacere. Ego superiore anno in tironum usum, nostrorum imprimis, edidi Institutionem calculi Differentialis, et Integralis, adplicatam passim ad Physicam, et Mechanicam: nunc in manu habeo volumen alterum de arithmetice, et geometricis aequationum altiorum resolutionibus, ubi opus R[evere]ntiae vestrae de algebra, et de formationibus Locorum geometricorum non parvo est adjumento. Systema R[evere]ntiae vestrae novis commentariis Graecii in Styria, et Budae in Ungaria illustratum prodiiit: meum quoque ea de re opus longe emendatius tertium iam typis propediem prodibit. Interea me veteri affectui, ac benevolentiae demisse commendo.

Viennae 9. Jan[uarii] 1769.

R[evere]ndi Patris Professoris
Infimus in X[risto]
servus
Paulus Mako.

Fordítása a következő:

Krisztusban Tisztelendő Atyának,
Rogerius Josephus Boscovich Jézustársaságbéli
Atyának
<Milánóban>
Paviában

Krisztus Tisztelendő Professor Atya!

Két oka volt annak, hogy későbben válaszolok: az első egy meglehetősen makacs megbetegedés; azután meg az, hogy szerettem volna valamilyen tudósítással élni a nekem beajánlott nemesek előmeneteléről. A minap tették le a jogi vizsgát, mindketten kitünőre, Bertoglio az elsők között végzett; és – noha a latin nyelvet a folyamatos gyakorlás révén már jobban elsajátították – mihelyt tökéletesen elsajátítják, az itt folytatott tanulmányaiknak még bőségesebb gyümölcseit fogják élvezni. Ami erkölceiket illeti, mindketten ezidáig a legfeddhetetlenebbül viselkedtek. Én a múlt évben, a növendékek – elsősorban a mi növendékeink – használatára, kiadtam egy differenciál- és integrálszámítási tankönyvet, amelyet több helyen alkalmaztam a fizikára és mechanikára; most dolgozom a második kötetten, amely a magasabb egyenletek számtani és mértani megoldásairól szól, s amelynél Tisztelendőséged műve az algebráról és a mértani helyek átalakításairól nem kis segítségemre szolgál. Tisztelendőséged Rendszere, amelyet új magyarázatokkal láttak el, kijött a stájerországi Grazban, és Budán, Magyarországon; az én könyvem is erről a témáról, amelyet alaposan átdolgoztam, harmadik kiadásban nemsokára napvilágot lát. Addig is alázatosan ajánlom magamat régi kegyébe és jóindulatába,

Bécsben, 1769. január 9-én,

Tisztelendő Professor Atyának Krisztusban legalacsonyabb szolgája

Makó Pál.

Lelőhelye: The Bancroft Library, Berkeley, University of California. A könyvtár régiséggyűjteményében (The Rare Books Collection) foglal helyet a kéziratár (The Manuscript Collections) is. Boscovich kéziratai (levelezés, napló, versek, okmányok, stb.), melyek korábban a Pozza-Sorgo, később a Mirošević-Sorgo gyűjteményben foglaltak helyet, 1962-ben kerültek Amerikába (vö.: Željko Marković, *Rude Bošković*. I–II. k. Zagreb, Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, 1968–1969. I. k. 9.) A gyűjteményhez gépiratos katalógust készítettek egy leltár alapján, amely még Belgrádban, az 1930-as években íródott. A levelezésgyűjtemény (Letters by Bošković) két részre oszlik: az általa írott levelek gyűjteményére; ezek között magyar, illetve magyarországi címzett nincsen; és a hozzá

írott levelekére. Ez utóbbiban Hell Miksa (1764) és Kenyeres József (1764) egy-egy levelén kívül, M 8. jelzet alatt található Makó Pál levele. Az egész gyűjteményt mikrofilmen lehet tanulmányozni. A levél mikrofilmről készített xerox-másolata birtokomban van. Köszönetet mondok Birnbaum D. Mariannának (UCLA), aki ajánlólevelével lehetővé tette számomra, hogy 1986-os amerikai tanulmányutam alkalmával bejuthassak a Bancroft Könyvtárba. (Mejegyzendő: a gépiratos katalógusban tévesen „Marko” alakban szerepel a levél írójának neve).

II.

Magyarázatok: Makó Pál (1724–1793) jezsuita matematikus és latin költő 1763-tól tíz évig rendje megbízásából tanított a bécsi Theresianumban, majd a Jézustársaság feloszlata után még 1782-ig maradt az intézmény tanára. Matematikát, kísérleti fizikát és mechanikát oktatott; a két előbbinek rendes, az utóbbinak rendkívüli tanáraként. Egyideig prefektus is volt. (*Album der k. k. Theresianischen Akademie (1746–1913)*. Zusammengestellt von Max Freiherr von Gemmel-Flischbach, fortgesetzt und ergänzt von Camillo Manussi Edler von Montesole. Wien, 1913. 9., 16.; vö.: Dr. Sárközy Pál, *Elfeledett magyar tudós. Kerekgedei Makó Pál S. J. (1724–1793) élete*. in *Magyar Kultúra* XVI. (13–14. 1929. júl. 15. 24–30. p.) Híres tudós volt; több művét külföldön is újranyomták és tankönyként használták. (Vö.: Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. VIII. k. Bp., 1902. 429–432.) A tudománytörténet tisztázta, hogy a fizikában Boscovich követője volt, de – levelezésüket nem ismerve – csak azt tételezte fel, hogy Bécsben könnyen hozzájutott a dalmát tudós műveihez. (Vö.: M. Zemplén Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1964. 240–253.)

Rogierius Boscovich, a raguzai (dubrovnikai) születésű világhírű jezsuita természettudós és hírneves latin költő 1764–1768 között a paviai egyetemen tanított, 1769-től Milanoban (Scuole Palatine). (Vö.: Luigi Gabba cikke, *Enciclopedia Italiana* VII. k. Istituto Giovanni Treccani, MCMXXX–VIII. 547–548.) A levelet a posta mégis Paviába irányította, a Makó kezétől származó „Mediolani” ugyanis át van húzva, Paviát idegen kéz írta alá. Ezek szerint a levél kézbesítésének idején Boscovich még (vagy újra) Paviában tartózkodott.

A Theresianumban tanuló két olasz nemesifjú közül a név szerint említettnek teljes neve: Ignazio Bertoglio gróf. 1750-ben született és 1768-tól 1771-ig volt az akadémia növendéke. A másik diák minden valószínűség szerint az anyakönyvben utána következő, Giuseppe Scotti da Campostella örgróf, aki 1751-ben született és 1768–1770 között járt a bécsi tanintézetbe. (Ld.: *Album...*, 43., 618–619. sz.). Érdekes, hogy Itáliából hozott zsenge latintudásukat Bécsben kellett tökéletesíteniük.

Makónak a levélben emlegetett műve: *Calculi differentialis et integralis institutio, quam in tironum usum elucubratus est P. Mako e S. J.* Vindobonae, 1768. (Szinnyei említi több sziléziai, svájci és olaszországi utánnyomását). A munkában

lévő folytatás majd 1770-ben jelent meg Bécsben: *De arithmetice, et geometricis aequationum resolutionibus libro duo, quos in tironum usum elucubratus est P. Mako e S. J.* A Makó által említett, forrásaként fölhasznált Boscovich-mű: az *Elementorum universae matheseos* (Romae, 1754.) c. nagy munka II. kötete (*Continens Algebram finitam*), a mértani helyek átalakításáról pedig ugyanezen kézikönyv harmadik kötetében olvasható önálló értekezés (*Continens Sectionum conicarum elementa... et Dissertationem de transformatione locorum geometricorum*). (Vö.: Šime Jurić–Zlatko Herkov, *Jugoslaviae Scriptores Latini Recentioris Aetatis*. Pars I. Tomus I. Fasciculus I. Zagrabiae, MCMLXVIII. 82–83., Nr. 500.)

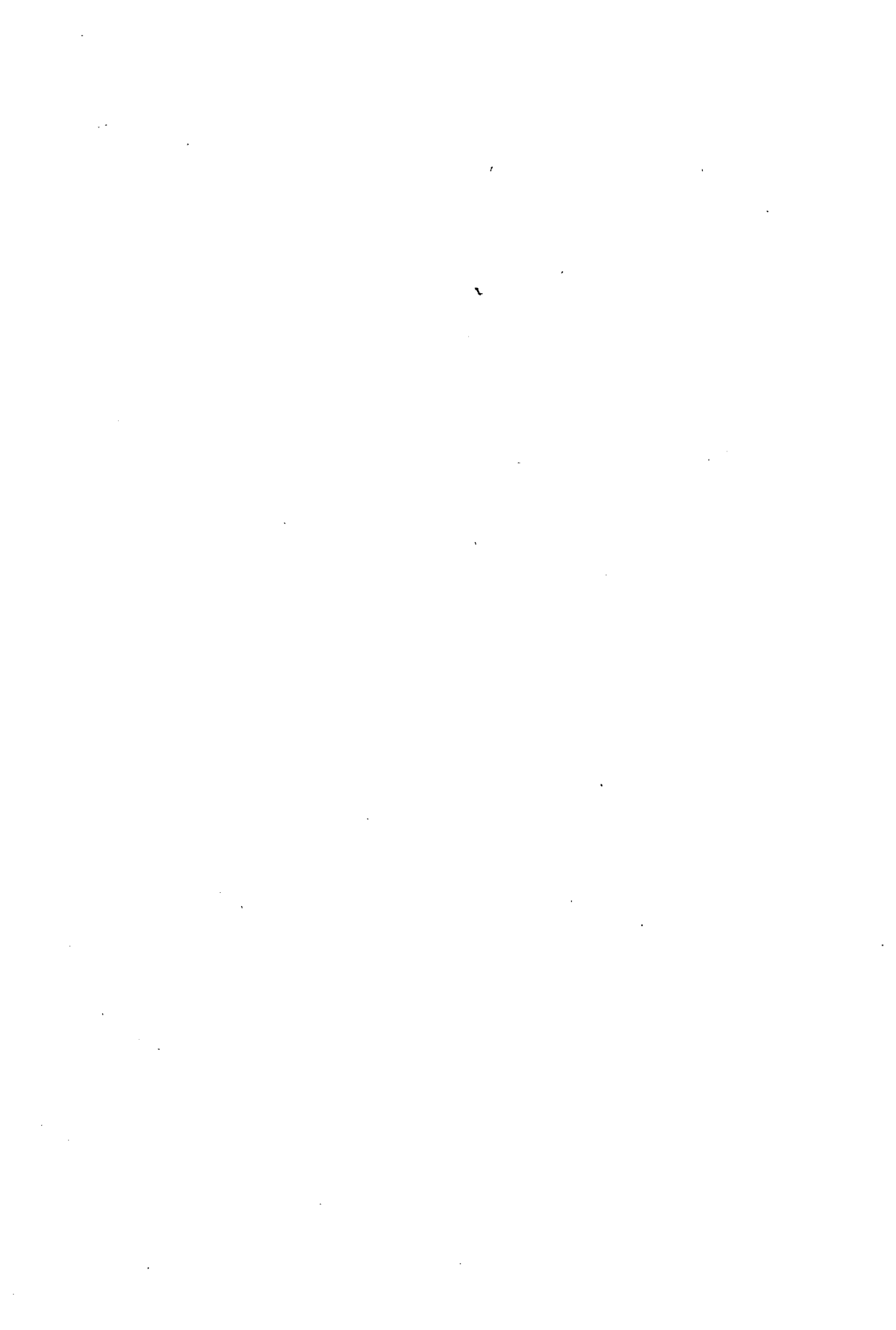
A *Systema*ként említett mű nem egyéb, mint a *Philosophiae naturalis theoria* c. könyv, Boscovich főműve, amely Bécsben jelent meg 1758-ban, majd második és harmadik kiadásban ugyanott, 1759-ben és 1764-ben (vö.: i. m., Nr. 511–513.). Az említett grazi kiadást Leopold Gottlieb Biwald (1731–1805) jezsuita professzor adta ki, aki Boscovichnak Karl Scherffer (1716–1783) és Makó mellett harmadik ausztriai követője volt (vö.: Željko Marković, i. m., I. k. 458.) A mű címe: *Theoria Philosophiae naturalis, redacta ad unam legem virium in natura existentium auctore J. R. Boscovich S. J. ipso perpolita et aucta. Ex prima Editione Veneta cum Catalogo operum ejus ad annum 1763.* (Graecii, 1765.) (Vö. Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. I. Theil. Wien, 1856. 415–416.) A budai kiadás Radics Antal (1726–1773) budai jezsuita tanár műve: *Introductio in philosophiam naturalem, Theoriae P. Rogerii Boscovich e Societate Jesu. Accomodata, et in usum Auditorum philosophiae Conscripta a P. Antonio Radics e Societate Jesu, Philosophiae doctore, Ejusdemque in Academia Budensi professore publico ordinario.* Budae, Typis Leopoldi Francisci Landerer, é.n. (1760-ban jelent meg, ld.: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. VI. k. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Közreadja az OSzK. Budapest, 1972. 39.) Radics (Antun Radić) másik Boscovich-átdolgozását emlegeti a *Theoria* hatástörténetével foglalkozó fejezetében Marković; ennek címe: *Principia Boscovichii singulari tractatu illustrata* (Budae, 1765.) (I. m., 458.)

Végül nem egészen világos, hogy levele végén Makó melyik művének közlése harmadik, átdolgozott kiadására céloz. Talán a *Compendiaria metaphysicae institutio quam in usum auditorum philosophiae elucubratus est* c. tankönyvére gondol, melynek első kiadása Bécsben 1761-ben, második, javított kiadása ugyanott 1766-ban, végül a harmadik, szintén javított kiadása 1769-ben jelent meg. Ez utóbbiban rengeteg helyen idézi, illetve kommentálja Boscovichot (vö. pl.: i. m., 87, 88, 103, 114, 132, 137, 157, 167, 189, 190, 191. stb.) Tematikailag azonban a Boscovich-féle *Systema*val jobban összevágna Makó fizikakönyve, a *Compendiaria Physicae Institutio*, amely először 1762/63-ban, másodszor pedig 1766-ban jelent meg Bécsben. E munkát harmadszor viszont csak Velencében nyomták ki, 1786-ban, ám ez a kiadás csak a második, a szerző által javított bécsi kiadás lenyomata. (Editio Prima Veneta juxta alteram Vindobonensem ab Auctore emendatam. Az OSzK-ban, Phys. 1268. c. jelzeten). Talán 1769-ben tervezett belőle a szerző egy harmadik kiadást.

Makó Pál – Boscovich nyomán – a kor világszínvonalára emelte, egy csapásra, a magyarországi fizikát. (Vö.: Zemplén Jolán, *i. m.* 253.) Most, hogy levelezésükről is tudunk, érdemes volna megvizsgálni filozófiai munkásságát is. Metafizikai tankönyve a Boscovich-hivatkozások mellett Spinoza, Leibniz, Descartes stb. ismeretéről is tanúskodik.

HUBERT ILDIKÓ

**BÁNFFY GYÖRGY LEVELEI AZ ERDÉLYI KÉZIRATKIADÓ TÁRSASÁG
ÜGYÉBEN**

Aranka György *Az Erdélyi Kézírásban lévő Történet Iroknak újabb és Bővebb Laistromára való Bé Vezetésében* úgy emlékszik vissza a Kéziratkiadó Társaság szándékáról és céljairól szóló első híradásukra, hogy „még 1791ben ki dolgoztatott, ki adattatott, és az ujság Levelekáltalis közönségessé tétetett volt a' két Nemes Hazában egy Lajstromocská. Azt a' Lajstromot nem szükség aval dicsérni hogy tökéletes nem volt; mert attol a' gondolattól a' szerző magais meszsze volt; Kolosvárt kételenitetvén házától és bizottabb jo Barátaítoltávu, 's az Ország Gyűlésének foglalatosságai között dolgozni rajta. Kicsiny utmutatásul, és próbául készítetett, hogy idővel nagyobb tökéletességre vitessék: és ki adatott a Tudos Hazafiakhoz való Bizodalombol olly reménység alatt; hogy tanácsokkal, utmutásokkal világositást fognak benne adni.”¹

A társaságról, elsősorban annak megalakulásáról nemrég F. Csanak Dóra, Enyedi Sándor és mi is megemlékeztünk.² Ezek alapján egyre világosabbá válik Aranka György és Bánffy György szerepe az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság működésében.

V. Windisch Éva Kovachich Márton Györgyről írva az erdélyi tudományszervezési próbálkozásokat – Aranka Györgyét is – elhelyezi a magyarországi kísérletek között.³

A Kéziratkiadó Társaság az 1791-es megalakulás után is működött, gyűléseket tartott (t.i. annak munkás tagjai), jóllehet ismeretünk elég gyérek ezekről az erőfeszítésekről. Az általunk most közreadandó három levél⁴ megírásának időpontja sem a kezdeti évekből való.

A három levelet Bánffy György írta Kovachich Márton Györgynek, s ezzel újabb dokumentumai kerültek elő a gubernátor tevékeny szerepének. A levelek ugyan említik Aranka ösztönzését, de Bánffy Györgynek – a társaság ügyében végzett – tényleges tevékenységét mégsem teszik kétségesse. Egyben bizonyítékok: „ha... fel akarjuk tární a kéziratkiadók működési mechanizmusát, akkor egyetlen járható út maradt: közzé kell tenni azokat a még kéziratban levő nagyszámú leveleket, amelyek a kéziratkiadásokra is tartalmaznak jelentős adalékokat.”⁵

Jegyzetek

1. *A Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabja*. Szeben, 1796. 178–204. Mi az idézetet Aranka autográf kéziratából vettük (OSZK, Kéziratár, Fol. Lat. 77. ff. 14–17.)

2. F. Csanak Dóra, *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása.* in MKsz, 1976. 334–349.; Enyedi Sándor, *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság Történetéhez.* in MKsz, 1984. 240–243.; Uő: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez. Benkő József és Aranka György levelezéséből.* in MKsz, 1985. 297–303.; Húbert Ildikó, *Adalék az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez.* in MKsz, 1986. (megjelenés alatt).
3. V. Windisch Éva, *Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei.* in *Századok*, 1968. 90–144. Windisch elsősorban Aranka–Kovachich levelezését használta forrásul. E levelek nagy részének kiadása: Ferenczy József, *Aranka György levelei Kovachich Márton Györgyhez.* in *Figyelő*, 1878. V. 145–154.
4. OSZK, Kézirattár, Fol. Lat. 120. ff. 72 (1.), 76 (2.), 81 (3.)
5. Enyedi, *i. m.* (1985) 297.

1.

Tekéntetes Úr!

Aranka György Úr közölván a Kézírásban lévő és Erdélyi Történeteket tárgyazó, 's azoknak sajtó alá való adásokban igyekező Társaság Tanácsával, a Történetek Iróinak ujjabb és bővebb Lajstromát, az említett Úrnak Tudositásából és az általa béküldött Lajstromból is úgy vettük észre, hogy némelly azokban elé számlált Kéz-írások az Úrnak nem tsak Birtokában hanem sajtó alá el is készítve vagynak.

Az említett Aranka Úr reménységet-is nyujtott mi nékünk, hogy ha az iránt az Urat egész Bizodalommal meg keressük, azokat, jó igyekezetünket tekintvén, a mellyek készen vagynak sajtó alá tétel végett általadni, azokat pedig, mellyek kidolgozatlanul vagynak, számunkra, az iratásra tejendő költségeinek köszönettel való meg térítése mellett, le iratni nem terhelhetik.

Egész Bizodalommal kérjük tehát az Urat ezen Jóságát Tölünk ne vonnya meg, és jó Igyekezetünket, azoknak által engedésivel, segiltse elő, mellyet remélve mutatandó Jóságának mindenkori emlékezetben való tartásával egész Betsülettal maradunk

Az Urnak
Kolosvár 3^{dik} Dec[em]br[is] [1]795.
Budapest. 13. Jan. 1796.

Köteles Szolgái
GBánffy György mp.
GBethlen Gergely
titoknok mp.

T. Kovachich Márton György Úrnak

2.

Spectabilis Domine!

Mind a folyo esztendőnek elein, mind pediglen az Közelebről mult Holnapnak 26^{kán} hozzánk botsátott betses írását az Urnak hasonló indulattal vettük, az elsőre hogy ez ideig nem válaszolhattunk, oka az volt, hogy az régi Kéz írásk ki-adásában igyekező Társaság Tanácsának szokott üléseit ez ideig nem tarthatuk, késedelmünknek e szerint valo mentsége mellett válaszunkat az következendőkben kívántuk ki jelenteni: Hogy tudniillik ugy tudositatván mi Aranka Ur által, hogy némely régi, és az Erdélyi dolgokat tárgyazo kéz-írások az Urnak (:mint előbbeni levelünkben is írtuk vala:) nem tsak birtokában, hanem sajtó alá el is ké-

szítve kidolgozva volnának, ezeknek tehát által engedéseket bizodalommal kértük vala, most pedig minthogy az Ur azoknak meg nevezéseket kívánny: mi ide zárjuk azoknak Laistromát oly kérésünk mellett, hogy azokat nékünk jó igyekeztünk elő segéllésére által adni ne terhelteessék. Meg kell azonban jegyeznünk hogy ha ezen ide zárt Laistrombol némelylek az Ur által mingyárt említendő, és a pesti vásárra sajto alol ki botsáttando ily nevezett alatt *Secriptores Rerum Hung. ineditos minores et proxime Coaevos. Tom. I.* munkájában immáron valahol belé iktatának volna azoknak Kéz írásban valo közléseket nem kívánnyuk, hanem tsak azokat, mellyek az Erdélyi dolgokat, vagy az Magyar Országiakat az Erdélyiekkal egyben kaptsolva tárgyazzák. Minthogy pedig, a mint fennebb is meg említett, ezen Lajstromban ki jegyzett Kéz-írások az Urnak betses fáradsága által immár, ugy értyük, sajto alá is vagynak készittetve, az irogatásra az Ur által ki küldetni javasolt Ifiakot kiküldeni szükségesnek nem láttyuk. Második leveléből az Urnak, melyet Budáról Augustusnak 26^{kán} irt, értyük azt is, hogy G: Vitzaj Urtol jeles kéz írásokat vett volna kezéhez, ezen kéz írásoknak avagy tsak Czimjeket, Homlok-írásokat nékünk meg irti ne terhelteessék. Mellyek mind ezekben, mind pedig az fennebb említettekben ki jelentett kérésünk tellyesítésében bizván, betses ajánlásának érdemlett köszönete, 's válaszsza elvárása mellett illő tekéntettel maradunk.

Spectabilis DVestrae
Claudiopoli die 8 Octobr[is] [1]796.

obligati servi
G:Bánffy
Gregorius de Bethlen

Domino Martino Georgio Kovachich

1490. 1605. Ambrosii Simigiani Rerum post Bonfinium gestarum libri quatuor
1598. 1662. Samuelis Timon Annales Regni Hungariae.
1712. Pulai, Comitis Joannis Pálfi Secretarii Historia Secreta Machinationum Rákotzii.
– Alexandri Károlyi Generalis, Secreta relatio de Machinationibus Rakocianis.
1700. 1720. Gabrielis Kollinovich Commentarii Rerum Hungaricarum.

(Kovachich megjegyzése a levél alján: Budaë, perc. d. 22. Oct. 1796. a melléklet alján:) dd. Claudiop. d. 8. Oct. 1796.

3.

Tekintetes Ur!

Az Urnak meg a mult Esztendőnek November Holnapján hozzánk botsá-
tott betses Levelét, melly mellett Simigiánusnak, Timon Samuelnek, és Kolino-
vichnak Kézírását elküldeni nem sajnálotta érdemlett köszönettel fogadtuk,
melly Kéz írásokat az Urnak kívánsága szerént a' nyáron vissza küldeni elsem
mulattyuk. Nagy köszönettel ériettük az Urnak azon ajánlását, melly szerént hogy
más Kéz írást is kíván számunkra küldeni ígérni nem terheltetett, ezen ígéretinek
teljesíttését is annak idejében egyenes köszönettel fogjuk fogadni. A' Diplomati-
cára tartozó Kéz írásoknak, és több közönséges Publicaactaknak vellünk valo
közlése iránt tett ígéretét is köszönnyük, 's kedvesen vennők ha tett ígérete sze-
rént előre azon gyűjtemennyeinek rövid Laistromát Elenchussat vélünk közlené,
de ha azt sok foglalatosságai mián el nem készíthetné, ha magokat a' Diplomati-
cara tartozó Kézírásokat küldendi is kedvesen, és köszönettel vesszük, és azok-
nak hasznokat igyekeztvén venni vissza küldeni elnem mulattyuk.

A mi pedig továbbá az Urnak azon kívánságát illeti, hogy az 1526^{ban} 12^k *Ar-
ticulusban* 2^k *Lajos Király alatt a Corpus Iuris Hung. említett Constitutiones Tran-
sylvanienses de Modo exercitandi* lehetne-é? Erdélyben valahol fel találni, az
iránt jelentyük, hogy minden lehető szorgalmatosságunkat annak fel keresésére;
és meg találhatására fordíttuk, és ha olly szerencsések lehetnenk, hogy azt, és az
iránt valamit találhassunk, örömmel fogjuk az Urral közleni. Az fennebb említett,
és által küldött Kéz írások kiadásában bizonyított jó indulattyát újra köszönné
érdemlete betsülettel maradtunk

A Tekintetes Urnak

Kolosvár 30^{dik} Mar[cius] [1]797

Köteles Szolgai

GBánffy György

GBethlen Gergely Titoknak

C. Tkts Kovachich György Urnak

Utószó

Nem véletlen, hogy a szegedi művelődéstörténeti kutatások az utóbbi időben a tudóslevelezések felé fordultak. Mindez nem történt minden inspiráció nélkül. Elég, ha arra gondolunk, hogy a peregrinációtörténeti kutatások mennyire irányították a figyelmünket az eddig kellően figyelemre nem méltatott kapcsolat-történeti kutatásokra.

Nem álltunk ezen a területen sem minta nélkül. Külföldi példáinkból talán elég, ha csak a wolffenbütteli XVII. századi tudóslevelezés-adatbázisra és a koppenhágai Királyi Könyvtár kiemelkedő levelezésgyűjteményére célzunk.

De akadt követendő példa számunkra a hazai szaktudományban is. Tarnai Andor már egy 1984-es szegedi előadásában felhívta figyelmünket e téma kutatásának fontosságára. S előadása mellett az ő irányításával indult meg az a könyvsorozat, amelyet szerényebb lehetőségeink szerint mi is követni szeretnénk.

Az *Adattár* sorozata sem hagyta eddig teljesen figyelmen kívül a tudósleveleket. Már az 1980-ban megjelent *Peregrinuslevelek 1711–1750 c.* kötet függelékében ott találhatjuk a különböző tudósok, professzorok, kiemelkedő egyházi személyiségek leveleit.

A most megjelenő kötet közleményeinek többsége szintén összefügg magyar fiatalok külföldi egyetemjárásával. Különösen vonatkozik ez arra a nagyobb homogén gyűjteményre, amely egyidejűleg jelenik meg sorozatunk 22. darabjaként (*Johann Jakob Grynaeus levelezése magyarokkal...*, s. a. Szabó András). Nem teljesen véletlen, hogy a Bázélba Grynaeusnak küldött magyar levelek és az itt következő első öt dolgozat és szövegközlés éppen a tágabb értelemben vett „protestáns későhumanizmus” időszakából való. A tudatos szerkesztés mellett a kötet összeállítását a véletlen legalább annyira segítette. Így kerültek egy corpusba nyugati egyetemek vezető professzorainak levelei magyarországi prádikátorok, tanárok, peregrinus diákok missiliseivel. Remélhetőleg a tárgyában, jellegében eltérő anyag segít jobban megismerni e dokumentumok jellegzetes típusait.

**Gelehrtenbriefe
zur Kulturbeziehungen Ungarns
1577–1797**

Zusammenfassung

Es ist kein Zufall, dass sich die kulturgeschichtlichen Forschungen in Szeged in der letzten Zeit der Gelehrtenkorrespondenz zugewandt haben. Es genügt, wenn man in Betracht nimmt, in welchem Masse die Peregrinationsgeschichte betreffende Untersuchungen die Aufmerksamkeit auf die bisher nur wenig für beachtenswert gehaltenen Forschungen in der Geschichte dieser Kontakte gerichtet haben.

Auch auf diesem Gebiet hatten wir einige Beispiele vor uns. Man denke nur an die Wolfenbütteler Datenbasis in der Gelehrtenkorrespondenz des 17. Jahrhunderts und an die hervorragende Briefsammlung der Königlicher Bibliothek zu Kopenhagen.

Befolgenswertes Muster gab es aber auch in der einheimischen Fachdisziplin. Andor Tarnai hat bereits 1984 in einem Vortrag in Szeged unsere Aufmerksamkeit auf die Wichtigkeit der Erforschung dieses Themas gelenkt. Er regte die Herausgabe jenes Bücherreihe an, die wir unseren bescheidenen Möglichkeiten gemäss auch weiterführen möchten.

In der Reihe „Materiealien zur Geschichte der Geistesströmungen...“ (Adattár...) wurden die Gelehrtenbriefe auch bisher nicht ganz ausser Acht gelassen. Schon im Anhang des Bandes *Peregrinantenbriefe 1711–1750* stehen Briefe von Gelehrten, Professoren und hervorragenden Geistlichen.

Die Mehrheit der Veröffentlichungen dieses Bandes hängt auch mit dem ausländischen Universitätsbesuch ungarischer Studenten zusammen. Ganz besonders trifft dies auf jene grössere homogene Sammlung zu, die gleichzeitig als zweites Teil unserer Reihe erscheint (*Johann Jacob Grynæus Briefwechsel mit Ungarn...* red. von András Szabó). Es ist kein Wunder, dass die nach Basel an Grynæus geschickten Briefe und die hier folgenden ersten fünf Studien aus der Epoche des „protestantischen Späthumanismus“ im weiteren Sinne stammen. Die Zusammenstellung des Bandes förderte neben der bewussten Redaktionsarbeit auch der Zufall. So haben Briefe von prominenten Professoren der westeuropäischen Universitäten mit verschiedenen Schriften ungarischer Prediger, Lehrer und Peregrinanten einen gemeinsamen Korpus gebildet. Das im Thema und Charakter unterschiedliche Material trägt hoffentlich zum Erkennen der markanten Typen dieser Dokumente bei.

Tartalom

<i>Szelestei N. László: Johann Werner komáromi helyőrségi lelkész levelei Stephan Gerlachhoz</i>	<i>7</i>
<i>Heltai János: David Pareus magyar kapcsolatai</i>	<i>13</i>
<i>Ötvös Péter: Alvinci Péter levele Georg Remnek Kassáról.....</i>	<i>77</i>
<i>Kulcsár Péter: Kapornai Péter levele André Rivethez</i>	<i>85</i>
<i>Monok István: Johannes Polyander magyar kapcsolataihoz</i>	<i>89</i>
<i>Gömöri György: Gyöngyösi Árva Pál levelezése oxfordi tudósokkal</i>	<i>115</i>
<i>Szörényi László: Makó Pál levele Rogerius Boscovich-hoz</i>	<i>135</i>
<i>Hubert Ildikó: Bánffy György levelei az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság ügyében</i>	<i>143</i>
<i>Utószó.....</i>	<i>151</i>
<i>Zusammenfassung.....</i>	<i>152</i>

Felelős kiadó: Mikola Tibor
A nyomdai munkálatokat az Európa Alapítvány támogatásával a
Vas-, Fém és Villamosenergiaipari Dolgozók Szakszervezetének nyomdája végezte